

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK – SOVYET SINIRI
(1919 – 1946)

Doktora Tezi

Selami ŞEKERKIRAN

Ankara–2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK – SOVYET SINIRI
(1919 – 1946)

Doktora Tezi
Selami ŞEKERKIRAN

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Oğuz AYTEPE

Ankara–2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

TÜRK – SOVYET SINIRI
(1919 – 1946)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Oğuz Aytepe

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. İzzet ÖZTOPRAK

.....

Prof. Dr. Mustafa YILMAZ

.....

Prof. Dr. Oğuz AYTEPE

.....

Tez Sınavı Tarihi: 23 Ekim 2008

Yukarıdaki Sonucu Onaylarım

Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Enstitü Müdürü

ÖZET

Bu Tez, Türk-Rus sınırlarının 1919–1946 yılları arasındaki analizi hakkındadır.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının başlangıç ve birinci kısmında olduğu gibi milli devletlerin anayasalarında devletin kabul edilen özelliklerini açıklayan bir bölüm bulunabilir. Bazı politika bilim adamlarına göre bir devletin kuruluş özelliklerinden biri, o devletin bir ana vatana sahip olmasıdır. Bazı ilmi yayınlarda ve Türk Anayasasında, “Vatan” denilen kara parçasının sınırlar ile belirlenmiş bir coğrafi alan olarak anlaşıldığı ve bu alanda devletin kendi egemenlik haklarını kayıtsız ve şartsız kullanabileceği belirtilmektedir. Bu gün Türkiye Cumhuriyeti Devleti, onu oluşturan Türk Milleti tarafından bir kurtuluş savaşı verilme suretiyle sınırları çizilmiş bir vatanı olan devlet olarak kabul edilmektedir.

Ancak; Türkiye'nin güney sınırları, bugün komşuları olan devletlerle değil, onların mandater devletleriyle yapılan antlaşmalar sonucunda belirlenmiştir. Diğer sınırlar, antlaşmaların yapıldığı zamanda büyük ve güçlü devletlerin destekleri Türkiye'nin aleyhine olmasına rağmen, bu günkü komşularının isteklerini tatmin edememiştir. Ayrıca konuyu bir bütünlük içinde ve her yönü ile ele alan bir inceleme de bulunmamaktadır. Konu, incelenen çeşitli konular içinde ve satır aralarında yer almaktadır. Bu nedenler ile konunun her yönü ile incelenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Ayrıca, Türkiye'nin zayıf bulunduğu veya hassas olduğu zamanlarda sınırların tekrar gündeme getirilebileceği değerlendirilmektedir. Komşu devletler ve onları destekleyen devletler tarafından geçmişte olduğu gibi, zamanımızda da sınır düzeltmeleri yapılması hakkında talepler tekrar edilebilecektir.

Bu bakış açısıyla Türk-Sovyet Sınırı; sınırlar ile ilgili genel açıklamalar ve bölge coğrafyası ile ilgili bilgiler içeren Giriş bölümünden sonra üç bölümde incelenmiştir.

Birinci bölümde; Türk-Sovyet ilişkilerinin başlangıcı kabul edilen 1492 yılından 1917 Bolşevik İhtilaline kadar olan dönem sınırlar açısından genel hatlarıyla

ele alınmıştır. Bölümdeki savaşların ve antlaşmaların incelenmesinde sınırların etkilenmesi esas alınmış ve dört döneme ayrılmıştır. Önce; Türk-Rus ilişkilerinin başlangıcı sayılan 1492 yılından, 1828–1829 Türk-Rus savaşına kadar nasıl gelindiği, yapılan savaşlar ve antlaşmaları ile tarihi geçmişi anlatılmıştır. Daha sonra, 1828–1829 Savaşı, 1853–1856 yılları arasındaki savaşlar ve Kırım Savaşı, 93 Harbi olarak adlandırdığımız 1877–1878 savaşları kısaca ve yapılan antlaşmaların sınırlar ile ilgili maddeleri ile sınır değişiklikleri incelenmeye çalışılmıştır. 1917 Bolşevik İhtilaline kadar olan olaylar ve gelişmeler üzerinde durularak günümüz sınırlarını oluşturan antlaşmaların yapılmasından önceki zamana gelinmiştir.

İkinci bölümde; Bolşevik İhtilali ve etkileri ile eş zamanlarda yapılan barış çabaları ve barışlar, bunların yurt içinde ve yurtdışında yankıları, mevcut sınırların nasıl oluştuğu, çabalar, ilişkiler ve müzakereler, Gümrü, Moskova ve Kars Antlaşmalarının sınırlar ile ilgili maddeleri, Azerbaycan, Rusya ve Gürcistan belgeleri de kullanılarak ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde; Türkiye'nin kuzeydoğu sınırlarının tespit edildiği antlaşmalardan, İkinci Dünya Savaşı sonunda Sovyetler Birliğinin Türkiye'den isteklerine kadar olan dönem ele alınmıştır. İki bölümde incelenen bu dönem, 1922-1936 ve 1936-1946 yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği ilişkileri sınırlar bakış açısıyla ele alınmıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında savaş sonrası düzenin kurulması ile ilgili üç büyüklerin konferansları ve Türkiye'yi ilgilendiren durumlar açıklanmış ve bunların sınırlar ile ilişkileri çalışılmıştır. Sovyetler Birliği ile iyi dost iken, geçen zaman içinde tekrar düşman durumuna nasıl gelindiği, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak istekleri ve bu istekler karşısında uygulanan politikalar ortaya konulmuştur.

Tezin bütününün tasarımı; zamanımıza yaklaştıkça ayrıntılara daha fazla yer verilmesi düşünülerek bölümler işlenmiştir.

ABSTRACT

This thesis is about analysis of the Turkish-Russian border between 1919–1946. The Constitutions of nation-states may have a section underlining the characteristics of a state, as it is evident in the first section of the Turkish Republic Constitution, which is committed to the elaboration of the characteristics of the Republic of Turkey. According to some political scientists, one of the fundamental characteristics of a state is for a state to have a main land. In terms of some literature and within the definition of a ‘state’ in the Turkish Constitution: a “main land” geographically can be identified as a ‘land with defined borders in which a state may use its own sovereignty unconditionally’. Hence, today the Republic of Turkey has been recognized with its established borders after an Independence War.

Unfortunately, Turkey’s southern borders have not been formed with agreements signed between its neighbors, but rather it has been signed with their mandated states of today’s states. As a result of the involvement of powerful states, demands of her neighbors were not satisfied fully. For that reason, from time to time especially when Turkey is at a sensitive or a weak political stage domestically or internationally, the territorial claims of her neighbors regarding the southern borders arise. Today, her neighbors are claiming border modifications as they have claimed in the past.

Accordingly, Turkish-Russian border relations will be evaluated in three sections after the introduction, which consists of general views on border politics and regional geographical analysis:

The first part generally examines the period of Turkish-Russian relations starting from the year 1492 until 1917 the Bolshevik Revolution. In this section, the emphasis is on the analysis of wars and agreements that effect borders. It is divided into four periods:

(1) The beginning of Turkish-Russian relations (1492) and how is it reached to 1828-1829 Turkish-Russian War: wars, agreements and historical chronology, (2)

War of 1828-1829 War, (3) Wars between 1853-1856 and Crimean War, (4) 93 War, 1877-1878 War and events until the 1917 Bolshevik Revolution and the period before the border agreements that establishes the foundation of borders.

The second part consists of (1) the Bolshevik Revolution (1917) and its effects; (2) peace processes and agreements; the formation of today's borders; setting of the domestic and international political arena and their effects; (3) analysis of Gumru, Moscow, Kars agreements with documents from Azerbaijan, Russia, and Georgian archives.

Third part consists of (1) Turkish-Russian relations in the period of establishment of the new Turkish state between the Turkish Independence War and Second World War. (2) During the post-war period; the conferences between the three powers and the issues regarding Turkey have been discussed. (3) This last part thoroughly explains how the good relations with Soviet Union became tense; territory claims and politics against these claims.

This thesis has tried to accomplish, a detailed through analysis on the recent Turkish-Russian border relations, politics and claims.

ÖNSÖZ

Osmanlı-Rus sınırı; Rusların, Osmanlılardan elde ettiği ilk toprak kazançlarından başlayan ve 500 yıla varan derinliği olan bir konudur. Türk-Sovyet ilişkileri birçok yönü ile incelenmiştir. Bu ad altındaki genel konu içinde sınırlar ile ilgili konular da yer almaktadır. Savaşlar, antlaşmalar, müzakereler ve sınırların tespiti konuları, kısmen Ermeni sorunu konu içerisinde kalmıştır. Konu ile ilgili belgelerin çoğunluğu Türk Silahlı Kuvvetleri bünyesinde arşivlenmiş ve henüz tasnif edilmemiş, Rusya'dan, Gürcistan'dan ve Azerbaycan'dan temin edilen yeni belgelerin henüz kullanılmamış olması ve konunun belgeler ve diğer konular içinde sıkışmış halde kalması nedeniyle şimdiye kadar bir bütünlük içinde incelemeye alınamamıştır. Türk-Sovyet sınırı deyince; sadece antlaşma metinlerinden söz edilir olmuştur.

Türkiye'nin Balkanlar, Orta Doğu ve Kafkaslar gibi kritik ve henüz sorunlarını çözmemiş olduğu bölgelerin merkezinde yer alması nedeniyle, sınırlarının durumu uluslararası ilişkilerde sık sık gündeme gelmekte ve geleceği de değerlendirilmektedir. Durum böyle olunca, konunun her yönü ile incelenmesinin gelecekte karşılaşılabilecek sorun ve konuların çözümüne yardım edecek ve cumhuriyet tarihinin başlangıcındaki bir boşluk doldurulmuş olacaktır. Konunun bir yönünün Rus, Azerbaycan ve Gürcistan belgelerinde yer alması ve bu belgelerin de Rusça yazılmış olması araştırmanın zorluğunu teşkil etmektedir. Türkiye'nin hangi şartlarda hem Ermenistan hem de Gürcistan'la arasında bu günkü sınırların tespit edildiğinin bilinmesi, Cumhuriyet Tarihinin başlangıcından bu güne gündemden düşmeyen Ermeni Sorunu nedeniyle önem kazanmaktadır.

Türk nüfusunun yoğun olduğu bölge ve illerin neden sınırlarımız dışında kaldığı ve buraların nasıl Türk nüfustan arındırıldığı konularında geleceğe ışık tutulacaktır. Şimdilik sessiz bir durum yaşanmakta olan kuzey-doğu bölgesinde, Türkiye'nin batılı ülkeler tarafından hazırlanan yapay sorunu olan; "Ermeni İddiaları" nedeniyle sınır sorunu varmış gibi her zaman gündeme gelebilecek durumdadır.

Kökleri bu kadar derine inen bir konunun incelemesinde; geniş bir zaman perspektifinde cereyan eden savaflara, yapılan antlaşmalara, bu antlaşmalarla kaybedilen topraklara ve sonunda oluşan sınırlara kısaca göz atarak konunun alt yapısının oluşturulmasının uygun olacağı tez önerisinde belirtilmiştir. Sınırların oluştuğu zamanda, öncesinde ve sonrasındaki olaylar açısından konu, ülkelerin siyasi hedeflerinin hassasiyetlerini de içermektedir. Bu durum, bazı konularda doğru tespitler yapılmasını zorlaştırmaktadır. Ayrıca, Rusça, Gürcüce, Ermenice, Almanca, Osmanlıca, Fransızca, İngilizce ve Türkçe dillerinde belge ve yayını içermesi nedeniyle konunun incelenmesinde diğer bir zorluk ortaya çıkmaktadır. Belirtilmesi gereken diğer bir teknik ayrıntı da Rusya'da uygulanan Jülyen takvimidir. Tez içinde tamamen Batı takvimi esas alınmıştır. Gerekli yerlerde birbirine dönüşümü parantez içinde gösterilmiştir.

Enstitü Eski Müdürümüz Sayın Prof. Dr. Yavuz ERCAN'ın da yönlendirmesiyle Türk-Rus İlişkilerini çeşitli yönleri ile inceleyen birçok tez olmasına rağmen, ana konu olarak sınırları çeşitli yönleri ile inceleyen başka tezin bulunmaması, sınırların güncel olması, "Ermeni" konusu gündeme geldiğinde sınırların da gündeme gelmesinin söz konusu olması nedenleri ile "Türk-Sovyet Sınırı" tez konusu olarak seçilmiştir. İşte; Türklerin 1500'lü yıllardan itibaren uzun ve çileli yaşam yoluna bir göz atarak, kaybedilen toprakları ve oluşan sınırları anlatmaya çalıştığımız bu tez konusunun bazı bölümleri başka tezlerde de ele alınarak üzerinde çalışmalar yapılmıştır. Ancak; bire bir örtüşen herhangi bir çalışma bulunmamaktadır.

Temel lisans öğrenimim tarih olmamasına rağmen, gelecekte faydalı olacağına inandığım bir konu olması nedeniyle Danışman hocamın da onayını alarak bu konuyu tez konusu olarak tespit ettik. Her zaman yardım ve desteklerini aldığım Tez Danışmanım, Sayın Prof.. Dr. Oğuz AYTEPE'nin yönlendirmeleriyle; Rusya, Gürcistan ve Azerbaycan'dan T.C. Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ne gelen konumuz ile ilgili yeni ve kullanılmamış belgeler üzerinde inceleme yaptım.

Ayrıca, ABD San Diego'da incelemelerime devam ettim. Bu bölgede bulunan iki üniversitenin kütüphanelerinden, arşivlerinden ve bilgi sitelerinden faydalanarak

incelememi geliştirmeye çalıştım. Buradan elde ettiğim belge ve bilgileri tezimde kullandım.

Konuyu incelerken, konunun etkilendiği olaylardan ilgisi kadarıyla söz edilmiş, ancak Kafkasya’da cereyan eden savaşlar ve çatışmalarla, Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan ile ilişkiler, konunun kendi çerçevesinde tutulmaya çalışılmıştır. Sonuçta, geçmişteki savaşlar içinde Türk ordusunun daha ileriye doğru harekâtını devam ettirerek sınırları daha ileriden geçirme imkânı varken, neden bu hatta durduğu ve sınırın bu şekilde tespit edildiği, konunun ana problematiğini teşkil etmektedir. İncelememizde belirtilen olaylarla birlikte bu günkü sınırlara nasıl ve neden gelindiği ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Konunun cereyan ettiği bölge; dünyanın en sorunlu bölgelerinden biridir. Burayı vatan edinen halk grupları arasında devamlı bir çatışma ve yer değiştirme yaşanmış ve yaşanmaktadır. Başlangıçta Osmanlı Devleti, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti ile Rusya birbirinin hayat sahası ve milli menfaat bölgesi içinde kalmaktadır. Osmanlı tarihi, bu iki devletin savaşları, bölge halklarının çatışmaları, yer değiştirmesi ve göçleri ile dolmuştur. Dolayısıyla incelenen bu bölge, kaynaşmaların ve çatışmaların gelecekte de devam edebileceği değerlendirilen bir konumdadır. Devamlı bir hareketin ve buna bağlı olarak sınırlarda değişimin bulunması, sonucun incelenmesinde inceleyene zorluk yaşatmaktadır. Ayrıca, bölgede kurulmuş küçük devletlerin, büyük devletlerin desteğini de alarak genişleme beklentileri vardır. Kafkasya’yı “Kafkasya karışık bölge olmak için ne gerekiyorsa sahiptir. Günümüzde sınırlar henüz kesinleşmemiştir. Bir geçiş yeri olduğu kadar, düşmandan korunmak için sığınılan bir yöredir.”şeklinde anlatan, Stefanos Yerasimos’un “Milliyetler ve Sınırlar“ adlı kitabında bu bölgeye bilmece bölgesi denilmesinde ne kadar doğru bir tanım yapıldığı görölmektedir. Tezin tasarımında, Türk-Rus savaşlarının ayrıntılarından kaçınılmış, özellikle batı cephesi harekâtına fazlaca değinilmemiş, buna karşılık son dönem ve Doğu Harekâtı yeteri kadar ayrıntılandırılmıştır.

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan itibaren, Osmanlı Devleti’nin yıkılmasıyla başlayan yeni dönemin dış politikasında Sovyetler Birliği son derece önemli bir yer işgal etmiştir. Bu durum bir ölçüde, her iki milletin de hem eski

yönetimlerine, hem de aynı işgalci devletlere karşı bir mücadele vermeye başladıkları zamanlarda karşılıklı yardım ve desteğe dayalı olarak meydana gelen dostlukla birlikte milletlerarası arenaya çıkmış olmaları ile ilgilidir. Bu özellik ve benzerlik bu iki ülkeyi, bir bakıma tabii müttefik haline sokmaktadır. Bununla beraber, geçmişte halkların yaşadığı acılı yıllar da unutulacak gibi değildir. Bu nedenle, başlayan bu ilişkilerin içten bir dostluk ilişkisi olduğunu söylemek de mümkün değildir.

Yaptığım yorucu çalışmalarında değerli yardımlarını esirgemeyen Sayın Prof. Dr. Yavuz Ercan ve Prof..Dr. Oğuz Aytepe'ye, yurtiçi ve yurt dışında yararlandığım arşiv, kurum ve genel kütüphaneler yöneticilerine ve hizmeti geçen ilgili personele en derin saygı ve sevgilerimi sunarım.

Ekim 2008

Selami ŞEKERKIRAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR	xi

GİRİŞ

A. Sınırlarla İlgili Genel Açıklamalar	2
1. Sınır Bilgileri.....	2
2. Türkiye-Eski Sovyetler Birliği Sınırı; (Nahçıvan-Ermenistan-Gürcistan) ...	12
B. Bölgenin Fiziki Coğrafyası	16

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGICINDAN 1917 BOLŞEVİK İHTİLALİNE KADAR TÜRK- RUS İLİŞKİLERİ VE SINIRLAR

A. 1492–1828 dönemi	22
B. 1828–1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması.....	26
C. 1853–1856 Türk-Rus (Kırım) Savaşı ve Paris Antlaşması	28
D. 1877–1878 Türk-Rus Savaşı, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları	30
E. Bolşevik İhtilaline Kadar Kafkasya'nın Durumu	32

İKİNCİ BÖLÜM

1917 BOLŞEVİK İHTİLALİ VE SONRASI OLAYLAR, GÜMRÜ, MOSKOVA VE KARS ANTLAŞMALARI VE SINIRLAR

A. 1917 Bolşevik İhtilali ve Sonrası Olaylar	35
1. Genel Durum.....	35
2. 1917 İhtilali ve Doğu Cephesine Etkileri, Brest Litovsk Antlaşması ve Erzincan Mütarekesi	36
2.1. 1917 İhtilali ve Doğu Cephesine Etkileri.....	36
2.2. Brest-Litovsk Antlaşması (3 MART 1918)	38

2.3. Erzincan Mütarekesi (5-18 ARALIK.1917)	40
3. Doğu Harekâtı (1918 ve 1920).....	44
3.1. 1918 Harekâtından Önce Kafkaslarda ve Anadolu'da Durum	44
3.2. 1918 Doğu Harekâtı	48
3.3. 1920 Doğu Harekâtı	56
B. Gümrü Antlaşması	64
1. Barış Antlaşmasından Önceki Durum.....	64
2. Konferans (Barış İsteği, Hazırlıklar, Toplanması, Gündemi).....	65
3. Gümrü Antlaşması Müzakereleri ve Antlaşma (2 Aralık 1920)	67
C. Moskova Antlaşması	71
1. Barış Antlaşmasından Önceki Durum.....	71
2. Konferans (Barış İsteği, Hazırlıklar, Toplanması, Gündemi).....	75
3. Müzakereler ve Antlaşma	80
D. Kars Antlaşması	96
1. Barış Antlaşmasından Önceki Durum.....	97
2. Konferans (Barış İsteği, Hazırlıklar, Toplanması, Gündemi).....	98
3. Müzakereler ve Antlaşma	99
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ İLE SOVYET SOSYALİST	
CUMHURİYETLER BİRLİĞİNİN İLİŞKİLERİ (1922-1946)	
A. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki durum	
(1922-1946 Yılları Arasındaki Olaylar)	104
1. 1922-1936 Arası.....	104
2. 1936-1946 Arası.....	112
B. Sovyet Tehdidi ve Türkiye'den Toprak İsteği (1945)	119
C. İstekler Karşısında Uygulanan Politikalar	126
SONUÇ.....	128
KAYNAKÇA	135
EKLER.....	146
ÖZGEÇMİŞ	173

KISALTMALAR

AA	Anadolu Ajansı
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
AFC	Almanya Federal Cumhuriyeti
a.g.b.	Adı Geçen Belge
a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tez
a.g.y.	Adı Geçen Yönetmelik
ATDTYK	Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
APP	Apendix
AT	Ayın Tarihi
ATASE	Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BCA	Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BKK	Bakanlar Kurulu Kararları
Bkz	Bakınız
B.M	Birleşmiş Milletler
Bşk.	Başkan, Başkanlığı, Başkanlık
C.	Cilt
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	Çeviren
DP	Demokrat Parti
DTCF	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Fih	Fihrist
Gnkur.	Genelkurmay
HA	Haber Ajansı
Hrp.Ak.	Harp Akademileri
KHK	Kanun Hükmünde Kararname

Ks.	Kısım
Md.	Madde
NATO	Kuzey Atlantik Paktı Teşkilatı
Örn.	Örneğin
p.	Paragraf
R.G.	Resmi Gazete
S.	Sayı
s.	Sayfa
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
UK	United Kingdom (İngiltere ve İskoçya Birleşik Krallığı)
UN	United Nations (Birleşmiş Milletler Teşkilatı)
USA	United States of America
YÖK	Yüksek Öğretim Kurumu

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğu'nun batıdaki ilerleyişi, 1683 yılında Viyana önlerinde durdurulmuş ve bundan sonra imparatorluk gerilemeye başlamıştır. 1699'dan sonra Osmanlı İmparatorluğu denge politikası uygulamaya çalışmıştır. Batı diplomasisi, "Doğu Sorunu" adıyla bir problem yaratmış, Osmanlı Devleti, bu problemi çözmek için savaşlar yapmış, antlaşmalar imzalamış ve sınırlar ile uğraşmıştır.¹ Osmanlı Devleti, 21 Temmuz 1774 tarihinde Küçük Kaynarca antlaşması ile Karadeniz'in kuzeyinde birçok stratejik bölgeyi Ruslara devretmiş, bu suretle Rusya, Karadeniz kıyısında tutunacak küçük bir yer ele geçirmişti. Çok uluslu İmparatorluğun dağılmasıyla, ulus devletlerinin kurulması, Birinci Dünya Savaşı'nın da nedenini oluşturmuş ve dünyayı daha uzun süre uğraştıracak olan "paylaşılamayan topraklar ve sınırlar" sorunlarını yaratmıştır. Batılıların "Doğu Sorunu"² dedikleri Osmanlı İmparatorluğunun parçalanarak paylaşılması, yine kendilerine göre, I. Dünya Savaşı ile çözüm yoluna girmiştir. Ancak, Milli Mücadelenin, "gizli antlaşmalara" ve Batılıların Türklere karşı gütmüş oldukları siyasete karşı bilinçlenmiş bir harekete dönüşmesi nedeniyle sonuçlanamamıştır.³ Türkiye açısından, Lozan Antlaşmasıyla kuşaklardır kimi zaman yavaşlayan, kimi zaman geçici olarak duran, ama kaçınılmaz bir biçimde devam eden Türk gücünün etki alanının küçülmesi olgusu sona ermiştir.⁴ Bu yoğun ortamda, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde kararlaştırılan toprak bütünlüğü ve milli bağımsızlık prensiplerinin 28 Ocak 1920 tarihinde Osmanlı Meclisinde de kabul edilmesi ile⁵ Türk milleti, kendisi için milli sınır esaslarını belirlemiş ve Misak-ı Milli adıyla bütün dünyaya ilan etmiştir.⁶ Türkiye Cumhuriyeti, sınırlarını Misak-ı Milli temelleri üzerine oturtmuş ve bu günkü sınırlarda kötü gidişe dur demiştir. Tezimizin ana temasını, Türkiye'nin kuzey doğu sınırının daha ileriden

---

¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914 – 1980**, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara, 1984, s. 43

² Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu 1774-1923**, Yapı Kredi Yayını, İstanbul, 2000, s. 11

³ Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 1978, s. 3, 156

⁴ Anderson, **a.g.e.**, s. 397, 398

⁵ Melek, **a.g.e.**, s. 3, 156

⁶ Şerafettin Turan, **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004, s. 281-292

geçirilmesine imkan olmasına rağmen neden böyle olduğu, bu hatta durduğu ve bu hattın Anadolu'nun savunulmasındaki öneminin ne olduğu teşkil etmektedir. Bu problematik içinde verilen mücadele, yapılan antlaşmalar ve bunların yurtiçinde ve dışındaki yansımaları ele alınacak, önsözde belirtildiği gibi bir bütünlük içinde üzerinde yeterli çalışmalar yapılmayan konu, tez konusu yapılarak ele alınmasındaki gerekliliği karşılayacaktır.

A. Sınırlarla İlgili Genel Açıklamalar

Konu sınır olunca, kendine özel deyim ve terimler üzerinde anlayış birliğine varmakta kolaylık sağlayacak kavram ve terimlerin açıklanmasına ihtiyaç duyulmaktadır.

1. Sınır Bilgileri

Sınır kelimesi; devlet, vatan, egemenlik hakları gibi kavramları da çağrıştırmaktadır. Devlet deyince, belirli bir ülkede yaşayan ve üstün bir iktidara (Otoriteye) tabi teşkilatlanmış insan topluluğunun meydana getirdiği devamlı, siyasi ve hukukun kendisine şahsiyet verdiği bir varlık akla gelir.⁷ Devletin, a) ülke, b) insan topluluğu, c) iktidar olmak üzere üç ana unsurunun bulunduğu söylenebilir.⁸ Ülke ise; bir insan topluluğunun üzerinde yerleşmiş bulunduğu belirli ve üç boyutlu çevredir. Ülkenin belirtilmesi, sınırlar (hudutlar) vasıtasıyla olur. Devletler hukukunda sınır, iki devlet ülkesini birbirinden ayıran çizgidir.⁹ Ülke, devletin kurucu unsurlarından birisidir. Aynı zamanda devletin varlığını devam ettirebilmesi için zorunlu bir şart olup, ülke olmadan devletin varlığından söz edilmesi düşünülemez.¹⁰

---

⁷ Ömer İlhan Akipek, **Devletler Hukuku** 2.Kitap, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, 1965, s. 13

⁸ Münci Kapani, **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s. 35

⁹ Akipek, **a.g.e.**, s. 13

¹⁰ Enver Bozkurt, **Devletler Hukuku Bakımından Türkiye'nin Sınır İlişkileri**, Kazancı Hukuk Yayını, İstanbul, 1992, s. 11

Bütün devletler sınırlarını, komşu devletlerden gelecek tehlikelerden koruyacak, ona zorluklar yaratacak ve önünü tıkayacak doğal engellere dayandırmak ister. Anadolu'nun güvenliğinin sağlanmasında ve savunulmasında ihtiyaç; Türkiye'nin sınırlarını Kafkas Dağlarını içine alacak şekilde ve bu dağların kuzeyinden geçmesini sağlamaktır.

Kafkaslar, dağlık bölge olması nedeniyle zayıf ve azlık birçok etnik insan gruplarına yurtluk etmiş ve etmektedir. Önce Osmanlı İmparatorluğu'nun, daha sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, devamlı Kafkaslar istikametinde topraklarını genişletmek ve doğal sınırlara ulaşmak temayülü, ülkesini korumak ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Tersine olarak; Anadolu üzerinde menfaatleri ve hedefleri olan Rusya, daima Kafkasları elde bulundurmaya istemmiştir. Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye'nin bir kısmının bulunduğu bu bölgeye Trans Caucasus yani Kafkas ötesi ve Kafkas berisi gibi çeşitli adlar verilmiştir.¹¹ Rusların, Ermenileri kışkırtmaları ve onların yardımı ile Kafkasberisine el atmasından sonra, bölge halkları birbirine girmiş ve bu bölgede boğaz boğaza mücadeleler yaşanmıştır.

Devletler hukuku bakımından hudut (sınır); dünya yüzeyi üzerinde bir devletin ülkesini diğer devletlerin ülkesinden veya sahipsiz bir araziden veya açık denizden ayıran farazi bir çizgidir.¹²

İki ülkeyi birbirinden ayıran bu hattın her iki tarafındaki halklar; kültürü, dili, dini, gelenekleri bakımından farklı özellikler gösterir. Yani sınırlar, devletlerin egemenlik haklarını kayıtsızca kullanabildikleri alanı belirleyen, iki taraf ülke arasında karşılıklı anlaşma ile sağlanan ve uluslararası kuralların belirlediği yöntemlerle işaretlenerek kabul edilen hatlardır.¹³

---

¹¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi** C.III 1914 -1918 Genel Savaşı Ks. IV, TTK Yayını, Ankara, 1991, s.165

¹² Seha L. Meray, **Devletler Hukukuna Giriş** C.1, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1968, s.269

¹³ Harp Akademileri Komutanlığı, **Türkiye'nin Sınır Antlaşmaları ve Sınır Sorunları**, Harp Akademileri Yayını, İstanbul, 1998, s. 1-1

Diğer bir ifadeyle; “Devletin ülkesini, diğer devletlerin ülkesinden, sahipsiz ülkeden veya açık deniz ile uzaydan ayıran farazi (sanal) çizgiye sınır denir.”¹⁴

Ancak, havalar da sınırdan kabul edilmelidir. Vatan, birbirinden ayrılmış iki boyutlu alanlar olmayıp, kontrol edilebilir yüksekliğe kadar uzanan hava sahasını da içine alan üç boyutlu mekânlardır. Kara, deniz ve havada sınırlarla çevrilen üç boyutlu alan içinde devletler, bağımsız olarak kendi idare rejimini kurar ve buna göre ülkesini yönetir.¹⁵

Farazi (sanal) çizgi olan sınırlar, bazen bir anlaşma ile tayin olunabilir.¹⁶ Sınırları tespit eden antlaşma, bir çatışma veya savaş sonucunda yapılmış olabilir.¹⁷ Buna en güzel örnek, Lozan Konferansı ve Barış Antlaşmasıdır. Sınırların tayin ve tespitinde diğer bir yöntem de uluslararası yargı ve hakemliğe başvurmaktır. Lozan Antlaşması müzakerelerinde Türkiye-İrak sınırı konusunda mandater devlet İngiltere ile anlaşma sağlanamamış ve sorun Milletler Cemiyetinde sonuca bağlanmıştır.¹⁸

Sınır tespiti ile ilgili konferanslarda, müzakereler sonunda, sınır çizgisinin geçeceği yerler üzerinde anlaşmaya varılınca durum en açık şekli ile bir metin halinde kaleme alınır ve sınır çizgileri haritalar üzerinde işaretlenir. Bu haritalar, ilgili devletler veya konferansa katılan devletlerin delegeleri tarafından imzalanıp mühürlenir ve taraflara verilir.

Bundan sonra sıra, sınırın arazi üzerinde tespitine gelir. Bunun için sınır tespit komisyonları kurulur. Komisyonlar, yalnız ilgili iki devletin teknik elemanlarından meydana geldiği gibi, bazen bunlara tarafsız devletlerden seçilmiş teknik elemanlar da katılabilir. Sınır tespit çalışmaları ile elverişli görülen yerlere sınır işaretleri konur.¹⁹

---

¹⁴ Sevin Toluner, **Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)**, İ. Ü. Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1989, s. 31

¹⁵ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 1-1

¹⁶ Necmi İnal, **Türkiye Cumhuriyeti Trakya Kara Sınırları**, YL Tezi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2007, s. 2

¹⁷ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 1-1

¹⁸ İsmail Soysal, **Türkiyenin Siyasal Andlaşmaları C. 1**, TTK Yayını, Ankara, 1989, s. 72-74

¹⁹ Cevat Korkut, **Siyasi Coğrafya Açısından Devlet Sınırları ve Türkiye'nin Sınırları**, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1970, s. 7

Bir sınırın tayininde; taraflar, stratejik açıdan egemenlik haklarının en iyi bir şekilde korunabileceği ve ekonomik haklarının güvence altında bulunabileceği bir ortamı sağlayacak bölgelerin kendi taraflarında kalmasını isterler ve bunu sağlayacak şekilde hareket ederler. Aynı durum, karşı taraf için de önemli olduğundan sınırların tespitinde taraflar, bir anlaşmaya varıp sonuca ulaşabilmeleri için ya mevcut bir sınırın esas alınmasını ilke olarak kabul ederler veya yeni bir sınır tespitine giderler.²⁰

Bir devletin ülkesinin sınırları belli olmalıdır. Nitekim 6 Ocak 1916 tarihinde Amerika Devletler Hukuku Enstitüsü tarafından hazırlanan “Devletlerin Hak ve Vazifeleri” bildirgesinin, 14. maddesinde her devletin sınırları belli bir ülkeye sahip olma hakkı olduğu belirtilmiştir.²¹ Yeni bir sınırın tespit edilmesinde; tespiti ve belli olması bazı kolaylıklar sağlaması bakımından sınırları doğal engellere dayandırmak yani, tabii sınırları oluşturmak esas alınmaktadır.²²

Sınırlar tabii ve suni olmak üzere iki çeşittir. Yeryüzünün tabii arızalarından geçen sınırlara tabii sınırlar denir. Bir başka tanımda ise; “İki devlet ülkesi arasında dağlar ya da sıradağlar, çöller, nehirler ve göller gibi doğal unsurlar göz önünde tutularak çizilen sınırlara tabii sınırlar denir. Tabii sınırlarda sınır hatları, dağlar ve akarsularda bunlara bağlı olarak şekil alırken, göller ve bataklıklarda genellikle düz hatlar halinde geçer. Tabii sınırların, arazi üzerinde kolayca belirlenebilme özelliği olmasına rağmen, sınır çizgisi kesin olarak belli olmadığından bu çizginin ayrıca haritalarda ve arazide tespiti gerekir.²³ Tabii sınırların geçirildikleri arazi, dört başlık altında incelenebilir. Bunlar; yeryüzü şekilleri (kabarıntıları), akarsular, göller ve denizlerdir. Yeryüzü şekilleri ise dağlar ve ovalardır.

Sınırlar, doğal engellere dayandırılarak geçirilirken milli menfaatler göz önünde bulundurulur. Özellikle bu hatlar, ülkenin savunulmasını kolaylaştırmalıdır. Sıradağlar ve akarsular, savunma için kolaylık sağlaması bakımından sınır tespitinde öncelikle tercih edilen arazi arızalarıdır. Bazı yerlerde sınırları ovalardan geçirmek

---

²⁰ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 1-2

²¹ Ayferi Göze, **Devletin Ülke Unsuru (Sınırları ve Devletle Olan Münasebetleri)**, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1959, s. 6-7

²² Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 1-9

²³ Bozkurt, **a.g.e**, s. 17

gerekebilir. Bu durum barış şartlarında bir sakınca teşkil etmezken, savaş durumunda ilgili devletlerin en zayıf noktasını oluşturur. Polonya'nın batıda Almanya ile, doğuda Rusya ile sınırları böyledir. Bu durum, Polonya'nın Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında kolayca işgal edilmesi sonucunu doğurmuştur.²⁴ Sınırlar bazen dini ve demografik nitelikte olabilir. Osmanlıların Orta Avrupa'da ulaştıkları sınırlar bu şekildedir. Böyle bir sınır daha kolay aşılır ve daha zor savunulur.²⁵

Ovalarda belirlenen sınırlar, savunma açısından zafiyetler yarattığından komşu devletler birbirine karşı olan bu zafiyetini gidermek için çeşitli tedbirler almak zorunda kalmışlardır. Bunlardan biri duvar inşa etmektir. Bunun, Çin Seddi, Transilvanya Alplerinden Karadeniz kıyısına kadar uzanan düzlükte inşa edilen Trayan Duvarı, yine Kuzey İngiltere'de sınır üzerinde savunma amacıyla inşa edilen Pieten Duvarı gibi örneklerini sayabiliriz. Teknolojinin gelişmesi ve bunun harp silahları, araç ve gereçlerine uygulanması; devletleri, ovalardan geçen sınırları için müstahkem mevkiiler yapmaya, Fransızların Almanlara karşı yaptıkları Maginot Hattı ve Almanların Fransızlara karşı inşa ettiği Sieg Fried Hattı gibi savunma hatları teşkil etmeye götürmüştür.²⁶

En iyi tabii sınırlar, yüksek sıradağlar üzerinden geçirilebilen sınırlardır. Ancak, sınırların buralardan geçirilmesinde bile çeşitli görüşler vardır. Bunlardan birisi, sınırların dağın en yüksek noktalarından yani hattı baladan geçirilmesidir. Bu yöntem bazı yazarlara göre hem mantıkidir hem de tespiti kolaydır. Diğer bir ölçüt de suların taksim hattıdır. En yüksek noktalar hattı, suları her zaman eşit olarak bölmeyebilir.²⁷ Yine dağlar sınır olarak ele alındığında; sınır bazen dağın veya dağ silsilesinin eteğinden yani alt kısmında bir yerden geçirilebilir. Böyle bir durumda dağ iki ülkeden birine ait olur. Bu hallerin her biri sıradağların niteliklerine göre sınırın durumunu değiştirir. Uygulamada devletler, sınırlarının mümkün olduğunca yeryüzü şekillerinden faydalanarak geçmesini arzu ederler fakat yüksek dağların doruk hattından geçmesini yeterli görmezler, dağın komşu ülkeye bakan eteklerinden

---

²⁴ İnal, **a.g.t.**, s. 2,3

²⁵ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 48

²⁶ Korkut, **a. g.t.**, s. 10

²⁷ Meray, **a.g.e.**, s. 272

geçmesini ve hatta içerdği platoları da içine almasını isterler. Örneğin; Fransızlar ile Almanlar arasındaki Voges dağlarının üzerindeki sınır, bu tip kaygılarla sık sık değişmiştir. Almanlar buradaki sınırın dağların doruk noktasından geçmesini isterken, Fransızlar sınır çizgisinin dağ sırasının Almanya tarafındaki doğu eteklerinden geçmesini kendi savunması için zorunlu görmüşlerdir. Bunun nedeni, dağın Fransa'ya bakan tarafının az eğimli, Almanya'ya bakan tarafının çok eğimli olmasıdır. Sonuçta; Fransızlar başarılı olmuş ve Almanların Voges'ların daha da doğusuna hatta Rhein nehrinin doğusuna çekilmelerini sağlamıştır. Yine İtalya ile Avusturya arasındaki sınır, I. Dünya Savaşı'ndan önce Alplerin İtalya tarafındaki güney eteklerinden geçiyordu. Bu durumdan İtalyanlar zarar görmüşlerdir. Bu nedenle; İtalyanlar, barış müzakerelerinde bu sınırın dağın doruk noktasına çekilmesini istemişler ve bunda da başarılı olmuşlar.²⁸

Sınır olan akarsular, yalnızca bir devlet toprakları içinde doğup sona erebileceği gibi, bir ülkede doğup diğer bir veya daha fazla ülkeyi geçerek sınır oluşturabilir. Akarsuların sınır oluşturabilmesi için sulu ve devamlı akar olması gerekir.²⁹ Akarsuların özelliği, iki taraftaki insan topluluklarını ve araziye birbirinden ayırmasıdır. Bunun yanında istilalara karşı savunma açısından büyük değer taşırlar. Akarsular; geniş, derin ve hızlı akma özellikleri bakımından askeri harekâtı olumsuz etkilerler. Bunları taşıyarak çevresinde bataklıklar oluşturmak, komşu devlet için bu elverişsiz koşulları arttırır. Bu nedenle akarsuların koruyucu sınır olma özelliği artar.³⁰

Akarsuların sınır olarak belirlenmesi hususunda bazı noktalar önem arzeder. Akarsular ince bir şerit olmayıp genişlikleri vardır. Bu genişlik de mevsimlere göre değişir. Yine akarsuların derinliği yer yer değişir. İki tarafın akarsudan sağlayacağı fayda çeşitli açılardan aynı olmayabilir. Akarsu yatağında nehir yastıkları denilen irili ufaklı adacıklar bulunabilir ve bazen yatak değiştirebilir. Akarsular devamlı olarak aşındırma ve biriktirmeler meydana getirmektedir. Bazı kesimlerde herhangi bir kıyı için arazi kazancına, bazı yerlerde de arazi kaybına sebep olmaktadır. Ovalık

---

²⁸ İnal, **a.g.t.**, s. 2,3

²⁹ Meray, **a.g.e.**, s. 271

³⁰ Korkut, **a.g.e.**, s. 11,12

kesimde menderesler ve bunların gelişmesi ile ilginç durumlar yaratmaktadır. Taşkınları engellemek için setler yapılması ve akarsuyun yatağının düz bir doğrultuya kavuşturulması hallerinde tespit edilmiş sınırın yeni hali sorun yaratabilir. Akarsular son dönemlerde bazı yerlerde önemli suyolları haline gelmiştir. Bu durum sınır tespitini etkiler. İlgili devletlerin askeri kudretleri sınır çizgisinin tespitinde önemli derece rol oynar³¹

Tüm bu etkenler göz önünde bulundurularak akarsularda sınır dört şekilde tespit edilir. Sınır çizgisi akarsuyun sağ veya sol kıyısından geçirilebilir. Akarsu kıyısının zaman içinde değişmesi halinde yeni kıyı hattı sınırın geçtiği yer olarak kabul edilir. Yani sınır hareket halindedir. Fakat bu usulde iki taraftan biri akarsuyun olanaklarından mahrum edilmiş olur. Bu nedenle pek tatbik edilen bir usul değildir. Ancak, bu usule bir örnek vermek gerekirse; İran'da petrol bulununcaya kadar Şattülarap'ın her iki kıyısına da Irak hakim idi. İran'ın kendi taraf kıyısında herhangi bir hakkı yoktu. Petrol bulunup üretim artınca ve Abadan ihraç limanı haline gelince, İran, Irak'tan bu sınırın tashihi talebinde bulunmuştur. Uzun müzakereler sonunda yeni bir düzenleme yapılarak sınır nehrin ortasına çekilmiş ve nehrin doğu kıyısı İran'a ait hale gelmiştir.

Sınır çizgisi akarsu yüzeyinin tam ortasından geçirilebilir. Bu usul de devletlerarası uygulamalarda görülür. Ancak; akarsu genişliğinin mevsimden mevsime değişmesine bağlı olarak sınır çizgisinin de değişiyor olması, akarsu yatağının her yerde aynı derinlikte olmamasının avcılık ve nakliyat konusunda mahzurlar yaratması nedenlerinden dolayı bu usul pek tercih edilmez.³²

Sınır hattı, talveg hattından da geçirilebilir. Bu usul, diğer usule göre daha elverişli şartlar meydana getirir. "Thalveg" vadi ve içinde akan akarsuyun en derin yerini anlatır.³³ Ulaşım elverişli akarsularda bu usule başvurulur. Ulaşım ile ilgili durumlarda sınır tespiti için en iyi usul olması nedeniyle genellikle tercih

---

³¹ İnal, **a.g.t**, s. 6

³² Korkut, **a.g.e**, s. 12, 13

³³ Türk Dil Kurumu, **Türkçe Sözlük** C.2, TTK Yayını, Ankara, 1998, s.2126; Akipek, **a.g.e**, s. 19

edilmektedir. 1913’de belirlenen Rezve Deresi üzerindeki Türk-Bulgar sınırı ile 1923’de tespit edilen Meriç Nehri üzerindeki Türk-Yunan sınırı bu esasa göredir.³⁴

Diğer bir tabii sınır göllerdir. İki veya daha fazla devlet arasında bulunan göllere sınır gölleri denir. Uygulamada, yapılan antlaşmalarda bu tip göller ilgili devletlerarasında paylaşılır.

Step, orman, bataklık ve çöl gibi oluşumların sınır olması hususu, halen tartışmalıdır. Türkiye ile İran arasında 23 Ocak 1932 tarihinde imzalanan hudut hattının tayinine ilişkin itilafnamenin 1. maddesinde bataklık esas alınmıştır.

Suni (yapay) sınırlar ise; jeodezik ve geometrik esaslarla belirlenmiş sınırlardır. Bu sınırlara ihtiyaç duyulmasının sebebi, tabii oluşumların göz önünde bulundurulmak istenmemesi veya tabii oluşumların yokluğudur. Suni sınırlar tespit usullerine göre ikiye ayrılır. Birincisi jeodezik sınırlardır. Bu usulde sınırlar, enlem ve boylam dereceleri esas alınarak çizilir. İkincisi, geometrik sınırlardır. Bunlar da düz çizgiler veya eğriler, yarım daireler gibi geometrik hatlarla çizilir.³⁵

Karasuları; devletin sahilleri veya iç suları ile açık deniz arasında kalan ve genişliği her devletin iç mevzuatına göre tespit edilen deniz parçasıdır. Diğer bir tanımla; Karasuyu, kara ülkesine bitişik deniz şeridinde verilen addır.³⁶

İç Sular; karasuların iç sınırı ile kara ülkesi arasında kalan deniz kısmıdır. İç sular teriminin kapsamına, limanlar, demir atma yerleri, kapalı denizler, iç denizler ve körfezler de girmektedir.

Karasuları Yan Sınırı (Deniz Yan Sınırı); sınırdaş iki ülke arasındaki karasularını ayıran çizgidir. Bu çizgi anlaşmalarla tespit edilmektedir.

Kıt’a Sahanlığı; sahillere bitişik karasuları bölgesinin dışında kalan ve derinliği 200 metreye kadar olan deniz dibi ve toprak altı ve bu derinlikten sonra suların işletmeye müsait deniz dibi ve toprak altıdır.

---

³⁴ Akipek, **a.g.e**, s. 16,19

³⁵ İnal, **a.g.t**, s. 7-8

³⁶ Baskın Oran, “Ege’de Türk-Yunan sorunları” **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Ankara, 1987, s. 9

Sınırın işaretlenmesi (Demarkasyon); devlet sınırının tayini ile ilgili antlaşma esas alınarak, sınır hattının arazi üzerinden geçişinin belirlenmesi işlemidir.

Sınırın yeniden işaretlenmesi (Rödemarkasyon); sınırın tayini ve işaretlenmesi ile belgeler esas alınarak sınır hattının tekrar belirlenmesi işlemidir.

Kara sınırlarının tespitinde iki teknik uygulanmaktadır. Devletler, sınırların tespitinde; ya eski veya mevcut bir sınırı esas almakta veya yeni bir sınır belirlemektedir.³⁷

Mevcut bir sınırın esas alınması yönteminde; bir birlik halinde olan devletlerin birleşmeden önceki sınırları, ayrıldıktan sonra da dikkate almaları veya bağımsızlıklarını kazanmadan önce bir imparatorluğun eyaleti durumunda olan devletlerin, bağımsızlıklarını kazandıktan sonra eyalet sınırları devlet sınırı olarak kabul edilir.³⁸ Osmanlı Devleti'nin 1914'ten önceki kuzeydoğu yani Osmanlı-Rus sınırları, eyalet (Sancak) sınırları esas alınarak belirlenmiştir. Avrupa devletlerinden olan İsveç ve Norveç, 1905 yılında aralarındaki maddi birliğe son verdikten sonra, birleşmeden önceki sınırlarını, ayrılma sonrasında devlet sınırı olarak kabul etmişlerdir.

Yeni bir sınırın seçilmesi tekniğinde; devlet sınırlarını, yapay ve/veya doğal unsurlara dayandırmak esas alınmaktadır. Sınırlar, doğal unsurlara dayandırılmaz veya dikkate alınmazsa, yapay olarak tespit edilir. Hukuki ve siyasi sonuçları bakımından diğer sınırlarla arasında bir fark yoktur. Sınırların bu şekilde tespitinde genellikle enlem ve boylam daireleri, geometrik doğrular veya insan yapısı tesisler veya bunların karışımı esas alınmaktadır. 20 Ekim 1921 tarihli Türk-Fransız Ankara Antlaşmasıyla, Türkiye-Suriye sınırının bir bölümünde Bağdat demiryolunun sınır olarak kabul edilmesini, bu tür sınır tespitine örnek olarak verebiliriz.

Görüldüğü gibi, sınır tespiti, konusu ve sonuçları bakımından siyasi ve hukuki olmakla birlikte, tatbikatta teknik bir konudur.

---

³⁷ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 1-3:1-7

³⁸ Bozkurt, **a.g.e**, s. 22

Deniz sınırının tespiti metod ve teknik bakımından; sahil suları yan sınırı (deniz yan sınırı) ve karasuları sınırı olarak iki farklı şekil gösterir.³⁹ Karasuları, aynen kara ülkesi gibi devletin tam egemenliğine tabi karasularını ve altındaki deniz tabanı ve dipaltı sahasını kapsamaktadır. Belirtilen bu alan da devletin tam egemenliğinde sayılmaktadır.⁴⁰

Devletlerin hava sınırı, devletin kara ülkesi ve deniz ülkesi sınırına bağlı olarak tespit edilmektedir.

Sınırların tespitinde, prensip itibariyle yetkili olanlar, ilgili devletlerdir. Bununla birlikte bazen bu yetki uluslararası organlara devredilebilir. İlgili devletler, aralarında yaptıkları antlaşmalarda, hudutları ayrıntılı bir şekilde tarif ederek belirtirler. Bundan sonra sınırı tespit etmek üzere sınır karma komisyonları kurularak sınır hattı işaretlenir. Bu komisyonlar ilgili devletlerin teknisyenlerinden ve uzmanlarından oluşturulur. Komisyonlara bazen üçüncü bir devletin teknisyenleri de alınabilir. Anlaşmalarda aksine bir hüküm yoksa bu komisyonların yetkileri nihai değildir ve kararları ilgili devletlerin onayına bağlıdır.

Komşu ülkeler sınır üzerinde birbirinin topraklarına giriş-çıkışları düzenlemek üzere karşılıklı olarak geçiş noktaları tespit edip buralara hudut kapıları tesis ederler. Hudut kapılarının açılmasında ekonomik ve siyasi faktörler öncelikle göz önünde bulundurulur. Türkiye'ye giriş ve çıkışlar İçişleri Bakanlığının yetki ve sorumluluğundadır. Hudut kapılarının açılması İçişleri Bakanlığı ve Gümrük Müsteşarlığının uygun görmesi üzerine İçişleri Bakanlığının önerisi ile Bakanlar Kurulunca kararlaştırılır.⁴¹

---

³⁹ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 1-8, 10, 11

⁴⁰ Oran, **a.g.m**, s. 9

⁴¹ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 1-8

2. Türkiye-Eski Sovyetler Birliği Sınırı; (Nahçıvan-Ermenistan-Gürcistan)

28 Ocak 1920 günü uluslar arası alanda kabul edilen “Misak’ı Milli” (Ulusal And) kararları,⁴² 24 Temmuz 1923 günü imzalanan Lozan Barış Antlaşmasının ana yapısını oluşturmuş, sınırlarımızın tespitinde de aynı düşünce ve anlayış bu kararları hâkim kılmış ve dayanak olmuştur.⁴³ Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey Doğu ve Doğu komşuları (Sovyet Rusya ve İran) ile sınırları, Lozan Antlaşmasıyla çizilmemiş, ayrı ayrı antlaşmalarla tespit edilmiştir. Ancak bütün dünyaya bu antlaşma ile ilan edilmiş ve kabul ettirilmiştir. Rusya ve İran'la Türkiye arasındaki sınır rejimi, Devletlerarası Hukuku bakımından ilgi ile incelenecek esaslara dayanmaktadır.⁴⁴ Burada sınırların tespiti ile ilgili başlıca kıstaslar içinde; halkın iradesiyle anavatana katılmış olan Kars, Ardahan ve Artvin için gerekirse tekrar halk oylamasına gidilmesinin kabul edilebileceği de yer almıştır. Ayrıca, Osmanlı-İslam çoğunluğunun oturduğu bölgelerin tamamının ayrılmaz bir bütün olduğu şeklinde tespit edilmiştir. Lozan Barış Antlaşmasına göre özetle; Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan (Nahçıvan) ile olan sınırlarımız, Eski Sovyetler Birliği ile 16 Mart 1921 tarihinde imzalanan Moskova Muahedesi, Kafkas Cumhuriyetleri ile 13 Ekim 1921 tarihinde imzalanan Kars Muahedesi ile tayin ve tespit edildiği şekilde kabul edilmiştir.⁴⁵ Bundan sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği sınır bölgelerinin uzunluğunu düzenleyen antlaşmalardan ilki, Gürcistan Cumhuriyeti ile TBMM hükümeti arasında 20 Mart 1922 tarihinde imzalanan antlaşmadır. “Türkiye ve Sovyet Sosyalist Gürcistan Cumhuriyetinin Sınır Bölgesinde Oturan Halkın Sınır Geçişleri Hakkında Antlaşma”sının 2. maddesinde, Türkiye-Gürcistan sınırının her iki tarafında 15 kilometre derinlikte bulunan köy ve şehirlerde devamlı olarak oturan kimselerin sınır

---

⁴² Soysal, **a.g.e.**, s. 12, 15

⁴³ Harp Akademileri, **a.g.e.**, s. 1-3

⁴⁴ Nihat Erim “*Türkiye Cumhuriyetinin Kuzey Doğu ve Doğu Sınırları*”, **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi** C.IX, Ankara, 1952, s.1

⁴⁵ Dışişleri Bakanlığı, **Moskova Muahedesinin Orijinal Metninin Sınırla İlgili 1. Sayfası**; Bkz. EK-1; TİTE Arşivi A-10 /142-323-16, **Kars Muahedesinin Orijinal Metninin Sınırla İlgili 1. Sayfası**, Bkz. EK-2

bölgesi halkından sayılacağı belirtilerek sınır bölgesi 15 kilometre olarak belirtilmiştir.⁴⁶

Tayin edilen sınır, Tahdid-i Hudut Komisyonu tarafından 1925–1926 yıllarında arazide işaretlenerek tarif edilmiş ve çalışmaların sonunda 9 Eylül 1926 tarihli Genel Protokol ve ekleri ile düzenlenmiştir. Ancak, Türkiye - Eski Sovyetler Birliği sınırı, 28 Şubat 1967 tarihinde Ankara’da imzalanan Yeniden İşaretleme Protokolü gereği, 1969–1973 yılları arasında yeniden işaretlenmiştir. Bu nedenle 1926 tarihli protokol ve Ek’leri yürürlükten kaldırılmıştır. Tespit edilen kara sınırı, 619 km. uzunluğundadır. Aras ve Karasu nehirlerinin kavuşma noktasından (1 No. lu sınır işareti) başlayarak Karadeniz kıyısındaki Sarp köyünde (450 No. lu sınır işareti) sona ermektedir.⁴⁷ 1991 yılında SSCB nin dağılmasıyla kurulan yeni devletler Bağımsız Devletler Topluluğunu (BDT) oluşturmuşlardır. Böylece eski SSCB tarafından kullanılan egemenlik ve dış ilişkileri yürütme hakkı bu yeni cumhuriyetlere geçmiş bulunmaktadır. Bu nedenle bu güne kadar yeni komşularımızla sınırlara ilişkin yeni bir anlaşma veya protokol imzalanması ihtiyacı olmamıştır. Ayrıca, sınırlara ilişkin konularda Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla buna ait protokoller doğrultusunda işlemler yürütülmektedir. Bu bölgede oluşan yeni komşularımızla olan sınırlarımız şöyledir;

Türkiye-Nahçıvan (Azerbaycan) sınırı, 1 numaralı sınır taşından başlayarak 4 numaralı sınır taşına kadar toplam 18 km. uzunluğundadır.

Türkiye-Ermenistan sınırı, 4 numaralı sınır taşından başlar ve 148 numaralı sınır taşına kadar toplam 325 km. uzunluğundadır.

Türkiye-Gürcistan sınırı, 148 numaralı sınır taşından başlar ve 450 numaralı sınır taşında son bulur. Toplam 276 km.dir.⁴⁸

619 kilometre olan sınır çizgisi üzerinde bazı yerlerde tektonik havzalar, bazı yerlerde 2000 metre yüksekliğinde yaylalar bulunur. Sınırın Karadeniz’e yakın olan

---

⁴⁶ Bozkurt, **a.g.e**, s. 37

⁴⁷ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 2-34, Bkz. EK-3, EK-21

⁴⁸ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 2-33,36

kısımlarında düzlüğe rastlamak mümkün değildir. Her taraf yamaç, tepe ve vadilerle kaplıdır.⁴⁹

Deniz sınırı; Türkiye, 11 Eylül 1980 tarihinde SSCB ile Tiflis'te imzaladığı protokolle deniz yan sınırı belirlenerek şekillenmiştir. Buna göre; deniz yan sınırı, kara sınırının bitim noktasından 290 derece istikametinde çizilen hattan geçmektedir ve 12.96 deniz mili uzunluğundadır. Ayrıca, deniz yan sınırının tespiti için iki adet istikamet feneri ve bir adet şamandıra dikilmiştir. Yapılan bu protokol halen yürürlüktedir.

Karasuları sınırı; 18 Mart 1981 gün ve 8/2684 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile Karadeniz'de karasularımızın genişliği 12 deniz mili olarak belirlenmiştir.

Kıt'a Sahanlığı sınırı; deniz yan sınırının belirlenmesi çalışmaları sırasında deniz yan sınırı üzerinde tespit edilen son nokta (B Noktasından) dan başlayarak batı yönünde uzamakta ve 43 derece 20 dakika 43 saniye- 32 derece 00 dakika 00 saniye koordinatlarında son bulmaktadır. Bu konudaki anlaşma 23 Haziran 1978 tarihinde imzalanmış ve Bakanlar Kurulunun 30 Aralık 1980 gün ve 8/2159 sayılı kararı ile onaylanmıştır. Kıt'a sahanlığının tayini ile ilgili anlaşma halen yürürlüktedir.

Karadeniz kıyı ve karasularının emniyet ve muhafazası ile Karadeniz kıyılarında deniz yolu ile yapılacak kaçakçılığın önlenmesi görevleri, 2692 sayılı kanun hükümlerine göre teşkil edilen ve İçişleri Bakanlığına bağlanan Sahil Güvenlik Komutanlığının ast birliği olan Karadeniz Komutanlığı ile Marmara ve Boğazlar Komutanlığı tarafından yerine getirilmektedir.⁵⁰

1926 yılında yapılan sınır işaretleme çalışmalarından sonraki değişikliklerin ve belgelerin günün teknik gereksinimlerini karşılamadığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine T.C. ve SSCB hükümetleri, sınırın yeniden işaretlenmesi üzerinde anlaşmışlar ve 28 Şubat 1967 tarihinde Ankara'da protokol yapmışlardır. Bu protokolle; 1926 tarihli Türkiye-SSCB genel protokolü ve eklerine göre kara hudut hattının ve nehirlerinin değişikliğe uğramamış kesimlerinde nehir yataklarından

---

⁴⁹ Korkut, **a.g.e**, s. 146

⁵⁰ Harp Akademileri, **a.g.e**, s. 2-33:36

geçen hudut hattının kontrolü ve ihyası, nehir hattının değişikliğe uğramış kesimlerinde sınır hattının yeniden tespiti, esas alınmıştır.

28 Şubat 1967 tarihli protokol gereği kurulan müşterek komisyon, 1969–1973 yılları arasında sınırı yeniden işaretlemiştir. Çalışmaların sonunda taraflar arasında 1926 tarihli protokol yerine Türkiye Cumhuriyeti ile SSCB arasındaki devlet sınır hattının geçişine ait tarif protokolü, hudut işaretleri protokolü, sınır işaretlerinin kontrolü, bakımı, onarımı ve ihyası ile orman kesimi şeritlerinin muhafazası hakkında protokol imzalanmıştır.

29 Aralık 1973 tarihinde Ankara’da imzalanan bu protokoller halen geçerliliğini korumakta ve kara sınırının geçişi konusunda müracaat dokümanı olarak kullanılmaktadır. Ancak tarafların Arpaçay nehrinde baraj inşasına karar vermesi üzerine, sınır (52/4 ve 65/1 numaralı hudut işaretleri arasında) 1978-1982 yılları arasında yeniden işaretlenmiştir. Çalışmaların sonucunda; 29 Aralık 1973 tarihli yeniden işaretleme belgelerine ek olmak üzere; Arpaçay nehrindeki baraj gövdesi ve gölü üzerinde sınır hatlarının geçişine ait ek tarif protokolünün, Arpaçay gölü bölgesine ait devlet hudut haritası, hudut işaretleri ve hudut şamandıraları protokolleri, yeni hudut işaretlerinin kontrol, bakım, onarım, ihya ve değiştirilmesi hakkında protokol düzenlenmiştir.

Türkiye-SSCB sınır hattının akarsulardan geçişinin müştereken kontrolüne ilişkin bir protokol, 5 Ekim 1983 tarihinde imzalanmış ve çalışmalara 1984 yılında fiilen başlanmıştır. Bu çalışmalarda kaybolan ve yerleri değişmesi gereken sınır işaretleri tespit edilerek yeni yerlerine dikilmiştir. Ayrıca, sınırı teşkil eden akarsu yataklarında sınır hattına nazaran meydana gelen değişiklikler tespit edilmiştir. Bu değişiklikleri önlemek ve düzeltmek üzere alınacak tedbirlerle ilgili çalışmalar halen devam etmektedir.⁵¹

Sınır, kıyı ve karasularımızın korunması ve güvenliğini sağlamak görevi 1956 yılına kadar Gümrük Muhafaza Umum Kumandanlığında iken bu tarihte çıkarılan kanun ile İçişleri Bakanlığına devredilmiş ve Jandarma Genel Komutanlığı

---

⁵¹ a.g.e, s. 2-37, 38, 39

vasıtasıyla yürütülmesi yasallaşmıştır.⁵² 18 Aralık 1981 tarihinde çıkarılan 2565 sayılı yasa ve yürürlüğe giren 17.1.1983 tarihli “Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Yönetmeliği”ne⁵³ göre; sınırlarımız boyunca “Yasak Bölgeler” tesis edilmiştir. Bu kanun ve buna bağlı yönetmelikte; bölgeye girişler Genelkurmay Başkanlığının iznine bağlı olacak şekilde kontrol altına alınmıştır.⁵⁴

B. Bölgenin Fiziki Coğrafyası

Sınırlarla ilgili olarak inceleme bölgemiz; kuzeyde, Karadeniz ve mihrinde Kafkas sıradağlarının yer aldığı, Don ağzı, Maniç Çukurluğu ve Kuma ağzı hattından, Aras Nehri ve Kars Platosu'na kadar uzanan Kafkasyayı, güneyde, Rize-Erzurum-Bitlis hattından başlayıp Van Gölü burnundan Nahçıvan'a bağlanıp Aras Vadisini takip eden ve Hazar Denizi'ne döküldüğü yere uzanan Doğu Anadolu'yu kapsayan bölgedir.⁵⁵ İki dağlık kesim ile bir çöküntü alanın yer aldığı bu bölge, tarih boyunca sınır bölgesi olmuştur.⁵⁶

Kafkasardı, Maverayı Kafkas, Kafkasötesi, Kafkasberisi gibi terimlerin kullanıldığı Kafkasya'nın kuzeyini bir duvar gibi sınırlayan Kafkas dağları, kuzey batıda Taman Yarımadası'ndan başlayıp, güneydoğu istikametinde uzanarak Apşeron Yarımadası'na ulaşmıştır. Uzunluğu 1440 Km. genişliği 50 ile 225 Km. arasında değişir. Genellikle iki veya üç sıra halindedir. Bu dağların birinci kısmı, Taman Yarımadası'ndan Kuban Nehri'nin kaynaklarına kadar uzanır ve yüksekliği 1000: 1500 metredir. İkinci kısım ise, Kuban Vadisi'nden Daryal Geçidi'ne kadar olup, en sarp, en yüksek ve en geniş kesimi buradadır. Büyük kitlelerin hareketine elverişli olmayan Orta Kafkaslar, Rusya'ya karşı direnen Kafkasyalıların son sığınaklarını

⁵² 6815 Sayılı Sınır, Kıyı ve Kara Sularımızın Muhafaza ve Emniyeti ve Kaçakçılığın Men ve Takibi İşlerinin Dâhiliye Vekâletine Devri Hakkında Kanun, **9363 sayılı Resmi Gazete**, 1956, Md. 1

⁵³ Bakanlar Kurulu Kararı, **2565 sayılı Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu ve Yönetmeliği**, R.G, 1983, Md. 3

⁵⁴ **a.g.y.**

⁵⁵ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi, III ncü Cilt Doğu Cephesi (1919-1921)**, (Haz. Selim Turhan), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995, s. 30; Bkz. EK-4 B

⁵⁶ W.E.D. Allen, **1820-1921 Türk- Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966, s. 3

teşkil etmiştir. Üçüncü kısım, Doğu Kafkaslar ise, Daryal Geçidi'nden Apşeron Yarımadası'na kadar uzanır. Burada dağlar alçalır, yayvanlaşır ve daha çok yüksek platolar, hâkim manzarayı teşkil eder. Kafkas sıradağları, denizden denize uzanan Kafkas berzahının tam karşısında yekpare bir duvar teşkil ederek kuzey ve güney eteklerindeki nehir havzalarını birbirinden ayırırlar.⁵⁷ Dünyanın hiçbir yerinde böyle denizden denize uzanan heybetli ve devamlı bir engel bulunmaz.⁵⁸ Kafkasya devamlı olarak mücadele ve karışıklıklara sahne olmuştur. Bunun iki ana nedeni bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, dağların güneyinde üç ayrı fakat ana milletini oluşturan etnik yapı, diğeri de coğrafyasıdır.⁵⁹ Kaynaklarını Kafkas dağlarının kar ve buzlarla örtülü tepelerinden alan nehirler, derin vadiler oyarak dağlardan indikten sonra Kuban, Terek, Sulak ve Kura'ya kavuşurlar.

Kafkasya'nın iki önemli ve her zaman açık geçidinden biri olan Daryal Geçidi, Vladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan ve Rusların "Gürcü Askeri Yolu" dedikleri yolun geçtiği yerdir. Geçit, Kafkasya'yı coğrafi, siyasi, askeri ve hatta sosyal yönlerden iki ana parçaya ayırır. İkinci önemli geçit de Derbent'tir. Bu geçit Hazar Denizi kıyısı boyunca uzanır. Dağıstan'da bu iki geçit kadar önemli olmasa da Avar, Karayan, Sol ve Mamison geçitleri de bulunmaktadır. Büyük Kafkas sıradağlarının güneyinde üç büyük halk grubu bulunmaktadır. Azeriler, Ermeniler ve Gürcülerle bunlara ek olarak Kafkas dağlarıyla Karadeniz arasında Abazalar ile Gürcülerle akraba olan Lazlar yaşamaktadır.⁶⁰ Kafkasların güneyine gidildikçe batıda Rion, doğuda ise Kura nehirlerinin oluşturduğu verimli topraklara sahip ovalar bulunmaktadır. Rusya'nın en zengin yeri olan bu bölgeleri Rusya, Türkiye ve İran etnik ve dini bağları kullanarak etki altına almaya çalışmışlardır.⁶¹

Daha güney ve batıya gidildikçe arazi yapısı tekrar yükselir ve konumuzun çoğunlukla geçtiği bölgeleri teşkil eder. Bölgenin doğu ve güney doğusunda Ermenistan platosu yer alır. Doğu ve kuzey Anadolu'dan gelen Alp tipi sıradağlar

---

⁵⁷ Allen, **a.g.e.**, s. 3

⁵⁸ A. Rawlinson, **Adventures In The Near East 1918-1922**, Andrew Melrose Ltd., London & New York, 1924, s. 149

⁵⁹ Haleddin İbrahimli, **Değişen Avrasya'da Kafkasya**, ASAM Yayını, Ankara, 2001, s. IX

⁶⁰ Yerasimos, **a.g.e.**, s. 275

⁶¹ Geoffrey Hosking, **Russia And The Russians**, Harvard University Press, Massachusetts, 2001, s. 235

güney doğuya döner ve İran'ın kuzeyindeki Elbruz dağları ile devam ederek Orta Asya'ya karışır.

Stratejik bakımdan, İran'daki Elburuz dağlarıyla Karadeniz Alpleri arasındaki sıradağlar, esas Kafkas sıra dağlarına paralel olarak ikinci dağ duvarını teşkil eder. Ermenistan platosu, batısında Arpaçay ile güney batı ve güneyinde ise Aras nehri ile sınırlandırılmıştır. Aras, Türk-Ermenistan ve Türk-Nahçıvan sınırını oluşturur.

Bölgede, Büyük Kafkas dağlarının koruyuculuğunda, kışlar oldukça yumuşak geçer ve bitkilerin yeşil kalma süresi uzar.⁶² Kafkaslar, gerek iklim gerekse arazi yapısı nedeniyle buraları kendilerine yurt edinip yerleşenlere, tehlikelere karşı başka yerlerde bulunamayacak ölçüde savunma imkânları sağlar.⁶³ Kuzeyden dalgalar halinde göç eden aşiretler Kafkasların engellik özelliği nedeniyle onun vadilerinde barınabilmişler ve bu güne kadar karakteristik özelliklerini ve dillerini koruyabilmişlerdir.⁶⁴ Bu durum, Kafkasya'nın her yönden gelen kavimlere bir uğrak yeri olması sonucunu doğurmuştur.⁶⁵

Doğu Anadolu dağları ise, doğu-batı istikametinde ve birbirine paralel olarak uzanırlar. Bölgede bulunan belli başlı sıradağlar şunlardır:⁶⁶

Birinci sıradağlar (Doğu Karadeniz Sıradağları): Batum güneyinde Çoruh nehrinin aşağı kısmı batısından başlar ve kıyıya paralel olarak, Rize, Kırklardağı, Zigana dağlarıyla batıya doğru alçalarak devam eder ve dik meyille Harşit çayına geçit verdikten sonra Yeşilirmak'ın aşağı kısmına kadar uzar. Bu dağlar, yolları dere ve ırmak vadilerine bağlı kılar.

İkinci sıradağlar (Çoruh Sıradağları): Küçük Kafkas sıradağları, Acara dağlarından güneye doğru dikey şekilde ayrılır. Şimdiki sınır çizgisi güneyinde Kemer dağında sağa ve sola birer kol vererek enine bir hat yapar. Kemer dağından

---

⁶² **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, C. 12, Milliyet Yayını, İstanbul, 1986, s.6179- 6180

⁶³ Allen, **a.g.e**, s. Harita 1; Bkz: EK-4A

⁶⁴ Rawlinson, **a.g.e**, s. 149

⁶⁵ Tahir Tamer Kumkale, **Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1997, s. 91

⁶⁶ Allen, **a.g.e**, Harita 1; Bkz: EK-4 A

sonra güneybatıya doğru devam eder. Allahüekber dağlarıyla düğümlenir. Birinci sıradağlara paralel şekilde uzanır.

Üçüncü sıradağlar: Çıldır gölü kuzeyinden dikey şekilde ayrılır. Gölün batısında Kısır dağında, batıya doğru birkaç kol vererek, Allahüekber dağ grubunda düğümlenir. Güney-kuzey istikametinde uzanan kollarıyla doğu-batı veya tersi istikamette yapılacak bir askeri harekate karşı Soğanlı ve Göle savunma mevzilerini meydana getirir. Bu sıradağların, Kargapazarı, Deveboynu ve Palandöken parçaları, Erzurum istikametinde Orta Anadolu'yu örten rol oynayacak niteliktedir.

Dördüncü sıradağlar (Aras Güneyi Sıradağları): Bölgenin ve bütün Anadolu'nun en yüksek noktası olan Ağrı dağı, Kuzey İran dağlarından ayrılır. Aras güneyinden bu nehre paralel olarak Çengel sıradağları, Köse dağı ve Palandöken dağları adıyla batıya doğru uzanır. Buradan güneye doğru bir kolla Bingöl dağlarına düğümlenir. Bu dağlar Aras vadisinden Murat vadisine kaydırılacak bir askeri harekâta engel teşkil eder.

Beşinci sıradağlar (Van Gölü Kuzeyi Sıradağları): Türk-İran sınırı batısında Tendürek dağından batıya doğru iki sıra halindedir. Birinci sıra, Van gölü kuzeyinde Aladağ-Süphandağı-Nemrut dağı dizisi olarak uzanır. İkinci kol, kuzeybatı istikametinde Muratbaşı-Mirgemir dağları üzerinden Bingöl dağlarına düğümlenir.

Altıncı sıradağlar: Türk-İran sınırı güneyindeki Zagros dağlarından, Van gölü güneyinden batıya doğru Hakkari dağları, Hacrec dağları, Sason dağları adıyla uzanır. Bu dağlar Van gölü ve Murat nehri ile birlikte, Dicle nehri havzasını, kuzeyden gelecek hareketlere karşı örter. Van gölü ile Rumiye gölü arası çok sarp dağlarla kaplıdır.⁶⁷

Yedinci sıradağlar (Küçük Kafkas Dağları): batı kısmında Batum müstahkem mevkiine bağlanan bu sıradağlar (Acara, Borçalı, Bam ve Kazak), Güney Kafkasya'nın önemli istikametlerini, Erzurum-Kars-Tiflis ve Kars-Gümrü-Tiflis istikametlerinde yöneltilecek taarruzlara karşı kapatır. Bunun güneyinden dolaşan

---

⁶⁷ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 30-32

istikamet ise, Alagöz dağına, Gökçe gölü ve bu gölle Alagöz dağı arasındaki dağlar grubuna çarpar.

Bu dağ sıraları arasında vadilerin açtığı yatakların yer yer genişlemesiyle rakımları yüksek ovalar ve yaylalar oluşmuştur. Bu ovalar ve yaylalar, genelde ana hareket istikametleri üzerinde bulunmaktadır.

Ardahan Yaylası: Allahüekber dağları kollarının kuzey eteklerindeki Okam ovasından, Türkeşen boğazıyla ayrılır. Kars, Çıldır, Ahılkelek, Ahıska, Artvin ve Oltu'dan gelen yollar bu ovada birleşirler.

Kars Yaylası: Kuzeyden batıya doğru, Akbaba, Çıldır (Kısır), Çalkavur ve Soğanlı dağları, güneyden Aras nehri ve doğudan Arpaçayı ile çevrilmiştir. Kuzey kısmı ova, güney kısmı ise yayladır. Ova, Kars çayı ile ikiye bölünmüştür. Kars ovası içinde irili ufaklı ve tek tük tepeler vardır. Ağdeveler, Akbaba, Üçler, Kabak, Yahniler tepeleri bunlar arasındadır. Bu tepeler Anadolu'dan Kafkasya'ya giden ana istikametini geçtiği Kars kilit noktasını, çepeçevre koruyacak tabii bir mevzi durumdadır.

Erzurum ve Pasinler Ovası: Kars yaylasından Soğanlı dağlarıyla ayrılan Pasinler ve Erzurum yaylaları da Kars yaylası gibi derin vadiler ve yüksek düzlüklerden ibarettir. Erzurum baş yaylası bölgenin en kritik kesimidir. Kuzeyden, doğu ve batıdan gelen yolların kavşak noktasıdır. Bölge, batı-doğu ve aksi yöndeki hareketler için başlangıç ve yığınak noktası teşkil eder. Doğudan batıya doğru Kars'tan sonra ikinci sıra savunma bölgesini oluşturur.

Iğdır (Sürmeli) Ovası: Ağrı dağları ile Alagöz dağları arasında, Türk-İran sınırından batıda Karakale harabesine kadar devam eder. Ağrı dağı eteklerine rastlayan kısmı kayalık ve bataklıktır. Belirli yerlerden geçmek mümkündür. Çok verimli olup, bir dil gibi uzayan Türk topraklarını, Muhtar Nahçıvan Eyaleti arazisine bağlar.

Doğubayazıt, Diyadin, Taşlıçay, Karaköse ve Eleşkirt Ovaları: Ağrı dağları ile Tendürek silsilesi arasında olup, batıya doğru, aynı sırayla dizilmiştir. Bu ovalar

dizisi, kuzeydeki Erzurum-Kars istikametinin (Aras Vadisinin) Murat vadisine geçişini sağlar.⁶⁸

Bölgenin coğrafi yapısının oluşmasında en etkin unsurunu akarsular teşkil etmektedir. Karadeniz, Hazar denizi ve İran körfezi havzalarının en yüksek kısmını teşkil eden bu bölge, buralara akan Çoruh, Aras, Fırat ve Dicle nehirlerinin yukarı yani kaynak kısımlarına yataklık eder.

Çoruh Nehri: Bölgenin önemli nehirlerinden biridir. Birçok kollarıyla geniş bir havza yapar. Gâvur dağları, Kaz dağının batı yamaçları (Bayburt'un 50 km. doğusundadır) Artvin ve Borçka'dan geçerek Gürcü topraklarına girer ve Batum'un güneyinde birkaç kolla Karadeniz'e dökülür.

Kura Nehri: Kars batısındaki Bakır dağından çıkarak, kuzeye doğru akar, Ardahan'ın içinden geçer. Gürcistan'da kuzey batıdan güney doğu istikametinde akarak Kafkas dağlarının güneyinde geniş, uzun, verimli Azerbaycan topraklarında da devam eden bir ova meydana getirir.

Aras Nehri: Kuzeydoğu Anadolu'da her türlü hareketi etkileyen nehirlerden biridir. Nehir Bingöl dağlarının kuzeyinden çıkar. Kars ve Kağızman dağları arasından Tuzluca kuzeyinden Arpaçay'ı ve Ağrı dağlarının kuzeyinden Karasu deresini de alarak, önce Türkiye-Ermenistan sınırını, Nahçıvan-Türkiye sınırını, daha sonra Ermenistan-İran ve İran-Azerbaycan sınırlarını oluşturduktan sonra Kura nehri ile birleşerek Hazar denizine dökülür.

Bölgemizde bulunan başta Van gölü olmak üzere Gökçe gölü ve Çıldır gölü, yüksek dağlar arasında sıkışmış göller olduğundan gerek askeri harekate gerekse sosyal yaşama önemli ölçüde etki yapamamıştır.⁶⁹

---

⁶⁸ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 33-34

⁶⁹ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 36-38

BİRİNCİ BÖLÜM

BAŞLANGICINDAN 1917 BOLŞEVİK İHTİLALİNE KADAR TÜRK- RUS İLİŞKİLERİ VE SINIRLAR

Türk-Rus sınırı konusuna girmeden önce başlangıcından bu yana Türk-Rus ilişkilerinin, sınır değişimleri ile bağlantılı olarak incelenmesinin gerekli olduğuna inanıyorum.

Konumuzla ilişkili olarak; I. Çar Petro'dan itibaren Ruslarla yapılan savaşlardan ikisi hariç (1711 Prut Savaşı ve 1856 Kırım Savaşı) hepsinde durum Osmanlı Devletinin aleyhine olmuştur.⁷⁰

Diğer taraftan, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalayarak menfaatlerini korumak amacıyla Avrupa Devletleri tarafından Şark Meselesi ortaya atılmıştır. Şark Meselesinin başlangıcı; Sorbon Profesörlerinden Paul Hourı tarafından, "Türkiye Nasıl Paylaşıldı" adlı eserinde 1699 Karlofça Muahedesine bağlandığı gibi, bazı kaynaklarda 1683 Viyana yenilgisine dayandırılmaktadır.⁷¹ Bu tarihten itibaren Osmanlı Devleti'nin yaşamı içersinde bütün olayların Şark Meselesi ana düşüncesi çerçevesinde cereyan ettiğini görüyoruz. Osmanlı-Rus ilişkilerini dönemler şeklinde ele alıp "Bu günkü sınırlarımızın tespiti öncesinde neler oldu? Nasıl bu güne gelindi? Sorusuna cevap aranarak konunun alt yapısı oluşturulacaktır.

A. 1492–1828 dönemi

Rusların tarih sahnesine çıkışı 1480 yıllarına rastlamaktadır. Tarihte ilk Türk-Rus ilişkilerinin başladığı günler, Moskova Knezliğinin dağılık durumda olan diğer prenslikleri bir araya getirerek, hâkimiyeti altına aldığı ve Rusya merkezi gücünü örgütlediği döneme rastlamaktadır.⁷² 1492-1512 döneminde Moskof Büyük Knezliği,

⁷⁰ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1990, s.V

⁷¹ Necati Çankaya, **Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu**, ABO Ajans, İstanbul, 2000, s.259

⁷² Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, Kitaş Yayını, İstanbul, 1969, s.19; Kurat, **a.g.e.**, s.2-4; Kumkale, **a.g.e.**, s.19,20

batıda Litvanya-Lehistan, doğuda Altınordu gibi güçlü düşmanlar karşısında Kırım Hanlığı ile müttefik bulunuyor ve Kırım Hanı'nı destekleyen Osmanlı himayesinden dolayı olarak yararlanıyordu.⁷³ Bu zamanlarda Moskof Büyük Knezliği için en büyük tehlike 100.000 askerden oluşan ordusu ile Kırım Hanı Muhammed Giray idi.⁷⁴

1512 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu ile dostane ilişkiler içinde durumunu geliştiren ve güçlenen Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı güçlenmeyi ve kendini güçlü hissettiği zaman Osmanlı'ya karşı savaş açmayı ana hedefi haline getirmiştir. Nitekim Astrahan'ın Rusların eline geçmesi bu iki devleti 1569 da "Ejderhan Seferi " adıyla bilinen ve Osmanlı Devleti için başarısız ve kötü bir başlangıç olan ilk Türk-Rus savaşına götürmüştür.⁷⁵

Rusya'nın Kırım Hanı'na ödenen "tış" adı verilen vergiyi ödememesi nedeniyle çıkan anlaşmazlık savaşa dönüşmüş ve sonunda Bahçesaray Barışı (11 Şubat 1681) yapılmıştır. Bu antlaşma tarihte ilk Türk-Rus antlaşması olmuştur.⁷⁶

1683 yılında Türklerin güç zafiyetini değerlendiren Avrupa'nın en kuvvetli devletleri Nemse-Venedik-Lehistan, arasında amacı; Türk tehdidini ortadan kaldırmak, Türk-Müslüman gücünü Avrupa'dan tamamen çıkarmak adına "Kutsal İttifak" denilen bir ittifak kurulmuştur. Bu ittifaka 1687 yılında Rusya da katılmıştır.⁷⁷

Rusya'nın ilk defa Avrupa Hıristiyan devletleriyle aynı cephede Türklere karşı oluşturulan bir kulübün üyesi olarak (Habsburg Emperor'a dahil olarak)⁷⁸ harekete geçmesi, Türk-Rus ilişkilerinde önemli bir modelin başlangıcı olmuştur. Rusya'nın, güçlü Osmanlı Devleti'ne karşı daima bir batı devletiyle birlikte hareket

---

⁷³ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 yıl 1491 – 1992**, TTK Yayını, Ankara, 1999, s.25-33

⁷⁴ Peter Turchin, **War And Peace And War -The Rise And Fall of Empires**, Penguin Group, New York, 2007, s. 33

⁷⁵ Kurat, **a.g.e**, s. 5

⁷⁶ **a.g.e**, s. 9-10

⁷⁷ **a.g.e**, s.11

⁷⁸ Philip Longworth, **Russia The Once and Future Empire from pre-History to Putin**, St. Martin's Press, New York, 2006, s.151

etmesi, kendini güçlü kabul ettiği zaman Avrupa devletlerini karıştırmaması politikasının ana prensibi olmuştur.⁷⁹

1683'te tahta geçen Rus Çarı I nci Petro, Rusya'nın batılılaşması ve genişlemesi yolunda büyük gayret sarf etmiştir. 19 Temmuz 1699'da Azak Kalesini ele geçirmiş ve 3/13 Temmuz 1700'de İstanbul Barışı imzalayarak Osmanlı Devleti'nden ilk kazançlarını elde etmiştir.⁸⁰

Rusların zaman zaman İsveç'le olan çatışmalarının devam etmesi ve İsveç Kralı Demirbaş Şarl'ın bunu bahane ederek teşviki ve Kırım Hanı Devletgiray'ın ısrarı üzerine 1710 yılı Kasım'ında Osmanlı Devleti, Ruslara savaş ilan etmiş ve 1711 Prut seferi yapılmıştır. Rus Ordusu, Prut Nehri boyunca kuşatılmış ve barış isteği üzerine 21 Temmuz 1711 tarihinde nedenleri hala tartışılan Prut Barış Antlaşması yapılmıştır.⁸¹ Prut Antlaşması'ndan sonra Çar I Petro, Baltık Denizi'ne ve Hazar Denizi'ne yönelmiştir.

Ruslar, 1711 Prut yenilgisini bir türlü hazmedememişlerdir. Çar Petro'nun kızı Çariçe Anna, 30 Mart 1736'da Azak Kalesine aniden 90 bin asker ve 90 adet topla saldırıya başlamıştır. Çeşitli politikalar ve savaşlar sonucunda Ruslar karşısında desteksiz kalan Osmanlı Devleti, Rus harbine başlamıştır. 1738'de başlayan Rus taarruzları başarılı olmuş ve Fransa'nın da tavassutuyla 1739 yılında Belgrad Antlaşması imzalanmıştır. Bu Antlaşmada; Rusya 1700 yılındaki sınırlarına çekilmiştir.⁸²

II. Katerina zamanında Osmanlı İmparatorluğu ile yapılan iki savaş (1768-1774 ve 1787-1791) Rusya için uygun durum yaratmış ve Karadeniz'deki güçler dağılımını değiştirmiştir. Her iki savaş da Osmanlı İmparatorluğu'nun iradesiyle ve Avrupa diplomasisinin kışkırtmasıyla başlatılmış, ancak Rusya'nın zaferiyle sona ermiştir. Bu savaşlar sonucunda önce 1774 yılı 21 Temmuz'da Küçük Kaynarca Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Kırım Hanlığı Rus Devleti'nin yönetimine

---

⁷⁹ Kumkale, a.g.e, s. 25

⁸⁰ Kurat, a.g.e, s.18-21

⁸¹ Aynı yer

⁸² Kurat, a.g.e, s. 23

girmiştir.⁸³ Kırım müstakil bir idareye geçince, Rusya karışıklıklar çıkarmaya başlamış, Osmanlı Devleti de 1778 yılında tekrar Rusya'ya savaş ilan etmiş, ancak savaş sonunda, Rusların isteklerini kabul etmek zorunda kalmış ve Kırım Senedini Rusya'ya teslim etmiştir. Kırım'ı tekrar ele geçirmek ve Rusya'nın Fransa, Avusturya, Lehistan ile birlikteliğine son vermek amacıyla Osmanlı Devleti Rusya'ya tekrar savaş ilan etmiştir. 1792 yılına kadar devam eden Osmanlı-Rus savaşları sonunda 9 Şubat 1792'de Yaş Antlaşması imzalanmıştır. Kırım'ı kurtarmak amacıyla girilen bu savaşta birçok kalelerimiz ve topraklarımız Ruslar'ın eline geçmiş, Rusya geniş bir deniz sınırına sahip olmuştur.⁸⁴ Ayrıca, Kuban ve Turla (Dinyester) nehirleri sınır olarak kabul edilmiş, Özü (Dinyeper), Bender ve Hotin kaleleri Ruslara bırakılmıştır.⁸⁵

Rusya, 1798'de Fransa'ya karşı oluşan Osmanlı, İngiltere ve Rusya ittifakını kullanarak donanmasını Akdeniz'e götürmek üzere Boğazlardan geçirmiştir. Sonrasında gelişen olaylar nedeniyle Rus donanmasının Boğazlardan geçişine iki defa izin verilmemesi üzerine araları bozulan Osmanlı Devleti ve Rusya 1806 yılında tekrar savaşa başlamışlardır. İngiltere, Rusya'nın yanında yer almıştır. Bu savaşta Kafkasya cephesinde; Ruslar, Ahıska, Çıldır, Kars hattına kadar olan bölgeyi ele geçirmişlerdir. 16 Mayıs 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması ile Ruslar Kafkasya'da ele geçirdiği bütün yerlerden çekilmişlerdir.⁸⁶ Bu antlaşmadan her iki taraf da hoşnut olmamıştır. Bu bağlamda, Ruslar 1816 yılında antlaşmanın yeniden düzenlenmesini istemiş, yapılan bazı düzenlemelere rağmen anlaşmazlıklar 1828–29 Osmanlı-Rus savaşına kadar devam etmiştir.⁸⁷

---

⁸³ Kurat, **a.g.e.**, s.30

⁸⁴ S.F. Oreškova, **Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar**, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2003, s. 26

⁸⁵ Kurat, **a.g.e.**, s. 37

⁸⁶ Geoffrey Barraclough, **The Times Concise Atlas of World History**, Times Books Limited, London, 1982; Bkz: EK-5

⁸⁷ Kurat, **a.g.e.**, s. 50:51

B. 1828–1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması

1828–1829 Türk-Rus Harbinin başlıca sebeplerini Avrupa oluşturmuştur. Yunan isyanı ve Navarin muharebesi Ruslara, bu defa batı devletlerinin müdahalesi olmaksızın Türklerle savaşma için fırsat vermiştir. Asya’da Rusların hedefleri, Anapa, Poti ve Batum müstahkem mevkiileri de dâhil olmak üzere Türkleri Kafkas kıyılarından sürmek, Akhaltzikhe pašalığının ele geçirilmesi ve tatminkâr bir hududun tesis edilmesiydi. 1828’de Türk hududu, Poti’den Rion nehrinin aşağı kısımlarını takip ederek Suram dağları üzerinden, Borjom Atskhur arasındaki Kura geçidinin bir noktasına kadar uzuyor ve oradan, Meskhian gölleri (Ahılkelek doğusundaki göller) arasından, Arpaçay vadisine ve Arpaçay’ı takip ederek Aras nehrine ulaşıyordu. Hududun sağ yanı Aras nehrini takip ederek Ağrı dağına dayanmıştı. Türk kuvvetleri çok kuvvetli değildi. Bölgedeki kaleler gibi, Kars ve Akhaltzikhe kaleleri kuvvetli hücumu dayanamayacak durumdaydı. Buna karşılık Rus ordusu, Napolyon harplerinde tecrübe kazanan ve Kafkas seferinde yirmi beş yıllık tecrübesi olan subaylar tarafından idare edilmekte ve iyi durumdaydı.⁸⁸

1821 yılında Yunan isyanı başlamıştı. İsyanı bastırmak üzere Osmanlı Devletinin isteği üzerine İbrahim Paşa komutasında Mısır askeri ve donanması Yunanlılara karşı gönderildi. İngiltere, Fransa ve Rusya donanması Mora açıklarına gelmiş, 20 Ekim 1827 tarihinde Navarin limanında demirlemiş bulunan Osmanlı-Mısır donanmasına saldırarak imha etmiştir. Bu olaydan sonra Rusya, Nisan 1828 tarihinde harp ilanı ile birlikte askeri harekâta başlamıştır.⁸⁹

Doğuda ise; son Gürcistan Kırallığı 1801 den sonra istek ve vaatlerle Rusya’ya bağlanınca Kafkaslar kesiminde Osmanlı Devleti, Rusya ile sınır komşusu olmuştur.⁹⁰

Akdeniz ve Orta Doğu’da hâkim güç olmak emelini, Anadolu topraklarını parçalamakla gerçekleştirebileceğine inanan Rusya; Ermenileri de kullanarak ilk

---

⁸⁸ Allen, **a.g.e.**, s. 23-25

⁸⁹ Kurat, **a.g.e.**, s. 53

⁹⁰ Genelkurmay ATASE Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 2.

hedef olarak Ermenilerin çokluk halinde yaşadığı Erzurum-İskenderun hattını ele geçirmek için Osmanlı Devletine savaş açmıştır.⁹¹

Savaştan önce, Batum, Poti, Çürüksu, Ahıska, Azgur, Ahılkelek, Hertvis (Hırtıs), Kars, Kağızman ve Doğubeyazıt Osmanlı Devleti'nin elinde bulunuyordu. 18 Mart 1828 de Rusların Kafkas Cephesi Komutanı Paskeviç'e bağlı kuvvetler ile başlayan taarruzları sonucunda, 14 Haziran'dan 29 Ağustos'a kadar Poti, Sarıkamış ve doğusu, Ahılkelek, Ahıska, Kars, Ardahan, Bayburt, Muş, Eleşkirt ve Erzurum dâhil olan doğu illeri Rusların eline geçmiş oluyordu. 14 Eylül 1829 da Ruslarla Edirne'de imzaladığımız Edirne Muahedesi ile Osmanlı Devleti ilk olarak Anadolu'dan toprak kaybetmiştir. Edirne Antlaşmasının dördüncü maddesine göre yeni hudut; "...Güril'in Karadeniz'den şimdiki hududuyla giderek İmre hududuna çıkıp oradan en doğru bir yol ile Ahıska ve Kars eyaletlerinin Gürcistan hudutlarına birleştikleri yere kadar uzanan hat olsun ve bu şekilde Ahıska ve Ahılkelek kaleleri kuzeyde kalsın. Bu hudut hattının güney ve batı taraflarında Kars ve Trabzon ile Ahıska eyaletinin en büyük parçası Osmanlı Devleti'nin tasarrufunda olsun. Bununla beraber Rusya devleti Ahıska eyaletinin kalanını, Kars şehri ve eyaletini, Bayezit şehri ve eyaletini kısacası Erzurum şehri ve eyaleti ve Rusya askeri tarafından istila edilmiş olan hududun dışında kalan bütün yerleri Osmanlı Devleti tarafına iade ve teslim eder." şeklinde olmuştur.⁹²

Ruslar, Edirne Muahedesini imzaladıktan sonra işgal ettikleri topraklardan çekilerek bu toprakları iade etmişlerdir. Ancak, Çıldır (Ahıska) Eyaletimizin Azgur, Hırtıs, Cecerek, Ahılkelek, Kobliyan (Altınkale) gibi 6 sancağı ile Acaralar kuzeyindeki Güril (Gurya⁹³), Megrel (Mingrel), ve bütün Abhaz ülkesi Anapa, Faş (Poti) İskele şehirleri gibi Kuban ağzından Çürüksu'ya kadar Karadeniz doğusundaki

⁹¹ Hüseyin Nazım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi**, BOA Yayını, Ankara, 1998, s.XVI

⁹² Nihat Erim; **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri I**, TTK Yayını, Ankara, 1953, s. 280-284

⁹³ Yerasimos, **a.g.e.**,s.276

"Rusların bölgede etkin olmaya başlamasından önce, 17. yüzyılda, Gürcistan belli başlı üç krallığa bölünmüştü. Başkenti Tiflis olan, eski Gürcü Krallığının varisi Kartlı Krallığı, kuzey-doğuda Kafkas Sıradağlarına yaslanmış Kahetya Krallığı ve batıda Kutayisi çevresini tutan İmeretya Krallığı. Bu krallıklardan ilk ikisini İranlılar denetlerken, sonuncusu Osmanlıların denetiminde idi. Karadeniz kıyıları bu üç krallığın egemenlik alanı dışındaydı ve herbirisi Osmanlılara haraçla bağlı üç prensliğe aitti. Kuzeyde Soçi ile Suhumi arası Abhazyaya'ya, Suhumi ile Poti arası Mingrelyaya'ya, güneyde Poti ile Batum arası da Guryaya'ya aitti."

yerler savaş tazminatına karşılık olarak Rusya’da kalmıştır. Sonucunda, bu günkü Kars ilinin Çıldır, Ardahan ve Poskov kazaları kuzeyinden geçen hat doğu sınırı olarak tespit edilmiştir.⁹⁴ Bu sınır içinde Çıldır Eyaletinin; Ardahan, Göle, Oltu, Ardanuç, Poskov, Şavşat ve Livana (Artvin) ile Perteğrek (şimdiki adıyla Yusufeli) gibi yukarı Kür ve Çoruh boyunda Aşağı ve Yukarı Acara ile Çürüksu Osmanlı tarafında kalmıştır.⁹⁵

C. 1853–1856 Türk-Rus (Kırım) Savaşı ve Paris Antlaşması

Edirne Muahedesinin imzalanmasından 24 yıl geçmiştir. Bu dönem içinde karşılıklı çatışmalar durmamış, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa’nın isyanında Ruslar, yardım teklif etmiş ve zor durumda olan Osmanlı Devletinin bu yardımı kabul etmesi üzerine donanmasını Büyükdere önlerine kadar getirmiştir. Bu durum, Fransa ve İngiltere’yi rahatsız etmiş ve onların baskılarıyla Ruslar, donanmasını tekrar geriye çekmek zorunda kalmıştır.⁹⁶

8 Temmuz 1833 de, Rusya ile Osmanlı Devleti arasında Hünkâr İskelesinde barış, dostluk ve ittifak antlaşması imzalanmıştır. Ancak bu antlaşma tatbik edilememiştir.⁹⁷

Sonunda Rusya, Osmanlı Devleti hakkındaki düşüncelerini tek başına uygulamaya karar vermiş ve bütün siyasi faaliyetlerini buna göre yöneltmiştir.⁹⁸ Ruslar sınırlarımızda yaygın bir propaganda ile birlikte bizimle savaş hazırlığına başlamışlardır. Ruslar bir taraftan propagandaları sürdürüp Tiflis’te savaş hazırlıkları yaparken, Gümrü’de de bir ordu kurma işine girişmişlerdi.

Osmanlı Devleti’nin de Rumeli ve Anadolu bölgelerinde iki ordusu kurulmuştu.

---

⁹⁴ Erim, **a.g.e.**, s. 280-284

⁹⁵ Allen, **a.g.e.**, s. 32; Bkz. EK-6; John Haywood, **Atlas of World History**, Barnes&Noble Books, New York, 1997, s. 537; Bkz. EK-7

⁹⁶ Geoffrey Parker, **Compact History of The World**, Barnes&Noble Book Inc., London, 1995, s.114

⁹⁷ Kurat, **a.g.e.**, s.59-60

⁹⁸ Genelkurmay (Harp Tarihi) Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. C. 6 ncı Kısım**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1971, s. 451

Yıkılacağına kesin olarak inandığı Osmanlı İmparatorluğu'nu tek başına yutamayacağını anlayan Çar I. Nikola, onu büyük devletlerle anlaşarak paylaşmak politikasını takibe başlamıştır. Çar I. Nikola St. Petersburg'da düşes Elena Pavlovna Sarayı'nda 9 Ocak 1853 akşamı yapılan gayri resmi bir kabul esnasında İngiliz Elçisi Sir Hamilton Seymour arasında "Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra paylaşımı" konusunda tarihi bir konuşma olmuştur.⁹⁹

Çar, Osmanlı Devleti'nden kabul edilemeyecek isteklerde bulunmak ve Osmanlı Devletini savaşa götürmek üzere Prens Menşikof'u Şubat 1854'de İstanbul'a göndermiştir. 1853 Nisan'ında İstanbul'a atanan İngiliz Elçisi Sir Stratford Canning, Menşikof krizinde Padişaha fevkalade destek vermiş ve kriz İngiltere'nin desteğinin kazanılmasına neden olmuştur. İngilizlerin de teşviki ile 14 Ekim 1853 günü Ruslara karşı savaş ilan edilmiştir. Rus donanması, Sinop'ta bulunan Osmanlı Donanmasına ani bir baskın yaparak imha etmiştir. Bunun üzerine, Kırım'a çıkan Osmanlı kuvvetlerinin Rus mevzilerini basması ve Rus kuvvetlerine büyük kayıplar verdirmesi hasta olan Çar Nikola I.'in ölümüne neden olmuştur.

Üç ay Rusların kuşatması altında bulunan Kars, on bin askerle, kırk bin Çar askerine karşı dayanmıştır. Ömer Paşa şehre yetişmeden 28 Kasım 1855 de Kars, açlık yüzünden düşmana anlaşma ile teslim edilmiştir. Kırım savaşı, 1855 sonunda bitmiş, fakat Ruslar barışa yanaşmamıştır. İlk önce Viyana'da başlayan barış görüşmelerine, Ruslar'ın oyalamaları nedeniyle Paris'te devam edilmiştir.¹⁰⁰

Avusturya İmparatoru, 16 Aralık 1855'te, görüşmeler sonunda kararlaştırılan dört maddelik bir ultimatomu Rusya'ya bildirmiş ve Avusturya ile arasının bozulmasını istemeyen Rusya da bazı küçük itirazlarla barışa razı olmuştur.¹⁰¹

18/30 Mart 1856 tarihinde Paris Muahedesi akdedilmiş, savaş sona ermiş ve barış antlaşması imzalanmıştır.¹⁰²

Bu antlaşmaya göre; taraflar aldıkları yerleri geri iade edecekler, Osmanlılar ve diğer müttefik devletler Rusya'da; işgal ettiği Sivastopol, Balaklava, Kamis,

---

⁹⁹ Kurat, **a.g.e.**, s. 69-70

¹⁰⁰ Allen, **a.g.e.**, s. 74

¹⁰¹ Genelkurmay (Harp Tarihi) Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, s. 465

¹⁰² Kurat, **a.g.e.**, s. 74

Gözleve, Kerç, Yenikale, Kılburnu'nu, Rusya ise; Anadolu cephesinde işgal ettiği Kars'ı ve çevresindeki diğer yerleri iade edecekler. Anadolu'daki hudut ihtilâfını sekiz ay içinde halletmek için iki Osmanlı, iki Rus, bir İngiliz ve bir Fransız komiserinden meydana gelen hudut komisyonu kurulacaktır.¹⁰³ Ayrıca, Osmanlı Devleti'yle Rusya arasında 5 Aralık 1857'de sınır antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın birinci bendinde hudut yeniden tanımlanmış,¹⁰⁴ ancak sınırlarda pek değişiklik olmamıştır.¹⁰⁵

D. 1877–1878 Türk-Rus Savaşı, Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları

Tarihimize 93 Harbi adıyla geçmiş olan 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi, Pan İslavizm cereyanının sonucunda ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti'ni iç ve dış zafiyetinin en yüksek noktada olduğu bir zamanda yakalamıştır. Rusya, Türk ordusunu sevk ve idare eden komuta heyetinin tereddüt ve büyük sevk ve idare hatalarından istifade ederek harbi başarıyla sona erdirmiştir.¹⁰⁶ Ruslarla uzun müddetten beri mücadeleyi sürdüren Dağıstan Şeyhi Şamil'in 6 Eylül 1859'da esir düşmesi üzerine Kuzey Kafkasya da tamamen Rusya'nın eline geçmiştir.

Diğer taraftan Rusya, Kafkasya ordusunda savaş hazırlıklarına başlamış, buna karşılık Osmanlı Devleti de Anadolu tarafında askeri tertibat ve hazırlıklarını yapıyordu.¹⁰⁷ Savaştan önce 410 km. olan kara sınırı, Batum'un kuzeyinden başlayarak önce doğuya doğru gider sonra güneye döner ve Ağrı Dağı üzerinde son bulurdu.

Rusya, hazırlıklarını tamamlamakta geç kalan Osmanlı Devleti ile batı cephesinden 26/27 Haziran gecesi Tuna Nehrini geçerek savaşı başlatmıştır. Doğu cephesinde ise savaş 24 Nisan 1877 tarihinde başlamıştır.¹⁰⁸ 16 ve 17 Mayıs

---

¹⁰³ Kurat, **a.g.e.**, s.70,

¹⁰⁴ Erim; **a.g.e.**, s. 359-363

¹⁰⁵ Allen, **a.g.e.**, s. Harita 4; Bkz. EK-8

¹⁰⁶ Parker, **a.g.e.**, s. 109

¹⁰⁷ Mehmet Arif, **Başımıza Gelenler**, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006, s. 34

¹⁰⁸ Harp Akademileri, **1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi (93 Harbi)**, (Hz. Oğuz Turan), Harp Akademileri Yayını, İstanbul, 1978, s. 10-17,22; Bkz. EK-10

günlerinde yapılan taarruzlar sonucunda Ardahan Rusların eline geçmişti. Ardahan harekâtının her iki taraf için de iyi olmayan önemli psikolojik tesirleri olmuştur.¹⁰⁹

Balkan cephesinde durumun kötüye gitmesine bağlı olarak Doğudan kuvvet alınmasıyla zayıflayan Muhtar Paşa kuvvetleri 34.000'e inerken Rus kuvvetleri 100.000'e çıkmıştır. Ruslar, 15 Ekim'de tekrar taarruza başlamışlar. Muharebeleri daha uygun koşullarda kabul etmek üzere Muhtar Paşa, kuvvetleri Bayburt'a çekmiştir. Trabzon'dan takviye¹¹⁰ kuvvetler bekleyen ve takviyelerin Balkan cephesine gönderildiğini öğrenen Muhtar Paşa hiç ümidi kalmamış ancak mütarekeye kadar dayanmıştır.¹¹¹

Savaşın, Osmanlı Devleti'nin yenilmesi ile bitmesi sonucunda 3 Mart 1878'de Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması imzalanmıştır.¹¹² Ruslar, batıdan Yeşilköy'e, doğudan Erzurum'a kadar gelmişlerdir.¹¹³ Bu Antlaşmanın 19 uncu maddesine göre doğu sınırimız yeni bir şekil almıştır.

Buna göre özetle; Ardahan, Kars, Batum, Doğu Beyazıt ve Soğanlı'ya kadar olan yerler terk edilmiştir. Hudut hattı; Erzurum'un batısına kadar olan bölgeyi elden çıkaracak şekilde tespit edilmiştir. Ayastefanos Antlaşmasının etkisinin azaltılması amacıyla Osmanlı adına Aleksandr Karatodori Paşa, Mehmet Ali Paşa ve Almanya Büyükelçisi Sadullah Bey'in katıldığı Berlin Antlaşması imzalanmış ve 13 Temmuz 1878'de savaş resmen sona ermiştir. Bu antlaşmanın elli sekizinci maddesiyle doğuda hudut yeniden belirlenmiş olup; "Osmanlı Hükümeti Rusya İmparatoruna Asya'da Ardahan, Kars ve limanı ile beraber Batum arazisini ve eski Rusya hududu ile aşağıda yazılı hat arasında bulunan bütün araziye terk etmiştir.

Yeni hudut Ayastefanos antlaşmasında belirlenen hat gereğince Karadeniz'den Korda'nın güney batısında bulunan bir noktaya ve oradan Artvin güneyine kadar Karadeniz'den hareketle düz bir hat ile Çoruh çayına kadar uzanacak ve bu çayı geçip Aşmişen'in doğusundan düz bir hat ile Ayastefanos antlaşmasında

---

¹⁰⁹ Allen, **a.g.e**, s.113

¹¹⁰ Harp Akademileri, **93 Harbi**, s. 10-17

¹¹¹ **a.g.e**, s. 48-49

¹¹² Erim, **a.g.e**, s. 395-399

¹¹³ Allen, **a.g.e**, s.206; Bkz. EK-9

belirlenen Rusya hududuna, Nariman'ın güney tarafına gidecek ve Oltu şehrini Rusya'ya bırakacaktır. Nariman yakınlarında belirlenen noktadan doğuya çevrilip Rusya'da kalacak olan Tebrenek'ten geçerek Penek çayına kadar ilerleyecektir. Barduz'a kadar bu çayı takip ederek, daha sonra Barduz'u ve Yeniköy'ü Rusya'ya bırakarak güneye doğru yönelecektir.

Karaorgan köyünün batısındaki bir noktadan Mecingerd üzerine yönelik düz bir hat ile Köseadağ zirvesine doğru gidecek ve kuzeyde Aras'a dökülen sular ile güneyde Murat suyuna dökülen suların arasındaki su bölümü hattı boyunca eski Rusya hududuna kadar devam edecektir.”şeklindedir.

Antlaşmanın altmışıncı maddesi ile Ayastefanos antlaşmasının on dokuzuncu maddesi gereğince Rusya'ya terkedilen Eleşkird vadisiyle Beyazıd şehri Osmanlı Devleti'ne iade ediliyordu.¹¹⁴

Ayastefanos Antlaşmasında doğuda kaybedilen toprakların bir kısmı iade ediliyordu. Ancak batıda kayıplar çok fazla idi.¹¹⁵ Bu savaşın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu, topraklarının % 40'ını kaybetmiş oluyordu. Ruslar, Batum'u ele geçirmişler ve birkaç sene sonra burasını müstahkem bir deniz üssü haline getirmişlerdi.¹¹⁶

E. Bolşevik İhtilaline Kadar Kafkasya'nın Durumu

1878–1917 arası dönemde, kuzey doğu bölgemizde Ermeni hareketlerinin yoğunlukta olduğunu görüyoruz. İngiltere, 1853'de Rus Çarı II. Nikola'nın Osmanlı Devleti'ni paylaşma teklifini reddederek, Kırım Savaşı'nda Osmanlıları desteklemiştir. Ancak, İngilizler 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşından sonra Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü savunmaktan vazgeçerek, onu parçalama ve bu topraklar üzerinde kendisine bağlı devletler kurma politikasını benimsemiştir. Osmanlı Devleti içersindeki Katoliklerin koruyuculuğunun Fransa'nın, Ortodoksların

---

¹¹⁴ Erim, **a.g.e**, 403,422-423

¹¹⁵ Haywood, **a.g.e**, s. 109; Bkz EK-7

¹¹⁶ Allen, **a.g.e**, s. 206:208; Bkz. EK-9

koruyuculuğunun ise Rusya'nın üzerinde bulunması; İngiltere'nin Islahat Fermanı'na din değiştirme serbestliğini koydurarak Protestan Ermenilerinin sayılarının artırılmasını hedeflemesine yol açmış ve bu sayede Protestanlara sahip çıkma siyaseti güderek, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma imkânı elde etmiştir. Protestanlık politikası da Ermeni kültürünü öncelikle ele aldığı için, Ermenilerin milli duygularını kıskırtmıştır. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Rusya'nın Anadolu'nun bazı şehirlerini işgal ederek, buralardaki Ermenileri, bağımsızlık vaadiyle Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtması, Ermeni meselesinin başlangıcı olmuştur.¹¹⁷ Bu sırada Ermeni nüfusu, Birinci Dünya Savaşına girmeden önce yapılan istatistiklere göre, Osmanlı Devleti'nin toplam 18.520.016 nüfusunun ancak % 6.8'ini (1.261.929) teşkil etmektedir.¹¹⁸

Büyük Ermenistan'ın önündeki en büyük engel, bölgede Ermenilerin Müslüman nüfusa oranla tartışmasız azınlık olmasıydı. Bu yüzden Ermeni gönüllü birlikleri kurulmuş, Türk ve Kürt nüfusu sistemli olarak imha edilmeye çalışılmıştır. Buna bağlı olarak Taşnak hükümetinin toprak politikası, Müslüman köyleri talana dayanıyordu.¹¹⁹

İstanbul'daki Ermeni Patriği Nergiz Varcabetyan, Rus Başkomutanı Grandük Nikolayeviç'e başvurarak, Türk doğu illerinde Rusya'nın himayesi altında bir Ermenistan kurulmasını Osmanlılara kabul ettirmesini istemişti.¹²⁰ Bu teklif, Ayastafanos Antlaşması'nın (Ayastafanos Mukaddemat-ı Sulhiyyesi) 16 ıncı maddesinde yer almıştır. Bu maddeye göre Osmanlı Devleti, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde şartları iyileştirecek, Ermenileri Kürtlere ve Çerkeslere karşı koruyucu tedbirler alacaktır.¹²¹ Ayastefanos Antlaşmasının uygulanmasına imkân kalmayınca Ermeniler faaliyetlerini artırmış ve Patrik Varcabetyan, 1878 Berlin Konferansında; Ermenilere verilecek illeri adlandırarak o zamanki Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır,

---

¹¹⁷ Hüseyin Nazım Paşa, **a.g.e**, s. XVII

¹¹⁸ Zekeriya Türkmen; “*Rus Subaylarından Yarbay Tuverdoklebof ve Yüzbaşı Pilyat'a Göre Ermenilerin Erzurum'da Türklere Yönelik Katliam Hareketleri*” **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10, Yıl 2001, s. 108-122

¹¹⁹ Artaşes Balasiyeviç Karinyan, **Ermeni Milliyetçi Akımları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006, s. 8-9

¹²⁰ Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 2-3

¹²¹ Erim, **a.g.e**, s.395

Elazığ ve Sivas'ı kapsayan bölgede bir Ermenistan kurulması için muhtıra vermiştir.¹²²

Ayastefanos antlaşmasıyla Ardahan, Kars ve Bayazıt Ruslara verilecekti. Böyle olsaydı, Rusya bütün Ermenistan'a hâkim olacak ve Malatya yahut Diyarbakır yoluyla ilerleyerek ihtimal ki, İskenderun'a varacaktı.¹²³

Ermenistan'ın Türkiye aleyhine ilk resmi çıkışı ile söz konusu illerde ıslahat yapılması şeklinde bir metnin Berlin Antlaşmasına girmesi, Ermeni sorununun resmi olarak uluslararası politikada konuşulmasına başlangıç olmuştur.¹²⁴

Sıcak sulara inerek Akdeniz ve Orta Doğu'da hâkim bir güç olmak hedefine ulaşmak için Rusyanın kuvvet kullandığını görüyoruz. Rusya, bu maksatla Ermenilerin yaşadığı Erzurum-İskenderun Hattı'nı ele geçirmeye çalışmış, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni kiliseleriyle temas kurmaya ve Ermeni terör unsurlarını desteklemeye başlamıştır. Rusya'nın bu faaliyetlerine karşı Osmanlı Devleti ise; Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde istenilen ıslahatı gerçekleştirmek niyetinde değildi. Bağımsızlık düşüncesi ile Ermeniler, on binlerce suçsuz ve durumdan habersiz Türk erkeği, kadını ve çocuklarını katletmişlerdir.¹²⁵

I. Dünya Savaşı öncesinde ve Balkan Savaşlarının sonunda, Osmanlı Devleti'nin sonunun geldiği anlaşılmış ve üzerinde pazarlıklar da başlamıştır. İngiltere Kralı, Rus Büyükelçisi'ne Osmanlı İmparatorluğu başkenti de dahil olmak üzere bütün Boğazlar bölgesinin savaştan sonra Rusya'nın hakkına düşeceğini resmen ifade etmiştir. Daha sonra. 30 Ekim 1918 günü Mondros mütarekesi imzalanınca varılan kararların hükmü kalmayacaktır.¹²⁶

---

¹²² Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 2-3

¹²³ Jean Pichon, **Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları**, Kanaat Yayınevi, İstanbul, 1930, s. 97

¹²⁴ Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 2-3

¹²⁵ Nicole Pope And Huge Pope, **Turkey Inveiled**, The Overlook Press, New York,2004, s. 42

¹²⁶ Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye** Kitap 3, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 8-9

İKİNCİ BÖLÜM

1917 BOLŞEVİK İHTİLALİ VE SONRASI OLAYLAR, GÜMRÜ, MOSKOVA VE KARS ANTLAŞMALARI VE SINIRLAR

A. 1917 Bolşevik İhtilali ve Sonrası Olaylar

1. Genel Durum

I. Dünya Savaşının batı cephesinde; muharebeler, 9 Eylül 1914'den itibaren Marne muharebelerinden başlayarak yıpratma savaşı şeklinde devam etmiş ve bu karakteristiğini 1917 yılında da korumuştur. Doğu cephesinde ise; Rusya'da Bolşeviklerin Şubat (Mart) ve Ekim (Kasım) ihtilalleri olmuş ve Rus kuvvetlerinin durumunu oldukça sarsmıştır. Cephedeki birlikler içinde karışıklık ve düzensizlik baş göstermiş ve Bolşeviklerin devamlı barış propagandaları nedeniyle asker bir an önce evine dönmek istemektedir.¹²⁷ İhtilal, Rusya içinde yaşayan halkları büyük beklentiler içerisine sokmuştur. Bu durum Maveray-ı Kafkasya için de geçerlidir.¹²⁸ Rusya, çok zor durumda bulunmasına rağmen, Çar'lığın devrilmesiyle yönetimi devralan Geçici Hükümet "Savaşa Devam" anlamına gelen "Zafere Kadar Savaş" prensibi ile hiç beklenmeyen politikalar uygulamaya başlamıştır. 17 Mart 1917'de Rus hükümeti tarafından yapılan bir açıklamayla, "Yeni hükümetin devrilmiş olan yönetim tarafından yapılan uluslararası anlaşmalara bağlı kalacağı ve Rusya'nın yapmış olduğu vaatleri de yerine getireceği" bildirilmiştir.¹²⁹ Nitekim Bolşevik İhtilaline kadar Çarlık Rusya'sının baskısı altındaki Kafkas milletleri, 1917 Şubat İhtilalini ümit dolu bir devrin açıldığı düşüncesiyle, yeni Rus Devletinin federatif ve demokratik hüviyetinin, unsurlar arasındaki birliği ve barışı sağlayacağını düşünmüşlerdi.¹³⁰ Buna karşılık Chelmsford'un 1921 yılının başında Montagu'ye

---

¹²⁷ Armaoğlu, a.g.e, s. 127

¹²⁸ Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları 1917-1918**, TTK Yayını, Ankara, 2002, s.27

¹²⁹ Bayur, a.g.e, s. 65

¹³⁰ Mim Kemal Öke, **Ermeni Meselesi 1914-1923**, Aydınlar Ocağı Yayını, İstanbul, 1986, s.152

gönderdiği telgraflarda İngiltere'nin 1914'e kadar "Rus devrimine karşı İslamiyet'in savunucusu" olduğuna işaret ederek konuyu tarih perspektifine oturtuyordu.¹³¹

2. 1917 İhtilali ve Doğu Cephesine Etkileri, Brest Litovsk Antlaşması ve Erzincan Mütarekesi

2.1. 1917 İhtilali ve Doğu Cephesine Etkileri

Bolşevik Devrimi, Türkiye'nin bu günkü kuzeydoğu sınırının oluşmasında en büyük etkiyi yaratan olayları içerir. Bolşevik Devriminin tabanında Fransız ihtilalinin ardından tüm Avrupa'da yayılan milliyetçilik fikirlerinin Rusya'da da kendini hissettirmeye başlaması yatmaktadır. Bir taraftan bu fikirler halklar arasında yayılırken, diğer taraftan Çarlar cebrî olarak "Ruslaştırma" politikaları gütmeye başlamışlardır. Bu politikalar sonucunda Rusya "Milletler Zindanı" olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Özellikle Çar III. Aleksandr ve II. Nikola'nın asimilasyon politikaları uygulaması ve baskılar yapması, İmparatorluk halkları arasında dinî ve millî hisleri kuvvetlendirerek imparatorluğun yıkılmasında önemli rol oynayacak olan "milliyetler meselesini" ortaya çıkarmıştır. 19.yy'ın sonu ve 20.yy'ın başlarında kanlı şekilde bastırılan grevler, ayaklanmalar, ihtilaller ve sürgünlerle beraber Rusya'nın gelecek yüz yılını etkileyecek olayların fikrî ve fiilî tohumları da ekilmeye ve gelişmeye başlamıştır. Lenin ve Bolşevikler, 1900'lü yılların başında İmparatorluğun farklı milletleri için kısmî bir "kendi kaderini tayin hakkı"nı kendilerine temel slogan olarak seçmişlerdir.¹³²

Yönetimin her kademesinde etkin rol oynayan Sovyetler Birliği Komünist Partisi, Mart 1898'de toplanıp "Rusya Sosyal Demokrat İşçi Partisi"ni kurdukları ve ünlü manifestosunu yayınladıkları küçük kongre ile başlamıştır.¹³³

---

¹³¹ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1993, s. 471

¹³² Marcel Liebman, **Rus İhtilali**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968, s. 1-20

¹³³ Edward Hallett Carr, **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, Metis Yayınları, İstanbul, 1989, s. 15

Bu sırada isyanlar çıkmış, devam eden grev ve isyanlara askerlerin de katılmasıyla, 1917 Şubat ayı ortalarına kadar, halk kitlelerinin protestoları devrime dönüşmüştür. Petrograd'da askerler açıkça subaylarını dinlemeyerek silahlarını göstericilere vermiştir.¹³⁴ Çarlığa ve eski hükümete son verilerek Geçici Komite oluşturulmuş ve 17 Mart 1917'de cumhuriyet kurulmuştur.¹³⁵ 22 Mart 1917'de, Kafkas berisinde adına OZAKOM denilen bir komite, yönetimi devralmıştır.¹³⁶

Bu sırada, Kafkasberisi'nde (Transkafkasya) özellikle sınır bölgelerinde, gelişmiş halklardan ziyade ilkel halklar bulunuyordu. Köylünün hayat seviyesi çok düşüktü.¹³⁷

Bolşeviklerin zaferi bir imparatorluktan daha evrensel bir diğer imparatorluğa (SSCB) geçişi sembolize etti. Bu dönemde, dünya tarihinde ilk olarak RSFSC, SSCB ve Kafkas Ötesi Federasyonu gibi ulusal temele dayalı federasyonlar kuruldu. Takip eden beş yıl sonunda (1917–1922) parçalanmış Rus İmparatorluğu'nu daha geniş bir coğrafyada tekrar canlandıracak olan Sovyetler Birliği kurulmuştu. (30 Aralık 1922).¹³⁸

7/8 Kasım 1917 gecesi Lenin tarafından Sovyetler Kongresinde bir bildiri okunmuştur., İşçi ve Köylü Hükümeti bütün uluslarla barış istemektedir. Sovyet Hükümeti gizli diplomasiyi ortadan kaldırmaktadır.¹³⁹ 15 Kasım 1917'de yeni bir bildiri ile Rusya'da yaşayan bütün ulusların eşit ve egemen olduğu ve kendi kaderlerini kendilerinin tayin edebileceği ilan edilmiştir.¹⁴⁰

---

¹³⁴ Blaine Baggett - Jay Winter, **1914-18 The Great War and the Shaping of the 20th Century**, BBC Books, London, 1996, s. 258

¹³⁵ Şahin, **a.g.e.**, s. 25

¹³⁶ F.Kazemzadeh, **The Struggle for Transcaucasia 1917-1921**, Hoover Library Stanford, California, 1950, s.34

¹³⁷ Carr, **a.g.e.**, s. 311

¹³⁸ Banu İşlet Sönmez, "Azerbaycan'da Yirminci Yüzyılın Başında ve 1990'lı Yıllarda Siyasi Gelişmeler", **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 6, Akademik Araştırmalar Merkezi Yayını, Ağustos-Ekim 2000, s. 249-285

¹³⁹ Bayur, **a.g.e.**, s. 92,93

¹⁴⁰ Richard G. Hovannisian, "Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente", **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 4, No. 2, (Apr., 1973), pp. 129-147

Lenin, Çarların göz diktiği İstanbul'un, Müslümanların olduğunu ve öyle kalacağını ilan ediyordu. Türkiye'nin taksimini öngören Sykes-Picot antlaşmasının yırtıldığı, belirtildikten sonra halkın kendi değerlerine kendisinin sahip çıkması istenmekteydi.¹⁴¹

Kafkasya'daki Rus orduları da dağılmış, Rus askerleri memleketlerine dönmüşlerdi. Bir taraftan iyi durumlar oluşurken diğer taraftan, Kafkas dağlarının güneyinde Azeri, Gürcü ve Ermeniler Rus ordularının yerlerini alıyorlardı.¹⁴² Bunu istihbar eden Osmanlı Büyükelçileri merkeze rapor yağıdırıyorlardı. Tahran Sefiri (Büyükelçisi) Asım Bey'den, Hariciye Nazırı (Dışişleri Bakanı) Sait Halim Paşaya gönderilen raporda Ruslar tarafından birçok Ermeni çetesinin organize edilerek bir komuta altında birleştirildiği anlatılıyordu.¹⁴³

2.2. Brest-Litovsk Antlaşması (3 MART 1918)

Rusya'nın iç durumu gibi askeri durumu da iyi değildi. Rus Ordusu, Osmanlı Devletinin müttefikleri karşısında özellikle batı cephesinde süratli bir çözüme içerisindeydi. Bu çözümlenin, Kafkas Cephesinde de başlayacağı kesindi. Bazen Rus siperleri üstünde Türklere hitaben yazılan "Biz artık Boğazları istemiyoruz" gibi plakalar eksik olmuyordu.¹⁴⁴

Ekim 1917'de Kafkas cephesinde; Rus (Çarlık) ordusu; Trabzon'un batısı, Dersim ve Murat suyunun güneyinden Van gölüne ve Başkale'ye kadar uzanan bir hatta kadar ilerlemişti. Ancak, Rus ordusunun işgalinde bulunan bu topraklar, 1916 yarısından itibaren Rusların elinde kalmış ve 1917 Ekim devrimine kadar bu şekilde devam etmiştir.¹⁴⁵

---

¹⁴¹ Kurat, **a.g.e**, s.649-652; Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye)**, Gözlem Yayını, İstanbul, 1979, s. 36

¹⁴² Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1982, s. 8

¹⁴³ BOA, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921)** C. III, Ankara, 2006, s. 119; Bkz. EK-20

¹⁴⁴ Şahin, **a.g.e**, s.144

¹⁴⁵ Yerasimos, **a.g.e**, s. 44

Bolşeviklerin 8 Kasım 1917 (Eski takvimle 26 Ekim)'de yayınladıkları “Barış Dekreti” bütün savaşan taraflarda yankı uyandırmıştı. Brest-Litovsk'ta yapılacak görüşmelere katılmak üzere İstanbul'dan yola çıkan Türk heyetine yazılı olarak verilen ve bağlaşıklık hükümetlere de bildirilen talimatta işgal edilmiş yerlerin boşaltılmasından başka toprak istekleri yoktu.¹⁴⁶

Sovyet Hükümetinin isteği üzerine 19 Kasım 1917 tarihinde müzakereler başlamış. 21 Kasım 1917 tarihinde ateşkes sağlanmıştır.¹⁴⁷ Taraflar; Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Türkiye ve Rusya olarak, kararlaştırılan görüşmelere katılmışlardır.¹⁴⁸

Sovyet Hükümeti tarafından İhtilalin hemen ertesi günü dünyaya yayılan “Barış Dekreti” ilhaksız, tazminatsız, adil ve demokratik bir barış akdini derhal teklif ve talep ediyordu. Türkiye’de herkes harpten bıkmış, Ruslara ve İngilizlere çok arazi kaptırılmış, ekonomik çöküntü kendini belli etmişti.¹⁴⁹ Müttefiklerle birlikte yapılan müzakereler sonunda 3 Mart 1918 tarihinde Brest şehrinde Ruslarla Barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre; Osmanlı Devleti ile ilgili olan bölümün ikinci maddesinde; Kars, Ardahan ve Batum için, Ruslar tarafından terk edilirken gerekli olan sınırların tespiti maksadıyla iki komisyon kurulacağı, birinin sınırları tespit ederken diğkerinin bu sancakların sınırlarını tespit edeceği belirtilmekteydi.¹⁵⁰ Brest Litovsk Barışı, Lenin ve Bolşevik liderler için kötü bir barış idi.¹⁵¹ Rusya’nın. Romanya ile yaptığı Bükreş Antlaşması ile birlikte elinden 3 milyon kilometre karelik toprak ve 62 milyon insan çıktı. Kayıplar o kadar çoktu ki, Petrograd (Petersburg) sınıra yakın olduğu gerekçesi ile başkent Moskova’ya taşındı.¹⁵²

---

¹⁴⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 12

¹⁴⁷ Kurat, **a.g.e.**, s. 331,332

¹⁴⁸ Arnold Toynbee, **Major Peace Treaties of Modern History (1648-1967)** Volume II-IV, (Editor Fred ISRAEL), McGraw-Hill Book Co., New York, Toronto, London, Sydney, 1967, s. 235-236

¹⁴⁹ Kurat, **a.g.e.**, s. 352

¹⁵⁰ Erim, **a.g.e.**, s. 513

¹⁵¹ J.A.S. Grenvill-Bernard Wasserstein, **The Major International Treaties of the Twentieth Century** Volume One, Routledge, London, 2001, s. 80

¹⁵² Oral Sander, **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918’e**, İmge Kitabevi , Ankara, 1995, s. 284

2.3. Erzincan Mütarekesi (5-18 ARALIK.1917)

29 Kasım'da Brest-Litovsk'da Doğu Cephesi Erkan-ı Harbiye Reisi General Hoffmann başkanlığında olarak Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan ve Türkiye ile Rusya arasında mütareke imzalandı (15 Aralık 1917). Mütareke sonrasında Mütarekenin 2. maddesine göre, Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki harp haline son verilecek, çizilecek olan mütareke hattını, bu iki devletin başkomutanlıkları görüşmeler yoluyla belirleyeceklerdi¹⁵³. Brest Litovsk Mütarekesinin görüşmelerinde böyle bir karar alınmasına ve anlaşma metnine bu şekilde yazılmasına rağmen, gerçek durum böyle olmamıştır.

Kafkas cephesinde ise mütareke yazışmalarının daha önce başladığı görülmektedir. Hatta Türk tarafının, cephedeki Rus askerlerine barış yapılması yönünde telkinlerde buldukları bilinmektedir. Rusya'nın Batı cephesinde başlayan büyük çözüme, yavaş yavaş Kafkas cephesine de yayılmıştı. Nitekim Rus askerlerinden devamlı olarak görüşme talepleri gelmekteydi. Rusya gibi Türkiye'nin de barışa büyük ihtiyacı vardı. Türk tarafı barış yapılması yönünde yoğun faaliyetlerde bulunuyordu. Fakat Rus Kafkas ordusunun emir-komuta sınıfı Kerensky Hükümetiyle birlikte "Savaşa Devam" fikrindeydi. Bu nedenle Türk tarafının çabaları beklendiği gibi etkili olamıyordu.

Osmanlı Orduları Başkumandan vekili Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Ferik Vehip Mehmet Paşa'ya Kafkas cephesindeki Rus komutanlığı ile derhal temasa geçerek, mütareke teklif etmesini istemiştir. Gönderdiği telgrafta mütarekede göz önünde bulundurulmasını istediği konular özetle şöyledir. Ruslar, savaş öncesi sınırların gerisine kadar çekilecek, boşaltılan bölgeye devlet memurları ve jandarmalar tedricen girecektir. Bu emir doğrultusunda hazırlanan yazı, Vehip Paşa tarafından Rus ordusu kumandanlığına 24 Kasım 1917 tarihinde gönderilerek mütareke için ilk girişim yapılmıştır.¹⁵⁴

¹⁵³ Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcistan İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001, s. 26,27

¹⁵⁴ Şahin, **a.g.e.**, s.154

İhtilalin yarattığı barış ortamı ve Rusya'nın barış çağrıları üzerine Brest-Litovsk Görüşmeleri devam ederken; 15 Aralık'ta Erzincan-Refahiye yolu üzerinde her iki taraf hatları arasında Türk ve Rus delegelerinin buluşup Erzincan'da görüşme yapmaları da karara bağlanmıştır. Bunun üzerine Erzincan'da, 3. Ordu Kurmay Başkanı Kurmay Albay Ömer Lütfü Bey'in başkanlığında bir heyet ile Rus heyeti arasında üç gün süren görüşmeler sonunda 18 Aralık'ta 14 maddelik Erzincan Mütarekesi imzalanmıştır.¹⁵⁵

Bu gelişmenin arkasından 20 Aralık'ta Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan ile Bolşevik Rusya arasında Brest-Litovsk'ta barış görüşmelerinin resmi oturumlarına başlanmıştır.¹⁵⁶ Ancak, Ruslar işi biraz ağırdan alıyorlardı. Yeni Rus yöneticileri yani Bolşevik Ruslar, Osmanlı Devletinin yenileceğini göz önünde tutarak, işgal altında tuttıkları bölgeyi Rusya'nın çıkarlarına göre düzenlemek yani bölgede bir Ermeni yönetimi oluşturmak istemişlerdir. Diğer taraftan görüşmeler anlaşma ile sonuçlanarak, 3 Mart 1918'de barış antlaşması imzalanmıştır. İşte bu antlaşmanın 4. maddesine göre Ruslar, Doğu Anadolu'dan geri çekilecekler ve 1878'den beri işgal altında tuttıkları Kars, Ardahan ve Batum'u da Osmanlı Devleti'ne geri vereceklerdi.¹⁵⁷

İhtilalden sonra çözülen Rus ordusunun silahları, bilhassa ağır makineli tüfekleri, Ermenilerin eline geçmişti.¹⁵⁸ Önemsiz Ermeni birlikleri ordudan geriye kalan artıklarla birlikte Erzurum hattını savunmakla görevliydi.¹⁵⁹ Mamafih Tiflis'teki Rus harp malzemesi Gürcülerin eline düştüğünden, silah ve malzeme bakımından Gürcüler, en iyi durumda idiler. Ermeni ve Gürcü birliklerinin harp kabiliyeti bakımından fazla değeri yoktu. İhtilali müteakip, disiplinsiz Rus kitalarının yerini alan Ermeni ve Gürcü askerleri, bu suretle Türk ordusunun karşısına dikilmiş

---

¹⁵⁵ Adnan Sofuoğlu, "Genel Hatlarıyla I. Dünya Savaşında Erzincan'ın İşgali ve Ermeni Mezalimi", **H.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Ankara, 2005. s. 431-460

¹⁵⁶ J.A.S. Grenvill-Bernard Wasserstein, **a.g.e.**, s. 81

¹⁵⁷ Sofuoğlu, **a.g.m.**, s. 431-460

¹⁵⁸ Allen, **a.g.e.**, s.458,459

¹⁵⁹ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 43

gibi idiler.¹⁶⁰ Rusların Van'dan çekilmesini takiben, bu yöreden Kafkaslara 250000 göçmenin geldiğini ve önceki sığıntılarla bu sayının 350000'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Büyük devletler bu göçmenleri de kullanmak için harekete geçmişlerdir. Nitekim Fransa'nın Mısır Elçisi DeFrance, Kahire'den gönderdiği telgrafta; Ermenilerin Anadolu'nun dağlık yörelerinden geldiklerini silahla takviye edilir ve yetenekli askerler tarafından yönetilirlerse Küçük Asya'daki Ermenilerin harekete geçirilebilecekleri tezini ortaya attı.¹⁶¹

Bu sırada, Gürcüler öncelikle Batum ve Acara konularıyla ilgili olup bu bölgeleri kurtarabilmek için, Kars ile Ardahan'ı Türklere bırakmaktan yanaydılar. Bunun aksine Ermeniler, Kars'ı elde etmek için Acaristan'da tavizler vermek düşüncesindeydiler. Azerbaycan ise Kars ve Ardahan konusunda Türklerin görüşünü savunuyorlardı.¹⁶² Bölgede durum bu şekilde iken, 8 Ocak 1918'de Başkan Wilson'un Amerika'nın barış hedefleriyle ilgili bildirisinin 12. Maddesinde; Osmanlı İmparatorluğu ele alınıyordu. Bu madde "Osmanlı İmparatorluğunun Türk olan bölümleri bağımsızlığını korumalıdır. Ama şu anda Türk hâkimiyetinde olan diğer milliyetler de, yaşam güvencesine ve özerk hükümet hakkına sahip olmalıdır. Çanakkale Boğazı uluslar arası güvence altında bulunan bütün gemilere açılmalıdır." şeklindedir.¹⁶³

1918–21 yılları Rusya'da yabancı müdahale ve iç savaş dönemi olmuştur. Bu yıllarda Bolşevikler, batıda sosyalizmin yayılmasına imkân bulamamanın noksanlığını, İslam âlemini ele geçirmek suretiyle kapatacağı. Diğer taraftan Bolşeviklerin, Kafkasların güneyine inmesini önlemek için İngilizler; Menşevik, Gürcü, Taşnak Ermeni ve Musavat Azerbaycan hükümetlerinden oluşan bir cephe oluşturmak için çalışıyordu.¹⁶⁴ Yine İngiltere, Türkiye ile Rusya arasında doğrudan bağlantıyı önlemek için Kırım ve Güney Kafkasya'yı elde bulundurmaya büyük önem veriyordu. Bu maksatla, Kırım'da bulunan General Wrangel

---

¹⁶⁰ Kurat, **a.g.e**, s. 465

¹⁶¹ Ünsal Yavuz, "*Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu*", **D.T.C.F Atatürk'ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1982, s. 661

¹⁶² Kaçaznuni, **a.g.e**, s. 47

¹⁶³ Paul C. Helmreich, **Sevr Entrikaları**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996, s. 5

¹⁶⁴ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, TTK Yayını, Ankara, 1991, s.13

destekleniyordu.¹⁶⁵ Diğer taraftan Bolşevikler, I. Dünya Savaşı sonunda Türk savaş esirlerinin enterne edildikleri kamplarda komünist propagandacı militanlarla komünizmi yaymakta idi. Bu faaliyetleri kısa zamanda sonuç vermiştir. Ekim devriminin başladığı günlerde, tüm Rusya'ya dağılmış durumda olan bu Türk devrimcilerinden oluşmuş çok sayıda birim, vatandaşlarına devrimci görüşleri benimsetmek yolunda çalışmalara başlamıştı.¹⁶⁶

Anadolu'da ise durum; Rus belgelerinde şöyle anlatılmaktadır. “Bu sırada Anadolu'da direniş, köylü ve şehirli burjuvazinin işgalcilere karşı giriştiği birbirinden kopuk ayaklanmalar şeklinde başlamıştı. Bu direniş ilk olarak Ege ve Akdeniz kıyılarında (İzmir ve Mersin vb.) başlamıştır. Genellikle bu direnişler, yerel malların ihracat üssü olan liman bölgelerinin işgaline paralel olarak aynı zamanlara rastlar. Bu paralellikte, direnişin ortaya çıkışının temel ekonomik sebeplerinden birinin bulunduğu gerçeğini kabul etmek gerekir. Mücadelenin sürdüğü sıralarda köylüler her ne kadar perişan bir duruma düşmüşlerse de, ihracat olanağı bulunmadığı için, malları ülke içinde pazarlanamamış ve büyük ölçüde hammadde stokları oluşmuştu. ...Oldukça yüklü miktarda hammadde ve Anadolu'nun denize en yakın iç bölgelerinde birikmiş bulunan tahıl stokları satın alınıp yurt dışına gönderilmeye başlandı. ...Bu canlanma Yunanlıların İzmir'i işgaline kadar sürdü.”¹⁶⁷

Bolşeviklerle temasa geçmek için ilk resmi emir Mustafa Kemal Paşa tarafından, İstanbul hapisanesinden kaçmış bulunan Halil Paşa'ya verildi.¹⁶⁸ 1919 yılı Eylül'ü sonlarına doğru Halil Paşa “Demir Ali” takma ismi altında Bakü'ya gitmiştir. Halil Paşa'nın Bakü'daki faaliyetleri, garip bir iki taraflılık arz etmiştir.¹⁶⁹ Halil Paşa (Kut), Moskova'ya ancak 1920 İlbaharında varabilmiş ve Sovyet hükümetine, İtilaf Devletlerinin saldırısından sonra Türkiye'nin içine düştüğü ağır durumu anlatmıştır. Ayrıca, kısa bir süre sonra Anadolu'da ulusal bir hükümet

---

¹⁶⁵ Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997, s. 151

¹⁶⁶ Paul Dumont, “*Bolşevizm ve Doğu*”, **Birikim 61/39**, (Mart 1980), s. 39

¹⁶⁷ BCA, (**Rusya Belgeleri**), No. 930-02-01-05-03, s. 11

¹⁶⁸ Andrew Mango, **Atatürk**, Sabah Kitapları, İstanbul, 2000, s. 282

¹⁶⁹ Gotthard Jaschke, *Türk-Rus Münasebetlerinde Komünizmin Rolü*, **Yeni İstanbul Gazetesi**, 19-23 Ağustos 1964, s.2-7

kurulacağını ve bu hükümetin Sovyet Rusya ile dostluk ve Barış anlaşması imzalamaya hazır olduğunu bildirmiştir.¹⁷⁰

3. Doğu Harekâtı (1918 ve 1920)

3.1. 1918 Harekâtından Önce Kafkaslarda ve Anadolu'da Durum

1917 Aralık ayı sonlarında Rus Kafkas Ordusunun cepheden çekilmesinden önce, Kuzey Kafkasya'da iç savaşlar başlamış, Maverayı Kafkas'ın Rusya ile bağları kesilince, Tiflis'te bir geçici hükümet kurulmuş ve Maverayı Kafkas Komiserliği adını almıştır. Bu hükümet, kendisinin müstakil bir hükümet olmadığını, işler düzelinceye kadar, geçici olarak Merkezi Hükümeti temsil edeceğini, Rusya'nın ayrılmaz bir bölümü olduğunu ve 31 Aralık 1917'de çekilen ordunun yerine tamamen yeni bir ordunun kurulacağını da ilan etmiştir.¹⁷¹

10 Aralık'ta Erzincan ve 15 Aralık'ta Brest Litovsk Ateşkes Anlaşmalarının imzalanmasından sonra Türk Doğu Anadolu'sunu hiçbir zaman terk etmek istemeyen Bolşevikler, Rusya'nın bu durumunun geçici olduğuna inandıklarından İç savaşın yatıştırılmasına kadar bölgeyi ellerinde bulundurabilmek için bu işe hazır olan Ermenileri devreye sokmayı planlıyorlardı. İç savaşın bitirilmesi ve Bolşeviklerin hâkimiyetlerinin sağlanmasından sonra ise, tekrar devreye girecekler ve kontrolü sağlayacaklardı. Bu amaçla 29 Aralık tarihinde Bakü Sovyetinin Başkanı Stephan Şaumyan, Kafkasya'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasına kadar Kafkasya Fevkalade (Olağanüstü) Komiseri olarak tayin edildi. Oysa aynı anda Maverayı Kafkasya'da, Bolşeviklerin hâkimiyetini kesinlikle tanımayan Maverayı Kafkasya Komiserliği bulunuyordu. Azeri, Gürcü ve Ermeniler, Bolşevikleri asla tanımadılar. Onlar, Rusya'nın gerçek inkılâpçı hükümeti olarak, Rus Çarlığı'nı deviren Geçici Rus Hükümetini kabul ediyorlar ve Geçici Hükümeti yıkan Bolşevikleri kanun dışı

---

¹⁷⁰ A.M. Samsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Tarihi 1918-1923**, Melisa Basımevi, İstanbul, 2007, s. 212

¹⁷¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:13, Ankara, 1999, s. 11-12

görüyorlardı. 29 Aralık tarihli Bolşevik girişiminin amacı, hem Ermenileri kazanmak ve hem de Maveraya'yı Kafkasya'da kendine yönelik olarak oluşturulmuş muhalefeti kırabilmektir.¹⁷² Diğer taraftan, Kafkasya Fevkalade Komiserliğine atanan Şuamyan'a, 13 No. lu Dekret'le Kafkasya'yı Sovyetleştirmek görevi verildiği gibi, bunun yanında Rus ordusunun işgali altındaki Türk topraklarında bir Ermenistan kurma yetkisi de tanınmıştı.¹⁷³ 13 No. lu Dekret'in yayınlanması ise, konuyla ilgili Rus politikalarının resmen hayat bulmasından başka bir şey değildi. Bu karar ile Ermeni mezalimleri arasında, bir "karar-uygulama" ilişkisi mevcuttu. Zira kararın yayınlanmasıyla birlikte, Kafkas cephesinde Türklere yönelik olarak gerçekleştirilen Ermeni fenalıklarının miktarında büyük bir artış olmuştur. Rus askerlerinin yerlerini Ermeni birliklerinin alması yetmiyormuş gibi, iç güvenliği sağlamak ve korumak bahanesiyle bir Ermeni milis teşkilatı da kurulmuştu. Mahalli organlara yine Ruslar tarafından Ermeni memurlar tayin ediliyordu. Böylece şehir ve kasabalardaki idareler Ermenilerin eline geçmişti. Yani bir Ermeni devletinin kurulması için bütün hazırlıklar tamamlanmak üzere idi. Lenin ve etrafındaki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri henüz tamamen çekilmeden, Ermenilerin idareyi ele almalarını ve buraların Türklere verilmesine mani olmayı tasarlamışlardı.¹⁷⁴ Türk topraklarında bir Ermenistan kurmak maksadıyla hareket eden Şuamyan, önce Tiflis'e gelmiş ve 22 Ocak'ta bir çıkışta bulunarak, Kafkasya'yı Sovyetleşmeye çağırmişti. Bu teşebbüs üzerine, zaten Bolşevik İhtilaline muhalif olan Maveraya'yı Kafkasya Komiserliği, Şuamyan'ı 24 saat zarfında ülkeyi terk etmeye mecbur etti. Şuamyan ve yanındakiler de, bu durum nedeniyle Bakü'ye kaçmak zorunda kalmışlardı.¹⁷⁵ 1918 yılının ilk aylarında Türk Basını'nda, Türk doğu vilayetlerindeki Ermeni mezalimine işaret eden birçok yazı yayınlandı. Bu yazılar birer feryatname niteliğindediydi. Türk askeri makamlarını göreve çağırıyordu.¹⁷⁶ Bu sırada 3. Ordu Kumandanı Vehip Paşa'dan 4 Şubat 1918 tarihinde alınan telgraflar ve Vehip Paşa'nın Rus Kafkas Orduları Başkumandanı General Prjevalskiy ile Rus Kafkas Orduları Kumandanı General Odichelidze'ye gönderdiği aynı tarihli mektuplardan durumun halk için çok feci

¹⁷² Enis Şahin, **Diplomasi ve Sınır**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2005, s. 26-27

¹⁷³ Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları**, s. 102

¹⁷⁴ Şahin, **Diplomasi ve Sınır**, s. 39

¹⁷⁵ M. Tevfik Bıyıklıoğlu, **Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1958, s. 16

¹⁷⁶ **Sabah Gazetesi**, 13 Mart 1334/1918, No. 10173; 16 Mart 1334/1918, No. 10176

olduğu anlaşılmaktadır. Bu feci durum, Ocak başından beri Brest-Litovsk'a gitmiş olan Talat Paşa'ya da raporlanmıştır.¹⁷⁷ Vehip Paşa'nın General Odişelidze'den aldığı cevaplardan birisi özetle; "Size Ermeni mezalimi hakkında gelen bilgilerin tamamı son derece abartılıdır. Sizi temin ederim ki, işgalimiz altındaki muntıkada bulunan Müslüman ahalinin katliama uğratılması gibi iddiaların gerçekte hiçbir ilgisi yoktur. Ben size kendi adıma Osmanlı Müslümanlarının hayat, namus ve mallarının korunması için bütün tedbirleri alacağıma söz veriyorum." şeklindedir. Bu yazı Türk tarafınca savsaklama ve zaman kazanma olarak değerlendirilmiş, bir harekâtın gerekli olduğuna karar verilmiş ve hazırlık emri yayınlanmıştır.¹⁷⁸

Talat Paşa'nın, Brest –Litovsk Konferansının üçüncü evresinde görüşmeler devam ederken Ermeni mezalimi konusunda Rus heyeti ile 4 ve 13 Şubat toplantılarında yaptığı görüşmelerden sonra, Rus tarafının Ermeni mezalimini durdurmaya niyetli olmadığını telgrafla İstanbul'a bildirmiştir.¹⁷⁹ 15 Aralık 1917 de Brest-Litovsk'ta imzalanan genel mütarekeden sonra Kafkas Cephesindeki mütareke şartlarını düzenlemek için Türk ve Rus tarafları Erzincan'da bir araya gelerek yeni görüşmeler yapılmış ve bu suretle Türkiye, Maverayı Kafkasya'daki statü değişikliğinden haberdar olmuştur.¹⁸⁰

1 Ocak 1918'e kadar bölgede Ermenilerin bir kolordusu mevcuttu. Bu kolorduda, Ermeni gönüllülerden meydana gelmiş iki Ermeni piyade tümeni, üç tugay, bir süvari tugayı ve bazı milis taburları bulunmaktaydı. Gönüllüler, Türkiye Ermenileriydi. Ermeni ordusu toplam olarak; 16000 piyade, 1000 süvari ve 4000 kadar milis kuvvetinden meydana gelmişti. Gürcü ordusunun 10000 kişilik gücünü buna katsak bile Osmanlı ordusunu durdurması beklenemezdi. Enver Paşa'nın Genç Türkler hükümeti, ihtilal nedeniyle Rusların bölgeye etki edememesinden de faydalanarak, Kafkasya üzerinde beslemiş oldukları emellerinin gerçekleştirilmesi için müdahaleye en müsait zaman olarak düşünüyordu. Müdahaleyle, 1878 yılı hudut hattının yeniden temini de sağlanacaktı. Sonuçta bu görev Vehip Paşa kumandasındaki III. Orduya verildi. III. Ordu, Karadeniz sahilindeki Tirebolu

---

¹⁷⁷ BOA, **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri III**, s. 168-173

¹⁷⁸ Şahin, **Diplomasi ve Sınır**, s. 42

¹⁷⁹ Bayur, **a.g.e.**, s. 128-129

¹⁸⁰ Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları**, s. 641-646

kasabasıyla, Fırat nehrinin kolu Karasu üzerindeki Kemah arasındaki bölgeye yerleşmişti.¹⁸¹ Bu zamanlarda, Rus ordusundaki çözüme Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan daha geç başlamasına rağmen, 1917 Kasım başlarında disiplin ve cephedeki denge unsurları hiç kalmamıştı. Görevine, General Przevalski'nin emrinde, Erzurum'da devam etmekte olan Rus Genel Karargâhı, Türkiye'de Rus işgali altındaki eyaletlerde yaşayan Hıristiyan halkla Kafkas berisi'ndeki gayrimüslim kütlenin de hemfikir olduğu gibi, durumu pek aydınlık görmüyordu. Rus Harp Karargâhı ve bağlı birlikleri herhangi bir Türk-Alman harekâtını durdurabilecek durumda değildi.¹⁸²

18 Aralık 1917 Erzincan Osmanlı-Rus Ateşkes Anlaşmasından sonra Lenin'in Müslümanlarla ilgili bildirimlerine rağmen Şomiyan'ı Kafkasberisine göndermesi, Bolşevikler'in Kafkasberisi'nden ellerini çekmek düşüncesinde olmadıklarını açığa vurmuştur. Ruslar bir yandan Müslümanları kazanmaya çalışırken, Almanya nasıl Gürcüleri kendilerine çekmek çabasında ise, Ruslar da ünlü Türk-Ermeni karşıtlığından faydalanarak Kafkasberisi siyasetlerini en çok Ermenilere dayandırmak suretiyle yürütmeye çalışmıştır.¹⁸³ Bölgenin üç asli milleti durumunda bulunan Azeri, Ermeni ve Gürcüleri aralarında bir birlik ve beraberlik yaratmışlar. Bu birliktelik, onları 24–28 Kasım 1917 tarihinde merkezi Tiflis olan Zavarkom adlı teşkilatta buluşturmuştur. Maverayı Kafkasya Komiserliği, önemli makamlarında Gürcülerin bulunduğu, diğer makamları Azeri ve Ermenilerin paylaştığı 11 kişilik bir kabineye sahipti.¹⁸⁴ İngiliz Harp Kabinesinde, Fransız Savaş Komitesinde yapılan yardım bütçesi tartışmalarında burada oluşacak bir birliğin bozulması görüşülmüştür. Nitekim İngiliz hükümetinin iki üyesi, Lord Milner ve Lord Cecil tarafından hazırlanan ve 22 Aralık'ta Clemenceau'ya önerilen bir memorandumda; "Hayatta kalan Ermenileri, yalnız İran, Kafkasya ve Mezopotomya'da arkadan koruma gereğinin bir sonucu olarak değil, İstanbul'dan Çin'e uzanacak Turancı bir hareketin önünü kesebilecek tek engel olduğu için savunmak zorundayız" deniliyordu. Savunmak zorunda olduklarının Ermeniler

---

¹⁸¹ Allen, **a.g.e.**, s. 428

¹⁸² Allen, **a.g.e.**, s.426

¹⁸³ Bayur, **a.g.e.**, s. 168

¹⁸⁴ Şahin, **Diplomasi ve Sınır**, s. 33-34

olmadığını bölgedeki nüfus durumu incelendiğinde daha açık görüyoruz. Esat Uras “Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi” adlı yapıtında çeşitli kaynakları kullanarak yaptığı incelemesinde; Ermeni nüfusunun, dünyayı ayağa kaldıracak gibi olmadığı görülmektedir.¹⁸⁵

Bir taraftan 1918 Ocak ayı başlarında başlayan Brest-Litovsk Antlaşması görüşmeleri devam ederken diğer taraftan savaş durdurulmuş ve Erzincan Ateşkes Anlaşması imzalanmıştı. 13 Ocak 1918’de, 13 numaralı Dekret Kararının Pravda gazetesinde yayınlandığı gün, Enver Paşa, Türk topraklarında Ermeniler tarafından işlenen cinayetler hakkında bilgi veriyor ve alınacak önlemler konusunda Vehip Paşa’nın fikrini soruyordu. Vehip Paşa buna aynı gün verdiği cevapta; Ermeni ve Gürcülerin askeri birlikler teşkil ettiklerini, Rusların elinde bulunan Türk topraklarının geri alınması meselesinin Brest-Litovsk Barış görüşmelerinde karara bağlanacağını, fakat bunun için Ermeni ve Gürcülerle mücadele etmeye mecbur kalacağını, bu nedenle çabuk davranılarak Ermeni ve Gürcülerin teşkilatlarını tamamlamalarına meydan verilmemesi gibi hususların yerine getirilmesi gerektiğini bildiriyordu.¹⁸⁶

3.2. 1918 Doğu Harekâtı

Brest-Litovsk görüşmeleri çıkmaza girince Enver Paşa, III. Ordu Kumandanı, Vehip Paşa’ya Erzincan istikametinde taarruza devam emrini verdi. Bunun üzerine 12 Şubat 1918 günü Askeri harekâta başlandı. Brest-Litovsk’ta görüşmelerde bulunan Talat Paşa İstanbul’a dönünceye kadar, işgal altındaki sahanın büyük bir kısmı kurtarılmıştı.¹⁸⁷ Sulh tekliflerinin Kafkasberisi Hükümeti tarafından görüşülmesinden birkaç hafta önce Vehip Paşa, Rus kıtalarının çekilmesinden sonra ileri cephe hatlarını tutmakta olan Ermeni müfrezelerine karşı yeni bir askeri harekâta girişti. Vehip Paşa dağılmış Rus askerlerinin hareketlerini ve Ermeni çetelerinin Müslümanlara yaptığı mezalimi defalarca protesto etti. Erzincan

¹⁸⁵ Ahmet Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 130-145

¹⁸⁶ Şahin, **Diplomasi ve Sınır**, s. 40

¹⁸⁷ Kurat, **a.g.e.**, s. 380

istikametinde devam eden harekât Erzincan'ın 10 kilometreye kadar yaklaştığında Erzincan'daki kuvvetlerin geriye çekilmekten başka çaresi kalmamıştı. Harekât, Erzincan'ın alınmasından sonra 13 Şubat'ta durduruldu. Ermeni halkı ve milisleri bölgeyi boşaltmadan önce katliam ve yağmalamaya girişmekte, ama kaçış yolunda rastladıkları düzensiz Türk ve Kürt askerleri de onlara aynı şeyi yapmaktaydı.¹⁸⁸ Zaten Alman kuvvetleri de 17 Şubat'tan itibaren taarruza geçmişler ve Rus sahasını işgale başlamışlardı. İşin İhtilal blöfleriyle yürümeyeceğini anlayan Sovyet hükümeti yeni bir heyetle görüşmelere tekrar başladılar. Türk heyeti, Almanlara da güvenerek şimdiye kadar yapamadıkları isteklerini gündeme getirdiler. Ancak, Rus heyeti yine görüşmeleri çıkmaza sokması üzerine Talat Paşa ve Nesimi Bey, İstanbul'a döner dönmez meseleyi kabine toplantısında arz ettiler. Sonunda Almanların uyarısı ile birlikte Ruslara verilen ultiatomun konumuzla ilgili şartları şöyledir.

- Rus işgalinde bulunan Doğu Anadolu'nun derhal Rus kuvvetleri tarafından boşaltılması,

-1877-1878 yılında Osmanlı Devletince, harp tazminatı karşılığı olarak, Rusya'ya bırakılan sahanın, yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Rus ordusu ve Kızıl kıtalar tarafından tahliyesi ve buraların asayiş ve nizamın tesisine kadar Türk polisi ve jandarması tarafından işgali,

Bu maddeleri de içeren talimat derhal Brest-Litovsk'a, Hakkı Paşa'ya gönderildi. Bu gelişmeler üzerine 27 Şubat'ta görüşmeler tekrar başladı. Bu arada Türk hükümetine Kafkas tarafında cevap verebilecek bir Rus hükümet makamının kalmadığı tespit edilmiş oluyordu.¹⁸⁹ Brest-Litovsk görüşmelerinin üçüncü dönemi, 10 Şubat'ta Trotskiy'in dramatik çıkışıyla son bulmasından sonra ileri harekât başlamış ve 13 Şubat'ta Erzincan ele geçirilmişti.¹⁹⁰

3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Barışı imzalandıktan sonra Türkiye 93 Harbiyle kaybettiği Elviye-i Selase adı verilen Kars, Ardahan ve Batum üzerinde önemli haklara sahip olmuştu. Adı geçen bu yerlerin mukadderatı komşu devletler ve

¹⁸⁸ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 298

¹⁸⁹ Kurat, **a.g.e.**, s. 380-382

¹⁹⁰ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, TTK Yayını, Ankara, 2001, s. 8,10

özellikle Türkiye ile birlikte belirlenecekti. Bu sırada Tiflis'te toplanan Seym Meclisi, Erzincan'ın ele geçirildiğini öğrenince Türklerle görüşmelerin başlamasına karar verdi.¹⁹¹

Azerbaycan'dan alınan belgelerden biri olan, 7/20 Mart 1918 tarihli ve Petrograd şehrinden, Kafkasya Komiserliği Başkanı E. P. Gegeçkuri adına gönderilen telgrafta;

“...Batum ve Kars'ın verilmesi Bolşeviklerin kendilerini rahatsız ediyor, etkin halk komiserleri Kafkasya'nın ayrılmasını, barışın tanınmamasını ve direnerek Türkiye ile yeni daha iyi bir barış yapılmasını birçok kez seslendirmişlerdir...” şeklindeki ifadeleriyle Kars, Ardahan ve Batum'un elden çıkmasının Bolşevikler üzerinde kötü etki yaptığı belirtilmektedir.¹⁹²

Bölge halkı Türk ve Müslüman olduğu için, Osmanlı Devleti bu üç bölgeyi kendine hak görürken, Maverayı Kafkas Komiserliği, üç sancağın elinden çıkacağı endişesiyle barış antlaşmasının imzalanmasına büyük tepki göstermiş, fakat Ermeni mezalimi nedeniyle devam etmekte olan ileri harekât karşısında delegelerini Trabzon'a göndermek zorunda kalmıştır. Trabzon Konferansına gidilmeden önce, Kafkas hükümetinin heyet başkanı Chonkoli'nin Barış delegasyonu oturumunda, Hükümet Başkanı Gegeçkuri ve Osmanlı Delegasyonu arasında çeşitli telgraf göndermeleri olduğunu belirterek bunlar hakkında bilgiler vermektedir. Bu telgraflarda özetle; Vehip Paşa'nın uyarısına verilecek cevabın geciktiği ve durumun bir gün sonra Seym'e götürüleceğinin ve cevabın hemen verileceğinin söylendiği belirtilmektedir.

Diğer bir telgrafta, Batum Kumandanı “Çok acil. Chenkeli Delegasyonu Başkanına 12 Mart 1918. Bugün ben Batuma doğru gelen Türk öncü birliği Komutanından, Kaleyi ve askeri mevzileri yarın 13 Nisan saat 12 ile 4 arasında boşaltmamız talebini aldım. Saat 12'ye kadar eğer cevap verilmezse, Türkler aynı gün saat 4'ten itibaren Askeri harekâta başlıyorlar. Gegeçkuri'nin 1847 numaralı telgrafında belirtilen nedenler dolayısıyla ben belirtilen süre içerisinde cevap verme

---

¹⁹¹ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 300

¹⁹² BCA, (**Azerbaycan Belgeleri**) No: 930-41-2-22-2, s. 4; Bkz. EK-18

olanağına sahip değilim. Lütfen bu konuda Vehip Paşayı bilgilendirin ve cevap için 24 saat bir süre isteyin. Bu telgrafın içeriği yarın Batum'a karşı savaşan Türk komutanına da bildirilecektir. No 1853. Kale Komutanı General Godevanov / imza“ ifade etmektedir. Delegasyon başkanı Chonkoli bu telgrafa dayanarak cevabın gecikmemesinin ne kadar önemli ve hayati olduğunu vurgulamaktadır. Yine Osmanlı heyeti başkanı Rauf Bey imzalı bir telgrafta; görüşmelere başlanmadan önce bağımsızlık ilanının gerektiği belirtilmektedir.¹⁹³ Chenkeli, bütün bu gelişmelere göre düzenlenen Trabzon Konferansına gitmenin yararlı olmayacağını düşünmektedir.

Seym'in, Türklerle görüşmelerin başlatılmasına karar vermesi üzerine, 1914 sınırının savunulması kararlaştırılan konferans için tarafsız bir yer olarak, o sırada içinde Rum metropoliteninin bulunduğu bir Sovyet tarafından yönetilen Trabzon vilayeti önerildi. Heyetin, Trabzon'a hareketinden kısa bir süre önce Moskova'dan gelen bir telgrafta, Brest-Litovsk Antlaşmasının imzalandığı ve üç ilçenin Türklere geri verildiği haberinin bildirilmesi heyet üzerinde ilk şaşkınlığı yarattı. İkinci şaşkınlık, her ulusun ve her eğilimin konferansta temsil edilmek istenmesi ve sonucunda¹⁹⁴ 17 Şubat 1918 de belirlenen bu heyete yüzü aşkın kişinin katılmasıdır.¹⁹⁵ Üçüncü şaşkınlık, bu heyetin, Batum'dan bindiği geminin süvarilerinin Bolşevik olması nedeniyle gemiyi Trabzon'a değil, Kırım'a götürmek istemeleri üzerine yaşanmıştır. Fidyeye ödeyerek bu badireyi atlatan heyet, Trabzon'a ulaştığında, Türk ordusunun kenti bir gün önce işgal etmiş olduğunu görmüştür.¹⁹⁶ Ayrıca raporda, Trabzon'a gidişin ayrıntıları anlatılmaktadır. Birçok sorunlardan sonra 1 Mart (Bize göre 14 Mart) tarihinde başlayan ve Rauf (Orbay) Beyin başkanlık ettiği toplantıda Trabzon'da ev sahipliği ve misafirliğin söz konusu olmadığı başkanlığın dönüşümlü olması gerektiği teklif edilmiştir. Kafkasya komiserliğinin bir devlet olduğu, bu savaşın Rusya Devletinden miras alındığı dile getirilerek Brest-Litovsk antlaşmasını tanımadıkları ifade edilmiştir. Sonuçta çeşitli görüşme ve yazışmalardan sonra Kafkas Hükümetince Brest-Litovsk antlaşmasının

---

¹⁹³ BCA, (Azerbaycan Belgeleri) No: 930-01-2-33-01, s. 20

¹⁹⁴ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 300

¹⁹⁵ BCA, (Azerbaycan Belgeleri) No: 930-01-02-33-01, s. 21

¹⁹⁶ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 300

kabul edildiği ilan edilmiştir.¹⁹⁷ Bir başka şaşkınlık da konferansa katılan Türk Heyetinin toplantı başlar başlamaz en canalıcı soruyu masaya getirmesinden kaynaklanmıştır. Buna göre; eğer Güney Kafkasya hala Rusya'ya bağlı idiyse, Brest-Litovsk antlaşmasını kabul etmek ve Doğu Anadolu'daki üç livayı boşaltmak zorundaydı. Yok, eğer konferansa ayrı bir teklif ile geliyor idiyse, görüşme masasında Türkiye'nin karşısına bir devlet olarak oturması, bunun için de bağımsızlığını ilan etmesi gerekiyordu. Türk heyeti Trabzon'a vardığı gün, Vehip Paşa birliklerinin başında Erzurum'a girmişti. Bu taarruzu başlatmadan önce Vehip Paşa, 10 Mart'ta, "Güney Kafkasya Hükümetine" o sırada bu ifadeyi kullanan tek kişi o idi ve bir nota vererek birliklerini 1878 sınırının gerisine çekmesini istemiştir.¹⁹⁸ Tiflis, Paşa'ya, Brest-Litovsk antlaşmasını tanımadığını bildiren bir cevap göndermiştir. Bu sırada Trabzon'da bulunan Delegasyon Başkanı Chenkeli, Batum kalesi kumandanı General İdizaniye, Hükümet Başkanı Gegeçkori'ye ulaştırılmak üzere gönderdiği telgrafta; durumun çok sert ve kötüye döndüğünü, Ardahan'ın alındığını, Kars'ın kaderinin müteakip günlerde belli olacağını, Türklerin Batum'un 8 Km. yakınında olduğunu belirterek Brest-Litovsk antlaşmasının kabul edilme yetkisinin kendisine verilmesini istediğini yazmaktadır.¹⁹⁹ Trabzon'daki sonu gelmez tartışmalar yapılırken, silahlar bütün cephelerde birden alevleniverdi. Mart ayının son haftasında Türk kuvvetleri 1914 sınırına ulaştılar. Müslüman Gürcüler cephe gerisinde ayaklanarak, 13 Mart'ta Ardahan'ı işgal ettiler. Bakü'de Müslümanlar, Sovyete karşı bir ayaklanma hazırlığı içindeydi. Ermeni konseyi ayaklanmayı altetmek amacıyla Sovyet'e destek verdi ve sonunda bu gerilim, 30 Mart ile 2 Nisan arasında yapılan büyük bir katliamla bitti. Ortada 9000 Müslüman'ın cesedi kaldı.

Bitlis'ten yola çıkan Türk alayı, 6 Nisan'da Van'ı işgal etti. Kent ve çevresinde yaşayan Ermenilerin bir bölümü Iğdır, bir bölümü de Urmiye yönünde kaçmaya başladılar. Kaçabilen Ermeniler, sınırları içinde 400000 kadar Müslüman'ın da yaşadığı Erivan hükümetine sığındılar. Bitmeyen sürtüşmeler pahasına yeni gelen göçmenlere yer açmak gerekiyordu. Bunlara çözüm getirmesi beklenen Trabzon

---

¹⁹⁷ BCA, (Azerbaycan Belgeleri), No: 930-01-02-33-01, s. 21

¹⁹⁸ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 299-302

¹⁹⁹ BCA, (Azerbaycan Belgeleri), No: 930-01-02-22-02, (3/1) s. 4

konferansında sonuç alınamamıştı. Sonuçta, konferans çıkmaza girmiş ve Maverayı Kafkasya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesiyle görüşmeler, 14 Nisan 1918 tarihinde sona ermişti. Güney Kafkasya heyeti Tiflis'e dönmüş ve Türk ordusu Kafkasya'nın batısındaki iki kapısına, Kars ve Batum'a doğru ilerlemeye başlamıştı.²⁰⁰ Çok kısa süren bir savaştan sonra 22 Nisan'da Elviye-i Selase'nin Kars dışındaki arazileri Türklerin eline geçmişti.

Brest-Litovsk Antlaşmasının dördüncü maddesi “ Almanya devleti sulh-i umuminin inikadını ve Rusya kuvasının suret-i kamilede icra-yı terhisini müteakip üçüncü maddenin fıra-i evvelisinde beyan olunan hattın şarkındaki araziye tahliye hazırdır, meğer ki altıncı maddede suret-i aharla tayini ahkam edilmiş ola. Rusya devleti Anadolu vilayat-ı şarkiyesinin tahliyesi ve Devlet-i Aliye'ye sureti muntazamada iadesinin temini için sarf-ı mahasl-i mukadderat eyleyecektir. Ardahan, Kars ve Batum sancakları dahi bila tehhür Rus asakiri tarafından tahliye edilecektir. Rusya devleti işbu sancakların hukuk-ı umumiye ve hukuk-ı Düvel nokta-i nazarından iktisap edecekleri hal-i cedide müdahale etmeyecek ve hususan bunların ahalisini işbu hal-i cedidi mücavir hükümetler ve be tahsis Devlet-i Aliye ile bilitilaf tayin hususunda muhtar bırakacaktır.” şeklindedir.²⁰¹

Antlaşmanın bu maddesiyle Türkiye bazı haklar elde etmiş olmasına rağmen, Rauf Bey ile Chenkeli arasında yapılan gizli görüşmeden Gürcülerin, Osmanlı Devleti ile iyi geçinmek istedikleri halde Batum'dan vazgeçmek niyetinde olmadıkları sonucu çıkmıştır.²⁰²

Martın son haftasından itibaren ilerlemekte olan Vehip Paşa kuvvetleri, 37. Kafkas Tümeni ile Karadeniz sahilini takiben Batum'a doğru, 5. Kafkas Tümeni Çoruh vadisinden İspir istikametinde ilerlemektedir. 1. Türk Kafkas Kolordusunun tamamı (36., 10. ve 9. Tümenler) Kars'a doğru ilerlerken, 11. Kafkas Tümeni Erzurum'da ihtiyata alınmıştı. Bu tertip ve düzende harekâtını yürüten Türk kuvvetleri, 8 Nisan'da harekâtı durdurmuş iken, 11 Nisan'da tekrar başlayan harekât, sonucunda 13 Nisan'da Batum'u teslim alacak şekilde geliştirildi. Diğer gurubuyla

²⁰⁰ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 299-302

²⁰¹ Erim, **a.g.e.**, s. 505

²⁰² Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları**, s. 340

Kars istikametinde yürüyen Vehip Paşa kuvvetleri, 23 Nisan günü Kars'ın batısında bir direnişle karşılaştılar. 25 Nisan 1918 sabahı Kars'a girildi. 26 Nisan akşamı Başgedikler, 28 Nisan günü Arpaçay geçildi. Kaledeki bütün top ve depo edilmiş harp malzemesi Türklere bırakılmıştı. 11 Mayıs'ta Batum'da başlayan barış görüşmelerinde Vehip Paşa, Ermeni ve Gürcüler Türk tekliflerine silahla cevap verdikleri için eski barış şartlarının geçerli olmadığını beyan etti. Daha önce tartışma konusu olan yerler silahla ele geçirildiği için Vehip Paşa Akhaltzikke, Akhalkalaki bölgelerinin Türk kıtaları tarafından işgali, Aleksandrapol-Echemiadzin-Nahçıvan-Julfa tren yolunun kontrolünün Türklere bırakılması, İngiltere'ye karşı harp devam ettiği müddetçe bütün Kafkasberisi demiryollarının Türkler tarafından serbestçe kullanılması hakkında yeni taleplerini ileri sürdü.

Bu talepler, Türklerin Kafkasberisi harekâtının birinci safhasının tamamlandığına ve devamında 1914 Pan-Turan taarruzunun yeniden ele alınabileceğine zemin hazırlamıştır. İngilizler ve Almanlar, Türklerin doğu Kafkasya üzerinde besledikleri emelleri çok geçmeden anladılar. Bu sırada Almanlar, Nisan ayında Ukrayna'yı işgal ettiler ve bölgedeki işgallerini genişlettiler. Alman temsilcisi Batum konferansında Gürcü üyelerle iyi ilişkiler kurdular. Almanlar, herhangi bir İngiliz hareketinin kontrolünü sağlayabileceği düşüncesi ile Türklerin Ermenistan'dan geçerek kuzey İran'a yürümelerini teşvik etmekteydiler..²⁰³

Kafkaslarda durum böyle iken, Petrograd'a Piko (J.Picot) ve Sayks (M. Sykes) adlarında bir Fransız ve bir İngiliz diplomasi uzmanı gelmiş ve Ruslarla, Osmanlı Asyası'nın taksimine dair genel bir anlaşma yapılmaya başlanmıştı. Anlaşmanın temel projesi de, 9 Mart 1916 tarihiyle İngiliz ve Fransız Büyük Elçiliklerinin vermiş oldukları muhtıradan açıklanmıştı.²⁰⁴ Maverayı Kafkas Federasyonu'nun 26 Mayıs'ta dağılmış ve aynı gün Gürcistan, Almanya'nın himayesinde bağımsızlığını ilan etmiştir. 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve 30 Mayıs'ta Ermeniler kendi devletlerinin kurulduğunu ilan etmişlerdir. 4 Haziran'da Azeri, Gürcü ve Ermenilerle barış antlaşmaları imzalanmıştır. Türkiye, bu antlaşmalarla Kafkasya'da talep ettiği hususların hemen hepsine kavuşmuştur. Ancak, Batum

---

²⁰³ Allen, **a.g.e.**, s. 435-440

²⁰⁴ E.E. Adamof, **Anadolu'nun Taksimi Planı**, Günaydın Kitaplığı Dizisi, İstanbul, 1972, s. 144

antlaşmalarının tamamı karşılıklı olarak teati edilemediği ve Osmanlı Devleti de I. Dünya Savaşından yenik çıktığı için, yürürlüğe konulamamıştır. Bunların önemli sonucu, Türkiye'nin, Kafkasya üzerinde büyük bir nüfuz ve otorite sahibi olarak, Türk ordusunun Azerbaycan'a ve kuzey Kafkasya'ya yardım etmesi olmuştur.²⁰⁵ Haziran ve Temmuz 1918 ayları halk oylaması ile geçmiştir. Kars, Ardahan ve Batum'da yapılan plebisit sonunda Elviye Selase'nin üç sancağı da çoğunlukla evet oyu verdiği için Türkiye'ye ilhakına karar verilmiştir. Bu plebisit Ermeni, Gürcü, Rus Sovyet ve hatta kısmen Alman matbuatında, tenkitlere ve bazı tefsirlere yol açmıştır. Gürcü hükümeti sonuçları tanımadığını bildirmiş, Osmanlı hükümeti Ermeni ve Gürcülerin bu kabil protestolarına aldırma maksadıyla bu sancakların ilhakını tamamlamıştır.²⁰⁶ Halk oylamasından sonra Türk ordusu, 15 Eylül'de Bakü'yü, Rus ve Ermeni işgalinden kurtardığı gibi, Kasım 1918'e kadar devam ettirilecek olan askeri harekât sonunda da, Dağıstan'daki Rus ve Kazak işgaline son vermiştir. Fakat bütün bu başarılar, 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Mütarekesiyle son bulmuş ve Türk orduları Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmışlardır.²⁰⁷

Rusların, 1914 yılından başlayan ve 1918'e kadar devam eden savaşlarda hedefleri; Adamof'un "Anadolu'nun Taksimi Planı" adlı kitabında da belirttiği gibi, Musul ve Halep vilayetlerini de içine alacak şekilde bütün Türkiye'yi idaresi altına almaktı. Mersin limanını da içine alacak şekilde olan bölgede nüfuzu altındaki Ermenistan Hükümetini Çukurova'da, Anadolu ortasında İzmir limanı ile dışarıya açılabilen yarı bağımsız bir Türk Hükümeti meydana getirmek, Boğazlara tamamen sahip olmak, İtalya'ya Kuşadası-Çivril-Akşehir-Aksaray-Erciş dağı-Anamur burnu hattına kadar 1 900 000 nüfuslu bölgeyi bırakmaktı.²⁰⁸ Temmuz 1918 başlarında harekât ağır ağır Nahçıvan'a da sıçramaya başlamıştı. İngiliz temsilcisi Schwind 18 Temmuz'da Tiflis'teki karargâha gönderdiği bir telgrafta, Ermeni yönetiminin güçsüz olması nedeniyle Nahçıvan'da kontrolü üstüne aldığını, bildirmiştir.²⁰⁹ Mondros Mütarekesinden önce kuzeydoğudaki kuvvetlerimizin durumunu Kazım

---

²⁰⁵ Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları**, s. 645

²⁰⁶ Kurat, **a.g.e.**, s.491-492

²⁰⁷ Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları**, s. 645

²⁰⁸ Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005, s. 248-249

²⁰⁹ Atnur, **a.g.e.**, s. 209

Karabekir “Birinci Kafkas Kolordusu Kumandanı idim. Karargâhım Tebriz’deydi. 11. Kafkas Fırkası, İran Azerbaycan’ını işgal etmiş, 9. Kafkas Fırkası da Erivan’ın 6 Km. güneyinden geçen Türk-Ermeni hududundan Aras nehrine kadar, Nahçıvan bölgesini işgal ediyordu.” şeklinde anlatmaktadır.²¹⁰

3.3. 1920 Doğu Harekâtı

Mondros Ateşkes Bırakışmasından (30 Ekim 1918) Sevr Antlaşmasına (10 Ağustos 1920) gelindiğinde, Dünya Avrupa emperyalizminin denetimine girmişti. Bu emperyalizmin sıkı denetiminde bir ulus-devletleşme süreci başlamıştı. Bunların önemli bir bölümü Osmanlı’nın eski toprakları ve dolayısıyla düşmanlarıydı. Osmanlı İmparatorluğu, bu süreçte kurtuluş yolunu; çok uluslu, çok dinli vs. bir yarı-feodal imparatorluğun sınırlarının ve yönetiminin mümkün olduğunca korunması olarak görüyordu. Bu ortamda ortaya çıkan Anadolu Hareketi ise, bu durumdan kurtuluş yolunu, bu imparatorluğu yıkmak ve onun yerine Batı modelini her bakımdan kurmak olarak görmüştür.²¹¹

Bu sırada batıda, 13 Kasım 1918’de düşman filoları Payitaht İstanbul sularına gelip karaya asker çıkarmışlardı.²¹² Mustafa Kemal, Yıldırım Ordular Grubu komutanlığından kendi isteği üzerine ayrıldıktan sonra 13 Kasım 1918 de İstanbul’a vardığında İngiliz, Fransız, İtalyan ve Yunan savaş gemilerinden oluşan hazin tablo ile karşılaşır. Aslında Mustafa Kemal, Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu durumun analizini yıllarca önce yapmaya başlamış ve çatlayan bir imparatorluktan yeni bir devlet kurma fikri, çok genç yaşlarında zihninde filizlenmişti. Ancak içinde bulunduğu ortamı iyi inceleyen ve yeri geldiği zaman da bu ortamdan yararlanmasını bilen Mustafa Kemal, aradığı bu fırsatı İstanbul’da bulmuştu.²¹³

²¹⁰ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, TürkiyeYayınevi, İstanbul, 1969, s.2

²¹¹ Baskın Oran (Editör), **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bu Güne Olgular, Belgeler, Yorumlar** C. 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s. 118

²¹² Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (1981-1919)** C. I, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1966, s. 351

²¹³ Bige Yavuz, **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, TTK Yayını, Ankara, 1994, s.21

Birinci Dünya Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu için bittiğini ilan eden belge 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Anlaşması olmuştur. Görüşmelerde hiçbir koşul ileri sürülmediği için Osmanlı İmparatorluğu'nun kayıtsız şartsız teslimi anlamına gelen bu belgenin müzakeresi İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu arasında geçmiştir.²¹⁴

1918 yılı sonlarında durum böyle iken, 30 Nisan 1919 tarihli Padişah buyruğu ile Tuğgeneral Mustafa Kemal Paşa, Dokuzuncu Ordu Birlikleri Müfettişliği'ne tayin olmuştur.²¹⁵ Görev yerine gitmek üzere 19 Mayıs 1919'da Samsun'a hareket eden, Mustafa Kemal Paşa, Samsun'da memleketin durumunu şöyle değerlendirmektedir. "1919 yılı Mayısının 19'uncu günü Samsun'a çıktım. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu grup, I. Dünya Savaşı'nda yenilmiş, Osmanlı ordusu her tarafta zedelenmiş, şartları ağır bir ateşkes anlaşması imzalanmış. Büyük Savaş'ın uzun yılları boyunca millet yorgun ve fakir durumda. Milleti ve memleketi I. Dünya Savaşı'na sürükleyenler, kendi hayatlarını kurtarma kaygısına düşerek memleketten kaçmışlar... Hükümet aciz, haysiyetsiz ve korkak... Ordunun elinden silahları ve cephanesi alınmış ve alınmakta... İtilaf Devletleri, birer bahane ile İtilaf donanmaları ve askerleri İstanbul'da, Adana ili Fransızlar; Urfa, Maraş, Ayıntap (Gaziantep) İngilizler tarafından işgal edilmiş. Antalya ve Konya'da İtalyan askeri birlikleri, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunuyor...15 Mayıs 1919'da, İtilaf Devletleri'nin uygun bulması ile Yunan ordusu İzmir'e çıkarılıyor... İstanbul Rum Patrikhane'sinde kurulan Mavri Mira Heyeti illerde çeteler kurmak ve idare etmek, gösteri toplantıları ve propagandalar yaptırmakla meşgul..."²¹⁶ Rus belgelerinde; Yunan işgalcilerinin istekleriyle Trabzon'u Büyük Ermenistan'ın Karadeniz'e çıkış noktası olarak gören Ermeni Taşnak üyelerinin istekleri çatışyordu. Bu planlara karşı Trabzon kongresince Trabzon Müdafa-i Hukuk Cemiyeti kurulmuştu." şeklinde rapor ediliyordu.²¹⁷

---

²¹⁴ Oran (Editör), **a.g.e**, s. 110

²¹⁵ BCA, **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge No.19/a, Ankara, 1982, s. 22

²¹⁶ Kemal Atatürk, **Nutuk 1919 – 1927**, (Hazırlayan Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1991, s. 1-2 ; Oran (Editör), **a.g.e**, s. 119

²¹⁷ BCA, (**Rusya Belgeleri**) No. 930-02-01-05-03, s. 1 -2

Türk ordusunun dağıtılmasıyla pek çok sayıda subay açıkta kalmıştı. Erzurum, Van, Bitlis ve diğer bölgelere kadar uzanan Ermenilere karşı savaşımaya gidiyordu. Ferit Paşa'nın başında bulunduğu muhafazakâr hükümet, bu güçleri yalnızca Ermenilere karşı değil aynı zamanda Bolşeviklere karşı da kullanabileceği umuduyla onların Anadolu'ya gitmelerine göz yumuyordu. Bu yolla, Doğu Anadolu'da kurtuluş mücadelesine girişmiş bulunan Anadolu müdafai hukuk cemiyetlerinin en büyüğü olan "Doğu Vilayetleri Müdafa-i Hukuk Cemiyeti" İstanbul'un desteğini almış oluyordu. Ayrıca, doğu vilayetlerindeki birlikler (Kazım Karabekir Paşa'nın Kolordusunun birlikleri) de milli mücadeleye katılmış ve bu birlikler, Türk ordusunun dağıtılmasının yarattığı genel kargaşa içinde bütünlüğünü ve savaş gücünü korumuş oluyordu.

Diğer taraftan, İngilizlerin bölgeye yeterince hâkim olamaması ve Ermeni mezaliminin artması, bölgede bir miktar silahlı gücün bırakılmasına neden olmuştur. Bu konuda, Harbiye Nazırı Namına Erkânı Harbiye Reisi Fevzi Çakmak'ın XV. Kolordu Komutanlığı'na 28 Ocak 1919'da yazdığı mektupta "... Ancak, Kars'taki İngiliz Vali Askerisi (General Tomson) o havaliyi işgali için lazımı kadar asker bulunmadığından dolayı, Osmanlı Kıtaatı'nın kalmasını tahriren talep ve rica etmiş ve bu ısrar üzerine bir Piyade Alayı ile bir Süvari Alayı Kars'ta bırakılmıştır." şeklinde açıklanmaktadır.²¹⁸

16 Mart 1920'de İstanbul, İtilaf Devletleri tarafından işgal olunca Ermeniler, Doğu Bölgemizde, bu olaydan da cüret alarak taşkınlıklarını iyice arttırdılar. Türk köylerini basarak tarihte örneği görülmemiş katliamlara başladılar. Ermenilerin bu katliamları üzerine, Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa 7 Haziran 1920 günü Mecliste; "... Efendiler, hududu millimiz dâhilinde bulunan ve fakat mütareke ahkâmına tevfikân kuvayı askeriyemizin tahliye etmiş bulunduğu Elviye Selasenin icabında tekrar işgali için heyeti aliyeniz Heyeti İcraiyyeye yetki vermişti. Fakat bu selahiyetin takdirini Heyeti İcraiyyeye terk buyurmuştunuz." sözünü vurgulamıştır. Ermenilerin Bolşevik İhtilalinden kalan birlikleri ile bölgeyi, bölge halkından temizleyerek Ermenistan topraklarına katma faaliyetlerine karşı Doğu Harekâtı

²¹⁸ Fahrettin M. Kırzioğlu, **Milli Mücadelede Kars** I. Kitap (Belgeler), Hamle Matbaası, İstanbul, 1960, s. 24; Oran (Editör), **a.g.e.**, s. 135

başlatılmıştır. 31 Ekim 1920 günü Kars'ın, 6 Kasım 1920'de Gümrü'nün ele geçirilişini takip eden günlerde TBMM'nin toplantısında Ankara Milletvekili Hacı Mustafa Efendi'nin “Şimdi biz sulhen Ardahan ve Artvin'i işgal edersek, Ruslar da Gürcistan'a galebe ediverecek olsa ve bize de oradan hududunuza çekiliniz derlerse biz o vakit ne gibi bir vaziyet alırız” sorusu üzerine yaptığı konuşmasında Mustafa Kemal; “Malumu âliniz, biz Kars'ı işgal ettik, Gümrü'yü de işgal ettik ve daha birçok yerleri işgal ettik. Ermenistan komünize olmuştur ve komünist bir Ermeni hükümeti vardır. Yani Elviye-i Selase'ye dâhil olan yerlerden çekiliniz demediler, yalnız Gümrü'yü tahliye ediniz dediler...” şeklinde cevap vermiştir.²¹⁹

Osmanlı Devleti'nde bulunan etnik gruplar içinde kışkırtmalar sonucu en son ayaklananlar Ermeniler olmuştur. I. Dünya Savaşı'nda, Kafkas cephesinin açılması üzerine Ermeniler, Ruslarla işbirliğine yönelmişler ve Rusların da kışkırtmalarıyla savaşın başlangıcından başlayarak Türklere yaptıkları katliamlara devam etmiştir. Bu nedenle, Osmanlılar cephe gerisinin güvenliği için Ermenileri, Suriye ve Lübnan'a mecburi göç ettirmiştir (1915). İtilaf Devletleri Sevr'i uygulamaya koyabilmek için Batıda Yunanlıları, Doğuda Ermenileri kullanmışlardır. İtilaf Devletleri, Akdeniz ve Karadeniz'e çıkış kapıları olacak ve sınırları Wilson tarafından çizilen Büyük Ermenistan EK-11 (Wilson Haritası) düşünüyü gerçekleştirmek için Sevr Antlaşması'na bir madde koymuşlardır. 2 Kasım 1918 tarihli The New York Times Gazetesinde “Ermeniler Korunacak” başlığı altında “ Altı Ermeni vilayetinde herhangi bir asayişsizlik görüldüğünde İtilaf Devletleri bu vilayetleri derhal işgal edecektir. Türklerin imzalamak zorunda kaldıkları mütarekenin acısını Ermenilerden çıkarmak istemeleri beklenebilir. Bu nedenle; alınacak polis tedbirlerini normal karşılamak gerekir. Ermeni vilayetlerinde İtilaf Devletlerine ait silahlı birliklerin bulundurulması bir bakıma yeni bir rejimin başlangıcını ve eski rejimin sonunu müjdelemektedir.” yazısı yer almıştır.²²⁰ Batı basını, bu şekildeki yayınları ile Hıristiyan Dünyanın kamuoyunun daha sonra yapılacak katliamları, bölgede alınan tedbirlere karşı direnişlerin kırılması şeklinde algılamasına neden olmak istemiştir.

²¹⁹ Kazım Öztürk, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları I**, Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi 30, Ankara, 1990, s. 531

²²⁰ Osman Ulagay, **Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı**, Yelken Matbaası, İstanbul, 1974, s. 30; Oran (Editör), **a.g.e**, s. 133

Bu yanlış ve gerçekleri saptıran propagandanın yarattığı ortam ve yine yanlış anlayış, daha sonra yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin mücadele etmek zorunda kaldığı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır.

Aynı gazetenin 10 Kasım 1918 tarihli sayısında “Türkler ümitsizlik içinde mütareke şartlarını kabul etmekle kendi imparatorluklarının geleceği ile ilgili konularda söz sahibi olmaktan çıkmışlardır. ...Yüzyıllardan beri kendi kendilerini dahi yönetmekten aciz olduklarını bütün dünya'ya göstermiş olan Türklerin, kendilerinden her bakımdan üstün olan azınlık halklarını yönetmeleri beklenemez... Herşeye rağmen Anadolu'da bir Türk Devleti'ne izin verilecekse Hıristiyan toplumu, bu devletin kapsamı dışında bırakılmalıdır.” şeklindeki yazısıyla haçlı düşüncesini ortaya çıkarmaktadır.²²¹

Rusya'da ihtilal gerçekleşince Ruslar, Doğu Anadolu'da işgal ettikleri yerleri Türklere bırakarak geri çekildiler. Ruslar çekilirken daha Türk ordusu bölgeye ulaşmadan Ermeniler, Rusların yerini aldı (1918 Şubat ve Mart ayları) ve Wilson ilkelerini kendilerine göre yorumlayarak, Doğu Anadolu'nun kendilerine ait olduğunu ileri sürüp, etnik temizliğe başladılar. Bu bölgelerde Ermenilerin yaptıkları büyük öldürme hareketi, o kadar geniş ölçüde ve zalimce olmuştu ki; istilaya uğrayan yöremizde zarar görmeyen şehir, kasaba ve köy kalmamıştı. Ermeni katliamının amacı; buldukları topraklar üzerinde Ermenilerden başka etnik gurup bırakmayarak, çoğunluğu sağlamaktı. Ermenilerin öldürdüğü Müslüman sayısının bir milyon kadar olduğunu, Osmanlı Hükümeti, Paris Barış Konferansına verdiği muhtıradan resmen bildirmişti. Erzurum Komutanı olan Rus Albayı Tıvert Hlebof (Tver Khlebof) 18 Nisan 1918'de “Ermeniler, rüzgâr ekiyorlar, fırtına biçeceklerdir.” demekle Ermeni zulümlerinin dehşetini ifade etmişti.²²² ABD Başkanı Wilson, 1919 yılında Amerikalı General Harbord başkanlığında bir heyeti Ermeni meselesini incelemek üzere Türkiye'ye göndermiştir. Mustafa Kemal ile de görüşen Harbord, Amerika'ya verdiği raporunda Anadolu'da bir Ermenistan ve Ermeni olmadığını,

---

²²¹ a.g.e, s. 33

²²² MGK Genel Sekreterliği Çalışmaları (Hz. Doğan Adalı)

buralarda bir Ermenistan yapmak haksız olduğu gibi mümkün de olmadığını söylemiştir.²²³

Ulusal Kurtuluş Savaşı başlamadan önce Doğu Anadolu'nun Ermenilerin eline geçmesine mani olmak için Doğu Anadolu Müdafaa-i Hukuk Derneği adıyla bir örgüt kurulmuştu. Diğer taraftan, 1919 yılı yaz aylarından itibaren batılı devletler Rusya'ya karşı ortak bir siyaset takibini kararlaştırmışlar ve hükümete müşterek bir nota vererek, Rusya'nın Bolşevikler idaresi altında bulunan kısmına karşı iktisadi bir baskı yapılmasının karar altına alındığı, bu sebeple, Osmanlı hükümetinin de buna göre hareket etmesi lüzumunu bildirdikleri görülmektedir.²²⁴

1919 yılı sonlarına doğru Türk topraklarında iki yönetim merkezi görülmektedir. Biri, Avrupa ve diğer burjuva ülkelerinin tanıdığı İstanbul Hükümeti, öteki ise asıl etkili olan ve tüm Türk halkının tanıdığı, ama Antant tarafından kabul edilmeyen merkez, Ankara'daki hükümettir.²²⁵

İngilizler Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini her geçen gün artırmaktaydı. Kazım Kareabekir'in 30.12.1335 (1919) tarihli raporunda; "İngiliz yarbayı Ravlinson geldi, görüştük ve dedi ki; "...Bu gün İngiltere'de pek kuvvetli partiler Türkiye'nin mevcudiyet ve istiklaline en ziyade taraftardır. Asya müstemlekatımızın huzurunun ancak bu suretle mümkün olacağını İngiliz hükümeti de kabul etmiştir. ... Endişe edilen nokta, Türkiye'nin yine bir gün İngiltere'nin düşmanları tarafına geçivermesidir."²²⁶ şeklinde açıklanmaktadır.

İngiltere, Kafkasya'da bir istihbarat teşkilatı kurmak için Rawlinson'u görevlendirmişti. Rawlinson'un Kazım Karabekir ile yaptığı görüşmelerde İngiltere'nin Rusların Kafkasya'da durdurulamayacağından endişe duyduğunu belirtmiştir.²²⁷ 10 Şubat'ta başlayıp 20 Nisan'a kadar devam eden Londra konferansında daha sonra yapılacak barış antlaşmasının (Sevr) alt yapısı

²²³ Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım** C.2, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1968, s. 590-591

²²⁴ M. Tayip Gökbilgin, **Milli Mücadele Başlarken II**, TTK Yayını, Ankara, 1965, s. 261

²²⁵ Mihail Vasilyeviç Frunze, **Frunze'nin Türkiye Anıları**, Cem yayınevi, İstanbul, 1978, s. 7

²²⁶ Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası** C.I, Eroğlu Matbaacılık, Ankara, 1981, s.123-124

²²⁷ Bülent Gökay, **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 91

oluşturuluyordu. Sınırların belirlenmesi konusunda yapılan görüşmelerde, Ermenilerin Wilson tarafından da desteklenen istekleri ele alınmış, Trabzon ve Erzincan'ın dışarıda bırakılması; Muş, Bitlis, Van ve Erzurum'un dahil edilmesi kararlaştırılmıştı.²²⁸ Bu sırada, TBMM Hükümeti tarafından, 15. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir 13/14 Haziran 1920'de tam yetkiyle Doğu Cephesi Komutanlığına atanmıştır.²²⁹

Bu günleri, Mustafa Kemal, 7 Haziran 1920 Meclis oturumundaki konuşmasında şöyle değerlendirmektedir. “Ermeniler eski hududun ilerisinde bulunan Ahali-i İslamiyeye fevkalade zulüm yapmakta ve katliam icra eylemekte, pek çok İslamlar, pek sefil ve perişan, şayan-ı merhamet bir halde bize iltica etmekte ve muhaceret etmektedir. Binaenaleyh Heyeti İcraiyyeye vermiş olduğunuz selahiyetin tatbikine lüzum ve mecburiyet hâsıl olacağını zannetmekteyiz. Heyeti Aliyenize şimdiden berayi malûmat arz ediyorum.”²³⁰

Bu zamanları Kazım Karabekir Paşa şöyle değerlendirmektedir. “Taşnak Ermenilerinin Türk soykırımına çabuk son vermek lazımdı. Aksi takdirde Elviye-i Selase'deki Türklüğü imha ederek şuradan buradan Ermeni muhacirleri de getirerek kuvvetlice yerleşecekler ve cihana karşı “Gelin Bakın Burası Ermenistan'dır diyeceklerdi.” Kazım Karabekir, “Moskova'nın hareketimize mani olmasının sebebi de açıktı. Azerbaycan'a indirdikleri kuvvetlerinin büyük bir kısmını Polonya cephesine sevk ettiklerinden, şimdilik Ermenistan ve Gürcistan'ı işgal ederek 93 hudutlarına dayanacak kudretleri kalmamıştı. Ben Bolşeviklerin pek muhtemel gördüğüm bu emellerini de Mustafa Kemal Paşa'ya bildirerek hareket etmekte acele etmeliğimizi teklif etmiştim.” demiştir.²³¹

Kazım Karabekir Paşa komutasındaki kuvvetler, silâh altına alınan subay ve askerlerle birlikte tamamı 20 000 kişiden ve dört tûmenden oluşuyordu.²³²

---

²²⁸ Paul C. Helmreich, **a.g.e.**, s. 204; F. Lee Bennis- Mary Elisabeth Seldon, **Europe 1914-1939**, Division of Meredith Publishing Company, New York, 1965, s. 133

²²⁹ Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 99

²³⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997, s. 79

²³¹ Kazım Karabekir, **Paşaların Hesaplaşması**, Emre Yayınları, İstanbul, 1992, s. 90,103

²³² A.M. Samsutdinov, **a.g.e.**, s. 218; Genelkurmay Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 46

Kazım Karabekir Paşa; 23 Haziran'da taarruz emrinin verildiğini, ancak 22 Haziran akşamüstü, Mustafa Kemal Paşadan harekâtın yapılmaması emrinin geldiğini belirtmektedir. Bu emir üzerine kıt'alara taarruzun durdurulması emri verilmiştir.²³³

Doğu cephesinde savaş, 28 Eylül 1920 tarihine kadar başlamamıştır. Bunun yegâne sebebi, Ankara Hükümeti ile Moskova arasındaki temaslardan bir netice beklenmesidir. Bu sırada Bekir Sami başkanlığındaki heyet Moskova'da temaslarını sürdürmektedir.²³⁴

28 Eylül 1920'de, Kazım Karabekir Paşa komutasındaki Türk birlikleri, Ermenileri yenilgiye uğratmış, 29 Eylül'de Sarıkamış, 30 Ekim'de Kars ve çevresi Ermeni işgalinden kurtarmıştı. Sovyet Ermenistan'ının önemli liderlerinden A.B. Karinyan, Bolşevik Partisi'nin resmi yayın organında "Türkiye Ermenileri, Rusya Ermenilerine göre çok daha iyi şartlarda yaşamışlardır. Ermeni milliyetçiliğinin saldırganlığının nedeni, Ermeni burjuvazisinin doğuşundan itibaren işbirlikçi karakterde olmasıdır. Taşnakizm, saldırgan Ermeni milliyetçiliğinin bir devamıdır. Taşnaklar, her dönemde Batı Emperyalizminin ve Çarlık Rusyasının aleti olmuşlardır." şeklinde değerlendirmeler yapmıştır.²³⁵

1920 Sonbaharında Ermenistan ve Gürcistan'ın durumu, mali ve ekonomik açıdan çok zayıftır. Halk bölünmüş ve umursamaz bir tavır içerisinde. 1921 Mart'ında Sovyet birlikleri savaş ilanında bile bulunmadan dört noktadan bu ülkeyi işgal etmiştir.²³⁶

---

²³³ Karabekir, **Paşaların Hesaplaşması**, s. 90,103

²³⁴ Kamuran Gürün, **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 246-247

²³⁵ Karinyan, **a.g.e**, s. 8

²³⁶ W.E. D. Allen, "New Political Boundaries in the Caucasus", **The Geographical Journal**, Vol.69, No. 5. (May, 1927) s.430-441

B. Gümrü Antlaşması

1. Barış Antlaşmasından Önceki Durum

Türkiye'nin Doğu harekâtında Ermenilerin yenilmesi üzerine Batılı devletler, Türkiye'yi durdurma çabalarına girişmişlerdir. Milletler Cemiyetinin 17 Kasım 1920 oturumunda, İngiltere Eski Başbakanı Robert Cesil tarafından Ermenistan'ı tehdit eden tehlikeye mani olunması teklifi sunulmuştur. Çeşitli teklifleri müteakip, Türk-Ermeni çatışmasına son vermek için bir ülkeye yetki verilmesi kararlaştırılmış ve bu devletin Amerika olması düşünülmüştür. Ancak, Amerika bu teklifi kabul etmemiştir. Daha sonra Belçika üyesi Lafonten'in teklifi kabul edilerek, Ermeni meselesiyle ilgilenmek üzere cemiyetin Amerika, Belçika, Norveç, Arjantin, İtalya ve Fransa üyelerinden bir komisyon oluşturulmuştur. Adına Tavassut Komisyonu denen bu kurul, Milletler Cemiyetinin Ermeni meselesinin kısa zamanda çözümlenmesini gerçekleştirebilmesi için Wilson'dan Ermeniler ve Türkler arasında arabuluculuk yapmasını istemiştir. Wilson, kendisinden istenilen arabuluculuk teklifini olumlu karşılamış ve Milletler Cemiyetine bir telgraf çekerek, Türkiye ve Ermenistan arasında manevi nüfuzunu memnuniyetle kullanacağını bildirmiştir. Wilson taslak bir Ermeni hududu çizmiş, buna göre Trabzon-Adana hattının doğusunu Ermenistan olarak düşünmüştür.²³⁷

Fransa ve İngiltere gibi büyük devletler, Türkiye'ye karşı bir askeri müdahaleye cesaret edemezlerken, Romanya Dışişleri Bakanı, Milletler Cemiyeti'ne milletlerarası heyet-i seferiye teşkilini önerir. "Bütün memleketlerin nüfus miktarı oranında müfrezeler teşkil ederek doğrudan doğruya müttefikinin Erkan-ı Harbiye'sinin komutasında bulunacak olan milletlerarası bir kuvvet oluşturulacak ve bu kuvvet, 40.000 kişi olacaktır." Meclis Romanya'nın bu teklifini alkışlamış ve Lord Robert Cesil'in başkanlığındaki özel komisyona aktarmıştır. Bütün bu

---

²³⁷ www.armenipedia.org, Main Page, History, Genocide, After The Genocide, Map of Wilsonian Armenia; Bkz. EK- 11; Oran (Editör), **a.g.e**, s. 170

teşkilatlanmalara ve çalışmalara karşılık Milletler Cemiyeti, Ermenistan'a karşı vaat ettikleri yardımı yerine getirememiştir.²³⁸

2. Konferans (Barış İsteği, Hazırlıklar, Toplanması, Gündemi)

Türk Doğu Cephesi birliklerinin Ermenistan topraklarına doğru hızla ilerlemesi ve bunun karşısında Ermeni kuvvetlerinin hiçbir varlık gösterememesi sonucunda, Gümrü'deki Ermeni Komutanı, 6 Kasım 1920 tarihli mütareke ve barış istek mektubunu Doğu Cephesi Komutanlığı'na göndermiştir. Bu mektup, aynı gün cephe komutanlığına gelmiş ve durumu inceleyen cephe komutanlığı, yine aynı tarihte;

“- Arpaçay'ın batısında kalan Ermeni kuvvetlerinin Gümrü'yü de boşaltarak en az 15 kilometre doğusuna çekilmesi,

- Gümrü kalesi ile istasyonun askeri işgal altına alınacağına Gümrü halkına ilanı,

- Gümrü'nün, 10 Km. çevresine kadar olan bölgenin Türk ordusu emniyet kitalarının işgaline engel olunmaması,

- Mektupta belirtilenlerin 7 Kasım 1920, saat 17.00'ye kadar tamamıyla uygulanması,

- Bu şartlar kabul edilmediği ve 7 Kasım 1920 saat 08.00'e kadar cevap verilmediği takdirde, askeri hareketin yürütülmesi zorunda kalınacağından, bundan doğacak maddi ve manevi sorumluluğun Ermeni Ordusu Komutanlığına ait olacağı,” şeklindeki mektubunu Gümrü Komutanlığına gönderdi ve durumu Genelkurmay Başkanlığına arzetti²³⁹.

---

²³⁸ İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s. 63

²³⁹ Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 216, Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 843

Ermeniler özetlenen bu mütareke şartlarını aynen kabul ettiler ve istenilen zamanda cevap verdiler. Bunun üzerine Doğu Cephesi Komutanlığı, birliklerine Arpaçay'ın doğusuna geçiş için hazırlık emri verdi. Buna paralel olarak ve bir gün sonra 8 Kasım 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Ermenistan Hükümetine verdiği notada, siyasi ve askeri istekler bildirildi. Teklif edilen yeni mütareke şartları, Genelkurmay Başkanlığınca Doğu Cephesi Komutanlığına bildirildi. Bunda şu istekler vardı.

1. Ermeni kuvvetleri Arpaçayı'nın 15 kilometre doğusuna çekilecektir.
2. Ermeni kuvvetlerin teçhizat ve harp gereçleri üç gün sonra Karakilise'deki Türk askeri heyetine teslim olunacaktır.
3. Barış müzakeresine Gümrü'de başlanacak ve delegeler oraya geleceklerdir.
4. Teslim iyi başlamazsa harekâta Doğu Cephesi Komutanlığı serbest kalacaktır.
5. 2000 adet mükerrer ateşli tüfek, koşulu ve teçhizatlı 20 ağır ve 40 hafif makinalı tüfek, 3 batarya koşulu top, 4000 sandık piyade ve 6000 topçu mermisi ile iki tren verilecektir.

Önce bu şartları kabul ettiğini belirten Ermeni Komutanlığı, daha sonra “ellerindeki silahlar alınınca; ordu personeli arasında mevcut olan propaganda ve teşviklere, Bolşevikler tarafından daha çok hız verileceğini ve Ermeni Hükümetini devirmeye çalışacaklarını ve anarşi çıkması ihtimalini” ileri sürerek ve “adı geçen silah ve harp gereçlerinden vazgeçilmesini” isteyerek Türk teklifini kabul etmediler. Sonra Dünya kamuoyuna özetle; “Türkler, 7 Kasım 1920'de imza edilen mütarekenin aksine olarak çok sayıda teçhizat, makineli tüfek, top, lokomotif ve vagon istediler. Ermeni milleti ve hükümeti bu teklifi kabul etmeyerek sonuna kadar harbe devama karar verdi.” mesajını yayınladılar.²⁴⁰

---

²⁴⁰ Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 225-226; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 845

Ermenilerin mütareke şartlarını kabul etmemesi üzerine, Doğu Cephesi Komutanlığı 10/11 Kasım 1920 gecesi tarruza devam emri verdi. 14 Kasım'dan itibaren yapılan taarruzlar bölgenin büyük kısmının ele geçirilmesini sağlamış ve Ermeni kuvvetlerinin geri çekilmesi sonucunda Ermeni Hükümeti mütareke şartlarını, 17 Kasım 1920 tarihinde kabul ettiğini bildirmiştir. Haber, 21 Kasım'da birliklere bildirilmiş ve Genelkurmaya arz edilmiştir.²⁴¹

3. Gümrü Antlaşması Müzakereleri ve Antlaşma (2 Aralık 1920)

Ermeni Hükümetinin, 17 Kasım 1920'de kendisine bildirilmiş olan mütareke şartlarını kabul etmesi üzerine²⁴² 22 Kasım 1920'de Ermeni Barış Delegeleri Gümrü'ye gelmişlerdir.

2-3 Aralık gecesi, 18 maddeden meydana gelen Gümrü Antlaşmasının imzalanmasında;²⁴³ Türkiye Hükümetince; Doğu Cephesi Komutanı Ferik Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi Hamid Bey, Erzurum Milletvekili Süleyman Necati Bey, Ermenistan Cumhuriyetince; Eski Başbakan Mösyü Aleksander Hatisiyan, Eski Maliye Bakanı Mösyü Avram Gülhandaniyan, İçişleri Bakan Yardımcısı Mösyü İstegan Gorganiyan, hazır bulunmuşlardır.²⁴⁴

Antlaşma metninin sınırlarla ilgili maddeleri özet olarak şöyledir.

-Kars ve yöresi Türkiye'ye geri verilecek,

-Aras Nehrinden Çıldır Gölüne kadar uzanan hat Doğu sınırı olarak çizilecek,

-Türk koruyuculuğu altında yerel özerklik verilecek olan İtur ve Nahçıvan illeri kendi kaderlerini kendileri tayin edecek,

---

²⁴¹ Genelkurmay (ATASE)Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 226:230 (Kroki-39); Bkz. EK-15

²⁴² Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 230

²⁴³ TİTE Arşivi, **A 10 323-16** (14 Ekim 1921 Varlık Gazetesi); Kültür Bakanlığı, **a.g.e**, s. 517-528

²⁴⁴ Soysal, **a.g.e**, s. 19

-Türk Ordusu, Ermeni ordusu antlaşmada saptanan sayıya indirildiği takdirde Ermeni topraklarını boşaltacaktır.

Gümrü Antlaşması'nın imzalanmasından bir gün sonra, Ermenistan Cumhuriyeti Kızılordu'nun işgaline uğradı ve Erivan'da Sovyet Ermeni Cumhuriyeti kuruldu. Sovyet Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulması ile Gümrü Antlaşması'nın onaylanması askıya alınmış ve yürürlüğe girmesi mümkün olmamıştır. Gümrü Antlaşması, TBMM'nin imzaladığı ilk antlaşma olmasından dolayı önemlidir.

Gümrü'de imza altına alınan andlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 4 Aralık 1336 (1920) tarihli oturumunda görüşülmüştür. Görüşülen konular, 10. beyanatta olup şöyledir; Hariciye Vekaleti Vekili Muhtar Bey, Barış Heyeti Başkanı Kazım Karabekir Paşanın Ermenistan'la imzalanan barış metninin telgrafla gönderildiğini, bunun resmi belge olarak kabul edilmesi gerektiğini, imzalı metin geldiğinde ayrıca tartışılacağını belirtmiştir. Muhtar Bey, belgenin Andlaşma metninin son şekli olmadığını ancak genel olarak maddelerin böyle şekilleneceğini açıklayarak tek tek maddelere geçmiştir.²⁴⁵

Burada sınır ile ilgili maddeler hakkında yapılan görüşmeler şöyledir.

Üçüncü maddede; Osmanlı, Rus ve cihan istatistiklerinin ve müstakar olan sosyal durumun gösterdiği gibi, Osmanlı hudutları içinde Ermenilerin çoğunlukta olduğu hiçbir yerin bulunmadığı onaylanmıştır.

Dördüncü maddede, Türkiye-Ermenistan arasındaki hududun Genelkurmay Başkanlığı tarafından gönderilen ve Zahit Bey tarafından izah edilen haritada olduğu gibi tespit edildiği ve Ermeniler için kutsal sayılan Açmayazı'nın o tarafta kalmasının uygun olduğu açıklanmıştır.

Beşinci maddede, yeni sınır ile Osmanlı sınırı arasında kalan ve Türkiye'ye verilecek yerlerde üç yıl içinde plebisite gidilebileceği belirtilmektedir.

Bu sırada Kütahya milletvekili Cemil Beyin bir sorusu olmuştur. Şöyle ki, “ Muhtar Beyefendi, bendeniz zannederim ki, Gümrü, Ahıska, Abbas Numan,

---

²⁴⁵ T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 244

Ahikillik havalisinde bir tashihi hudut icrasıyla bunlar bize bırakılıyordu. Acaba şimdi öyle birşey var mıdır?”

Muhtar Beyin cevabı ise; “Şimdi efendim, bu sözünüz heyeti umumiyesi itibariyle Gürcistan ile olan ilişkilerimizle ilgili idi. Takip edilmektedir ve zamanı geldiğinde istediğiniz açıklama yapılacaktır.” şeklinde olmuştur.²⁴⁶

Antlaşmanın Onsekizinci maddesi gereğince; bu antlaşma bir ay içinde onaylanarak, onaylı örneklerin Ankara’da karşılıklı olarak teati edilmesi gerekiyordu. Fakat Ermenistan’da Bolşeviklerin iktidar olması buna fırsat vermemiştir.²⁴⁷ Sovyet Ermeni Hükümeti, antlaşmayı tanımamakta direnince bu konu TBMM’nin 24.01.1921 tarihli gizli oturumunda tekrar gündeme gelmiştir. Müzakereler sırasında söz alan Dışişleri Bakanı Vekili Ahmed Muhtar Bey, antlaşmanın Ermeni Milli Meclisi tarafından imzalandıktan sonra meclisimizce müzakere edilip onaylanmasının uygun olacağını bildiren bir konuşma yapmıştır.

Bu oturumdan sonra konu, 18 Mart 1921’de tekrar gündeme gelmiştir. Bu tarihte TBMM’de yapılan gizli celsede, Hariciye vekili Muhtar Bey tarafından 24.01.1921 tarihinde arzettiği durumda bir değişikliğin olmadığını belirtmiş ve bunu Amerikan Reiscumhuru Wilson ile sabık Amerika Sefiri Morgenthau’a bağlamıştır. Yine Muhtar Bey konuşmasında Antlaşmanın onaylanmamasına sebep olarak Rusya’yı göstermiştir. Konuşmanın önemli bir bölümünde; “... Benim korktuğum, İngilizlerle Bolşevikler, Azerbaycan ve Türk alemi ile bize, aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar.” demiştir TBMM’nin gayretlerine rağmen antlaşma, Ermenistan meclisi tarafından imzalanmamıştır. 18 maddeden meydana gelen Antlaşma Metninin konumuz ile ilgili maddeleri;

“Gümrü-Aleksandropol’de Türkiye ile Ermenistan arasında münakit Muahede-i Sulhiye Metnidir.²⁴⁸

1. Madde 2 - Türkiye ile Ermenistan arasındaki sınır, ilişik krokide gösterildiği üzere, (aşağı Karasunun döküldüğü yerden başlayarak, Aras ırmağı,

²⁴⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi C.6, TBMM Matbaası, Ankara, 1943, s. 199-202

²⁴⁷ Yılmaz, a.g.e, s. 63

²⁴⁸ Erim, a.g.m, s.1; Bkz. EK-12

Kekaç kuzeyine dek Arpaçayı, daha sonra Karahan Deresi-Tignis batısı-Büyük Kımlı doğusu-Kızıлтаş-Büyük Akbaba Dağı) çizgisinden oluşur. Sınır çizgisinin kesin biçimde belirlenmesi işi, bu andlaşmanın imzası gününden iki hafta sonra, Karma bir Komisyonca yerinde yapılacaktır.

(Kuki Dağı 10282-8022-Gamasur Dağı 8160- Kurdkulak Köyü-Saat Dağı 7868-Arpaçay Evleri 3080-Kemurlu Dağı 6930-Saraybulak 8071-Ararat İstasyonu-Aras ırmağı üzerinde Aras Karasu'nun döküldüğü yerden geçen çizginin güneyindeki (Nahçivan, Şahtahtı, Şarur) bölgesinde daha sonra, bir plebisitle saptanacak yönetim biçimine ve bu yönetimin kapsayacağı topraklara Ermenistan karışmayacak ve işbu bölgede şimdilik Türkiye koruyuculuğunda bir yerel yönetim kurulacaktır.

2. Madde 3-; Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, ikinci maddedeki sınır ile Osmanlı sınırı arasında bulunup andlaşma uyarınca Türkiye'de kalacak ve üzerine Türkiye'nin tarihsel, etnik ve hukuksal ilişkisi inkar edilemez toprakların hukuksal durumu konusunda, Antlaşmanın onaylanmasından sonra üç yıl geçince plebisite başvurmayı kabul eder.

Bu hükümlere olan inançla, yukarıda adları yazılı yetkili Temsilciler işbu Barış ve Dostluk Antlaşmasını imza etmişlerdir. Antlaşma iki örnek olarak 2 Aralık 1920 günü Gümrü (Aleksandropol)'de düzenlenmiştir. Anlaşmazlık çıkınca, Türkçe metnine başvurularak çözümlenecektir.²⁴⁹

Gümrü Antlaşmasının; TBMM'nin yaptığı ilk antlaşma olması, daha sonra yapılacak Moskova Antlaşması ile Kars Antlaşmalarına zemin hazırlaması, bu zeminin Türkiye açısından sağlam ve güçlü olduğumuz bir zamanda hazırlanmış olması, hem Sovyet Rusya'nın Türkiye'den hem de Türkiye'nin Sovyet Rusya'dan beklentilerinin olduğu zamana denk gelmesi yönlerinden Türk tarihinde önemli bir yeri vardır.

Gümrü Antlaşması, doğudaki harekâtın sona ermesine sebep olmuş, Sevr Antlaşmasının en azından Türkiye tarafından kabul edilmediği ilan edilmiş, Kars'ın ve ona bağlı bulunan Kulp (Tuzluca) kazasının Türkiye topraklarına katılmasını

---

²⁴⁹ Soysal, a.g.e, s. 19-23

sağlamış, Türkiye sınırları içinde Ermenilerin çoğunlukta bulunduğu hiçbir bölge olmadığını teyidi yapılmış, Erzurum-Bakü demiryolu açılmış ve Türkiye-Sovyetler arasında doğrudan bağlantı bu yolla sağlanarak Türkiye'nin bu devletten yardım alması kolaylaşmıştır. Bu antlaşmadan sonra Türk kuvvetleri doğudan emin bir şekilde kuvvet kaydırarak, güneyde ve batıda savaşma olanağı bulmuştur.

Antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra Ermenistan, Kızıl Ordu'nun denetimine girince burada bir Sovyet Hükümeti kurulduğu için Gümrü Antlaşması onaylanamamıştır. Bu antlaşma, Misakı Milli'nin uygulandığı ve etkisinde kaldığı bir antlaşmadır.

C. Moskova Antlaşması

1. Barış Antlaşmasından Önceki Durum

Stalin'in 5 Aralık 1917 çağrısından sonra 13 Eylül 1919 tarihinde, Rusya Federal Cumhuriyeti Halk Komiserliğinin bu defa doğrudan Türkiye'ye yönelik bir çağrısı olmuştur. Yazılı olarak yayınlanan bu çağrı; "Türkiye'nin işçi ve köylü yoldaşları, kardeşlerimiz, Rusya'yı yabancı sömürücülere, Avrupalı hırsızlara satan yerli sömürücülerin ve vampirlerin adiliklerini yaşamış olan Rus işçi ve köylüleri, iktidarın dizginlerini ellerine almayı kararlaştırmışlardır. Ve şimdi hemen iki yıldır, iktidar için, çalışan halkın iktidarı için savaşmaktadırlar... Sovyet Rusya'da İşgücünün Sermayeye galebe çalacağı ve işgücü düşmanlarının ona saldırılarını durduracağı gün uzak değildir... Sovyet Rusya'nın işçi ve köylü hükümeti bu sebeple, böylesine önemli bir dönemde, sizlerin, Türkiye'nin işçi ve köylülerinin, çektikleri bütün sıkıntıları hatırlayarak, Avrupalı sömürücüleri kovmak ve ülke içinde, saadetlerini sizlerin mutsuzluğunuzda bulmaya alışmış olanları iktidardan uzaklaştırmak için, birlikte çalışmak üzere, dost ellerinizi uzatacağımı ümit

etmektedir.”şeklindedir. Çağrı, Sivas kongresinin çalışmalarının henüz tamamlandığı 13 Eylül gününe rastlar.²⁵⁰

Mondros Mütarekesinin imzalanmasından bir yıla yakın bir süre geçmiştir. Mütarekeyi takip eden günlerde, devletlerin Türkiye'nin bütünlüğünü bozmaya yönelik davranış ve faaliyetleri, Milli Mücadelenin önde gelen kişileri arasında, İtilaf devletleri aleyhine kin ve nefret tohumları atarken, Sovyet Rusya'yı seçenek olarak düşünmelerine sebep olmuştur. Mesele, başlanacak olan mücadelenin, o günkü şartlar içinde hangi kaynaktan ve imkânlardan, hangi güçlere dayanarak ve faydalanarak yürütülmesi ve Rusya'nın ihtilalden sonra aldığı yeni durum ve bu durumdan faydalanıp faydalanamayacağı idi. Çünkü o sıralarda alınacak yardımın Bolşevik sistemini kabul etmeyi gerektireceği görüşü yaygındı. Bu kaygıyı, Mustafa Kemal ile Samsun'a çıkanlardan ve onun yardımcısı Kurmay Binbaşı Hüsrev (Gerede)'nin, Kazım Karabekir'e gönderdiği özel mektubunda; “... Yurdun kaderinden sorumlu olanların, Bolşeviklerle resmi ilişkiler kurarak onların ilkelerini öğrenmeleri ve bunlar İslam ilkelerine, Türk inanç ve geleneklerine aykırı değilse, bunları uygulayıp uygulamama konusunda kesin bir karara varmaları gerektiğini belirtiyor ve Ruslardan silah ve malzeme sağlanması için iki ülke arasında ortak bir sınır olması gerektiğine işaret edilerek böyle bir sınırın ancak Bolşeviklerin işgali ile sağlanabilir” demektedir.²⁵¹ Bu durum karşısında Kazım Karabekir, 17.6.1919 tarihli yazısında, Mustafa Kemal'e Bolşevizm hakkında görüşlerini; “Bolşeviklerle yakında temas hâsıl olunca maksat ve hedefleri anlaşılacaktır.” diyerek endişelerini belirtmiştir. Yine bu yazısında, bu meselenin daha İstanbul'da iken görüşüldüğünü ve bazı arkadaşlarının Bolşevik olmaya ve bu suretle kurtulacaklarına dair görüşlere sahip olduğunu ifade etmektedir.²⁵²

“Anadolu Hareketinin Ekonomik ve Siyasi Temelleri” adlı Rusça belgede Milli Mücadelenin sebepleri “Direnişin Temel Sebepleri” başlığı altında özetlenmektedir. Direnişin temel sebeplerini iki gruba ayırmaktadır. Birinci grupta,

---

²⁵⁰ Gürün, a.g.e, s. 15

²⁵¹ Selahi R. Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika** C. 1, TTK Yayını, Ankara, 1987, s. 4

²⁵² Durmuş Karaman, **Milli Mücadele Döneminde Sovyet Cumhuriyetleri İle Yapılan Antlaşmaların Meclisteki Akisleri**, Doktora Tezi, Kayseri, 1997, s. 33; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 50

genç Türk ticaret burjuvazisinin yabancılarla (Rum, Ermeni) ekonomi alanındaki mücadelesinin yer aldığı, ikinci grupta, köylülerin ekonomik durumlarının iyileşmesi yolundaki çabalarının olduğu, belirtilmektedir. Yerel nitelikteki bu ekonomik sebepler, direnişin maddi temelini oluşturuyordu. Başında Mustafa Kemal'in bulunduğu askerler ve milliyetçi aydınlar, bu direnişe ideoloji ve örgütlenme ilkelerini aşılıyarak, fikir yönünü oluşturdular.”²⁵³

Burada yapılan değerlendirmenin aksine Ali Fuat Paşa hatıratında “Anadolu hareketi katiyen burjuvaziye dayanan bir hareket değildir. Avrupalıların bu yolda verdikleri malumat ve mütalaalar yanlıştır. Kapitalizmin şarkta yardımcıları Taşnak Ermenileriyle garpta Venizolos Rumlarıdır. Buna ilave olarak padişahın saray hadimleri ile yakınlarıdır. Bunlar, padişahın nüfuzunu İngiliz sermayedarlığının menfaatine kullanıyorlar. ...Bunların hepsi Antantaya sokulmuşlardır. Silah, mal, servet ve itibarlarını ve altınlarını onlardan alıyorlar. Anadolu İnkılâpçıları ise, yüzlerini şarkta güneş gibi doğan inkılâba çevirmişlerdir. Anadolu İnkılâbı zenginlerin ve hazır yiyicilerin menfaatine zıt olduğundan aksi inkılâpçılar kuvvetlerini bir yere topladılar. Şeyh Recep Sivas'ta, Şeyh Şerif Bayburt'ta, Çapanoğlu ailesi Yozgat'ta, İstanbul ile elele verip Anadolu İnkılâbına aksi inkılâp yaptılar.” demektedir.²⁵⁴ Mustafa Kemal bu konudaki görüşlerini, Samsun'a çıktığı zaman yaptığı durum değerlendirmesinde; “...Memleketin her tarafında Hıristiyan azınlıklar gizli veya açıktan açığa kendi özel emel ve maksatlarını gerçekleştirmeye, devleti bir an önce çökertmeye çalışıyorlar. ... Düşman devletler, Osmanlı Devleti ve memleketine karşı maddi ve manevi saldırıya geçmişler. Onu yok etmeye ve paylaşmaya karar vermişler. “şeklinde ifade etmektedir.²⁵⁵

Diğer taraftan Sivas Kongresinden (4 Eylül 1919) bir iki ay sonra Rusya Sovyet hükümetinin Kafkas Birleşik orduları başkumandanı bulunan yoldaş Chalva Eliava'yı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son durumunu incelemek üzere gizlice İstanbul'a göndermişti. Chalva Eliava, İstanbul'daki milli teşkilatımız vasıtasıyla bizimle temasa geçmiş, emperyalizm cephesi karşısında Türk milli haklarını

---

²⁵³ BCA, **Azerbaycan Belgeleri** Belge No: 930-02-01-05-03, s. 14

²⁵⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 37-38

²⁵⁵ Kemal Atatürk, **Nutuk**, Hz. Zeynep Korkmaz, s. 1,7

tamamıyla tanıyacaklarını, takviye edeceklerini ve süratle yardıma başlayacaklarını bildirmişti.²⁵⁶

13 Eylül'de Sivas kongresinin tamamlanmasından sonra Mustafa Kemal İstanbul ile ilişkisini kesmeye karar verdi. 11 Ekim'de İstanbul'a dönerek görevini tamamlayan General Harbord, Türkiye'nin elinde kalan toprakların bütünü üzerinde manda uygulanmasından yanaydı. Hrisantos, Cemiyet-i Akvam mandasının kabulü durumunda ülke genelinde iki topluluk (Rum-Türk) arasında geçerli olacak ilişkilerle ilgili olarak 10 maddeli bir protokol hazırladı. Protokol, kiliseyle okulların statüsünün olduğu gibi korunmasını, özel hukukta özerkliği, idare hukuku mahkemelerinin iki topluluk tarafından birlikte oluşturulmasını, parlamento ve bakanlar kurulunda nüfusla orantılı bir temsil hakkını, orduda iki topluluğun ayrı birlikler oluşturmalarını ve Rumcanın resmi dil olarak tanınmasını önermekteydi.²⁵⁷

Anadolu'da özellikle doğuda, askeri ve politik başarılar elde edilirken, batıda İstanbul'da ise, geçmişin muhteşem İmparatorluğu'nun manda yönetimi altına alınmasının koşulları hazırlanıyordu.

Bu durum içinde, 1920 yılı Ocak ayı sonlarında Mustafa Kemal Paşa, memleketin siyasi durumunu değerlendirmiş ve sonuçları, fikirlerini almak üzere bütün kolordu komutanları ile bazı tümen komutanlarına ve İstanbul'daki arkadaşlarına bildirmiştir. Konu ile ilgili Mustafa Kemal'in görüşleri şöyledir: "... Bolşeviklerle temas eden millet ya onlarla sosyal ve politik işbirliğine girmek veya silahla karşı koymak zorunluluğundadır. Türkiye'nin Bolşeviklere karşı silahla direnmesi için İtilaf devletlerinin birçok fedakârlıklar yapması, işgal ettiği Türk topraklarını iade etmesi gerekmektedir. Fakat Türkiye'yi hemen her taraftan kuşatmış olan devletler, Rusya ile Türkiye arasında Kafkasya'da bir set kurarak Doğu cephesinde de Türkleri tecrit etmek istemektedir. ...Her iki şekilde de Türkiye için tehlike vardır. ...Bu durum karşısında alınması gereken tedbir, İtilaf devletlerinin kurmak istedikleri Kafkas seddini yıkmak ve Kafkas hükümetleri, özellikle Azerbaycan'la anlaşmak lazımdır." Bu görüşleri Hüseyin Rauf Bey, arkadaşları ile

---

²⁵⁶ Cebesoy, **a.g.e**, s. 76

²⁵⁷ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 394 -396

birlikte takdirle karşılarken, Fevzi Paşa'nın konuyu hükümet nezdinde girişimde bulunacağı şeklinde görüş bildirmiştir. I. Kolordu komutanı Cafer Tayyar; İtilaf devletlerinin baskısı karşısında Bolşeviklerle işbirliğini ihtiyatla karşılamış, VIII. Kolordu komutanı Ahmet Cevdet ise, Bolşeviklerin siyasi amaçlarına güvenmediğini, onların sonunda İstanbul'a egemen olmak isteyeceklerine inandığını, Bolşeviklere güvenerek Kafkasları yarmanın Kafkas hükümetlerinin Türklere iyi davranmaması halinde çok tehlikeli olacağını ve Türkiye'nin tek başına çökebileceğini belirtmiştir. XIV. Kolordu komutanı Yusuf İzzettin Paşa ise; İtilaf devletlerinin Güney Kafkasya'da bir set oluşturacağına inanmamaktadır. Kazım Karabekir Paşa, 5 Mart'ta Ankara'daki Kolordu komutanlığına gönderdiği şifrede İtilaf devletlerinin Türkiye aleyhinde baskısı sürdükçe bulaşıcı olan Bolşevizm'in er geç Türkiye'yi de sürükleyeceğine işaret ediyordu.²⁵⁸

1919 yılı sonlarına kadar Rusya'da bulunan birinci grup Türkler, harp başlamadan önce Kafkaslarda, Karadeniz kıyılarında hayatlarını kazanmak için, Trabzon vilayetinden gitme Türklerdir. Savaş çıkınca bunlar derhal tutuklanarak Sibiry'a sürülmüşlerdir. İkinci grup, harp süresince esir düşen subay ve askerlerdi. Bunlar da çeşitli bölgelerde esir kamplarına sevk edilmişlerdir. İhtilalden ve Brest-Litovsk Antlaşmasından sonra bu iki grup serbest bırakılmıştır. Üçüncü grup, ihtilalden ve Mondros Mütarekesinden sonra Rusya'ya gitmiş olanlardır. Bu üç grup Türk içinden bazıları, Komünist Enternasyonal, 1918 yılında, ileride komünist partisinin çekirdeği olacak bu teşkilatı Moskova'da oluşturmuştu.²⁵⁹

Transkafkasya'da 1918 yılından itibaren bağımsızlıklarını kurmayı başaramamış üç devletin durumları şöyle idi. 1920 yılında Azerbaycan Devleti Bakü'yü geri almış ve "Hummet" veya yerel Bolşevik Partisi bu "petrol" kentini işgal etmeye gelen Rus birliklerini 27 Nisan tarihinde karşılamıştır. 1920 Sonbaharında Ermeni Devleti'nin konumu Müttefiklerden gelecek mali, diplomatik ve askeri destek olmaksızın çok umutsuz bir hal almıştı. Tüm politik gözlemciler açısından Gürcistan Devleti'nin durumu da umutsuzdu. Mali ve ekonomik açıdan devlet çok zayıftı, halk bölünmüş ve umursamaz bir tavır içerisindeydi. 1921

---

²⁵⁸ Karaman, **a.g.t.**, s. 36

²⁵⁹ Gürün, **a.g.e.**, s. 16

Mart'ında Sovyet birlikleri savaş ilanında bile bulunmadan dört noktadan bu ülkeyi işgal etmiştir²⁶⁰

2. Konferans (Barış İsteği, Hazırlıklar, Toplanması, Gündemi)

Daha sonra, Türkiye şark cephesiyle Bolşevikler arasında ilk temaslar, 1920 yılı Haziran ayının ikinci yarısında başlamıştır. Cephe kumandanı Kazım Karabekir Paşa'nın Azerbaycan Harbiye Komiserliğine Enver Paşa'nın amcası Halil Paşaya (General Halil Kut) ve Baku'deki 11. Kızılordu komutanlığına yazdığı mektuplar bize kafi derecede bilgi verebilecek durumdadır. Bu mektuplar, TBMM tarafından da onaylanmıştır. Karabekir Paşa, 23 Haziran 1920'de Azerbaycan Kominist hükümeti Harbiye Komiserliğine yazdığı birinci mektubunda; "Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Türkiye'nin milliyet prensipleri göz önüne alınarak hudut ve mukadderatlarının Sovyet Rusya hükümet murahhasları ile adı geçen dört devletin murahhasları arasında tayin edilmesine intizar olduğu halde, Ermenilerin Oltu ve Zengizor mıntıklarında İslam ahaliye tecavüzlere başladıklarını, bu durum karşısında Ermenilerin hareketlerini protesto ettiğini, tecavülden vazgeçemedikleri takdirde mukabele zorunda kalacağını hatırlattığını" bildirmiştir. Kazım Karabekir Paşa mektubuna şu satırlarla son vermiştir. "Rusya hükümeti ile Azerbaycan'ın bir kısım halkının da yaptıkları müsademattan artık içtinap ederek İslamların hayat ve hukukunun muhafazası ve Ermenilerin serbest kalarak tecavüz ve mezalime devam etmelerine meydan bırakmaması için şarkın vaziyet ve mukadderatı tamamen taayyün edinceye kadar Ermenilerin cephenizde de işgal edilmesini rica ederim."²⁶¹ Rusya ile temasın Kazım Karabekir Paşa tarafından yürütülmesi yolunda Erzurum'da alınan karar üzerine, Paşa'nın ilk olarak görevlendirdiği iki kişi, Dr. Ömer Lütfi Beyle Dr. Fuat Sabit bey olmuştur. Ömer Lütfi Bey Baku'ya, Fuat Sabit Bey ise Moskova'ya gönderilmişlerdir.²⁶²

Dr. Fuat Sabit Bey'den ilk rapor 19 Ekim 1919 tarihinde Karabekir Paşa'ya ulaşmıştır. Bu raporda, "Bolşeviklerle görüştim. Bolşevizm'in memleketimizde tesisi için, sosyal, ekonomik hiçbir esas olmadığı gibi halkın irfan ve ananesi de buna

---

²⁶⁰ Allen, **a.g.m**, pp. 430-431

²⁶¹ Cebesoy, **a.g.e**, s. 40-41

²⁶² Gürün, **a.g.e**, s. 19

muhalef olduğundan, hiçbir sosyal ıslahat talep etmeden nasıl yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardımın mümkün olduğunu ve ne miktarda ihtiyaç olursa verileceğini temin ettiler.” demektedir.²⁶³ Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920’de açılmıştı. Fakat yalnızdı. Osmanlı Devletinin I. Dünya Harbinde müttefikleri olan ve harp sonunda yenilen devletlerle Ankara’nın zaten bir ilişkisi olamazdı. Doğuda İran, müstakil bir devlet sayılamazdı. Bir taraftan yabancı müdahaleler, diğer taraftan feodal-klerikal yapısından gelen iç tezatlar arasında varlığı ile yokluğu belli olmayan perişan bir ülkeydi. Eski Rusya ile sınırimıza düşen Güney Kafkasya’da yeni milli hükümetçiler kurulmuş fakat bunlar henüz yerleşmemiş varlıklardı. Bunlardan Azerbaycan ile zaten sınır komşusu değildik. Ermenistan ise, Paris’teki müttefikler komisyonunun sulh hazırlıkları edebiyatında, Anadolu aleyhine suni şekilde şişirilmek istenen karışık bir komşuydu. İşte Türkiye Büyük Millet Meclisi, 23 Nisan 1920’de böyle bir yalnızlık içinde işe başladı. Fakat dış dünya ile ilişkiler kurmayı ve bu ilişkilerden kendi hayrına dayanaklar aramayı, ilk el atılacak işlerin başında bildi. O sırada, dış yardım ve dayanaklar düşünülünce, Akla gelen yalnız Rus Şuralar Hükümeti (Sovyetler Birliği), yahut günün en yaygın tabiriyle Bolşevikler idi. Bolşevikler, 3 Mart 1918 tarihinde Osmanlı hükümetiyle de, ilhaksız, tazminatsız barış prensibini uygulayan bir barış antlaşması yaptıktan başka, 1878 Osmanlı-Rus harbi sonunda Ruslara terk ettiğimiz topraklar (Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarını = Elviye-i Selase) yine bu antlaşma ile Türkiye’ye iade ediyordu (Brest-Litovsk Antlaşması). Özetle; Anadolu milli hareketi önderlerinin düşüncelerinde Bolşevikler, dumanlı, karışık çizgiler halinde de olsa, başvurulabilir doğal bir müttefik gibi görünüyordu.²⁶⁴

Ruslarla resmi temasların kurulması ve başlatılmasına dair Milli Mücadele liderlerinin yazışmalarından bu konuda nasıl hem fikir olduklarını görüyoruz. Mustafa Kemal Paşa, 11 Nisan 1920 tarihli yazısında Kazım Karabekir Paşa’ya “Bolşeviklerle biran evvel fiilen tesis-i münasebet lüzumu malumdur” diyerek şimdiye kadar yapılan teşebbüslerin maddi bir temasa ve neticeye ulaşım ulaşmadığını yazılı olarak verilmesini kendisinden rica etmişti. Karabekir Paşa bu

---

²⁶³ a.g.e, s. 19, 23

²⁶⁴ Aydemir, a.g.e, C. II, s. 415-416

yazıya 13 Nisan'da cevap vermiştir. Ali Fuat Paşa da, İngilizlerin, Rus ve Almanlarla uzlaşmaya çalıştıklarını, oysa İngilizlerin halledemediği bir Şark Meselesi olduğuna dikkat çekerek "... Ankara'daki meclisin ikat ekmekle beraber her şeyden akdem ve sür'ati mümkün ile Ruslarla temasa gelmemiz lüzumu kesb-i ehemmiyet arz etmiştir." demiştir.²⁶⁵

Bu maksatla; Mustafa Kemal, Karabekir Paşa'dan güvenilir birkaç adamını Kafkasya'ya göndermesini isterken Halil Paşa (Kut)'ya Bolşeviklerle onlardan para ve silah yardımı sağlamak üzere irtibat kurulması görevini üstlenmesini rica etmişti.²⁶⁶ Erzurum Kongresinden hemen sonra Dr. Fuat gönderilmiştir.²⁶⁷ Karakol Cemiyeti de Baha Sait Beyi Bakü'ye göndermiştir.²⁶⁸

Nitekim 23 Nisan'da açılan Büyük Millet Meclisi, daha bakanlar kurulunu bile seçmeden ve geçici idarecilerin aldığı bir karar ile 26 Nisan 1920'de, Moskova'da Sovyetler Birliği icra komiserleri heyetine bir mektup yazarak "İhtilalci Rusya ile birlikte emperyalizme karşı müşterek mücadele azmini" bildirmiş ve Moskova'ya bir heyet gönderme hakkındaki kararını açıklamıştır.. Bu mektup Yeni Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında resmi ilişkilerin başlangıcıdır.²⁶⁹ Ankara, Moskova'ya bir murahhas heyeti gönderilmesi faaliyetlerine başlamıştır.²⁷⁰

5 Mayıs'taki İcra Vekilleri Heyetinin ilk toplantısında Mustafa Kemal Paşa, Yusuf Kemal'e Bekir Sami Bey'le Moskova'ya gideceğini söyledi. Daha sonra heyete Rusça bilen Lazistan mebusu Osman Bey, Doktor Miralay İbrahim Tali, Erkânı Harbiye Kaymakamı Seyfi Beyler dâhil edildi.²⁷¹ Mustafa Kemal, Rıza

---

²⁶⁵ Karaman, **a.g.t**, s. 94 -95

²⁶⁶ Metin Tamkoç, **The Warrior Diplomats**, University Of Utah Yayını, Salt Lake City, 1977, s. 138 ; George S. Haris, **The Origins of Communism In Turkey**, Stanford University, Stanford, 1967, s. 56

²⁶⁷ Emel Akal, **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yayını, İstanbul, 2002, s. 112

²⁶⁸ Karaman, **a.g.t**, s. 94 -95

²⁶⁹ Aydemir, **a.g.e**, s. 415-416

²⁷⁰ Karaman, **a.g.t**, s. 98

²⁷¹ Karaman, **a.g.t**, s. 96

Nur'un da heyete katılmasını istedi. Rıza Nur'un teklifi kabul etmesi üzerine heyet belirlenmiş oldu.²⁷²

Bekir Sami Bey heyetinin esas vazifesi, Sovyet Rusya ile bir dostluk muahedesi akdetmek ve ihtiyacımız olan para ve her nevi harp malzemesi yardımını temin etmektir. Bu maksatla, heyet yola çıkmadan önce kendilerine 8 Mayıs 1920'de bir talimat verilmiştir. Bu talimatın önemli maddeleri,²⁷³

1. Türkiye'nin Garp devletlerinin esaretine düşmesini Rusya kendi menfaatlerine kesinlikle aykırı addediyorsa bize yardım ve ittifak etmeleri,

2. Türkiye'nin emeli şimdiki milli hudutlarında dahili ve harici istiklal-i tam dahilinde yaşamak ve bu esas temin edilmek şartıyla Rusya ile kader birliği ve istikbal etmektir.

3. Boğazlardan istifade bütün Karadeniz milletlerine serbest olacaktır.

4. Hariçten yapılacak muavenet, para, vesait-i harbiye, vesait-i fenniye, kıtaat-ı askeriye kabul edilecektir.²⁷⁴

Bu çalışmaların sonucunda 11 Mayıs 1920 tarihinde heyet Ankara'dan hareket etti. Heyet, maceralı 69 günlük yolculuktan sonra 19 Temmuz 1920 tarihinde Moskova'ya ulaştı. Bekir Sami başkanlığındaki Türk Murahhas Heyeti, 24 Temmuz'da Sovyet Hariciye Komiseri George Vassilievitch Çiçerin tarafından kabul edildi. Bu kabul esnasında komiser muavini Kara Han da hazır bulundu. Çiçerin, Cemal ve Halil Paşalarla lüzumlu esasların tespit edildiğini, ayrıntılarının da Türk temsilcileri ile kararlaştırılabileceğini söylemişti. Bekir Sami Bey, Cemal ve Halil Paşaların TBMM tarafından resmen vazifelendirilmemiş olduklarını, girişimlerinin ve verdikleri sözlerin kişisel olduğunu belirtmiştir. Aynı gece heyet, Kara Han ile de bir mülakat yapmıştır. Bu görüşmede; ihtiyaç duyulan silah ve mühimmatın Anadolu'ya süratle nakledilebilmesi için, kapalı olan Ermenistan yolunun bir an

---

²⁷² Rıza Nur, **a.g.e.** C.2, s. 695

²⁷³ Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri (Ekim Devriminden Milli Mücadeleye)**, s. 233 (Belge 40)

²⁷⁴ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 708; Karaman, **a.g.t.**, s. 98

evvel açılmasını ileri sürmüştür. Bekir Sami Bey, 25 Temmuz tarihinde Moskova telsizi ile gönderdiği telgrafta, Çiçerin ve Kara Han'ın Türkiye'ye dair görüşlerini de aynen şu satırlarla bildirmiştir. "...Rusya'nın İslam âlemine karşı takip edeceği siyaset hakkında uzun müzakerelerde bulunacaklarını, İngiltere ile akdi muhtemel itilaf ve musalahada Türkiye'nin de noktai nazarını müdafaa için Anadolu hükümetinin fikir ve mütalaasını da almağı elzem gördüklerini söylediler."²⁷⁵ Bolşeviklerin ise Türkiye'ye bakışları, 1-8 Eylül 1920'de Bakü'deki Şark Milletleri Kongresinde²⁷⁶ açıkça görülmektedir. Zinovyev "Sovyet hükümeti Kemal Paşa'ya destek olmaktadır. Onun yönettiği hareketin komünist hareket olmadığını unutmuyoruz. ... Ama İngiltere hükümetine karşı devrimci ve her türlü mücadeleyi desteklemeye hazırız."diyerek bunu göstermektedir.²⁷⁷ Nitekim; Sovyetlerin yola çıkardığı ilk silah yardımı partisi, 22 Eylül'de Trabzon'a ulaşmıştı. Yardımın diğer bölümleri yoldayken, Doğu Ordumuz da Ermenilere karşı taarruza başlamıştı.²⁷⁸

3. Müzakereler ve Antlaşma

Türk heyetinin Moskova'daki görüşmeleri yavaş yürümüş ve 17 Ağustos'a kadar fiili hiçbir müzakere yapılamamıştır.²⁷⁹ 23 Nisan 1920'de Ankara'da Büyük Millet Meclisinin açılması Türk-Sovyet ilişkilerinin resmi bir şekle sokulmasını olanaklı kılmıştır.²⁸⁰ Bununla ilgili olarak, Mustafa Kemal imzalı ve "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Hükümetine Birinci Önerisidir" başlıklı bir telgrafın gönderildiği Stefanos Yerasimos'un "Türk-Sovyet İlişkileri" adlı çalışmasında 39. Belge olarak yer almaktadır.²⁸¹ Sn.. Kadir Kasalak'ın tarafından "Milli Mücadele Başlarında Türk-Rus İlişkileri" başlıklı makalesinde; Akdes Nimet Kurat'ın "

²⁷⁵ Cebesoy, a.g.e, s. 77; Oran, a.g.e, s. 168

²⁷⁶ Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Komünist ve Sosyalist Faaliyetler**, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara, 1967, s. 349

²⁷⁷ Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, s. 59-60

²⁷⁸ Alptekin Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları**, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, Ankara, 1981, s. 508

²⁷⁹ Gürün, a.g.e, s. 36

²⁸⁰ Mete Tunçay, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978, s. 101

²⁸¹ Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.232; Ankara Üniversitesi TİTE, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, TİTE Yayını, Ankara, 1964

Kurtuluş Savaşı'nın başlarında Mustafa Kemal tarafından Lenin'e yazıldığı iddia edilen bir mektubun mevcut olmadığına iddia edildiği" belirtilmektedir.²⁸² Yine Mete Tunçay "Türkiye'de Sol Akımlar" adlı eserinde aynı konulara yer vermiştir.²⁸³ Sovyetler Hariciye Komiseri Çiçerin de Büyük Millet Meclisi Başkanı Mustafa Kemal'imzalı 26 Nisan 1920 tarihli mesajına 3 Haziran 1920 tarihinde cevap vermiştir.²⁸⁴ Aynı mektuplara Türkkaya Ataöv de değinmiştir.²⁸⁵ Çiçerin, 17 Ağustos'a doğru, anlaşmanın esaslarını müzakere için, Rus Hariciyesinden Sabanın ve Adamof isimli iki kişiyi görevlendirdiğini bildirmiş ve Türk heyeti bu kişilerle 17-24 Ağustos tarihleri arasında 8 maddelik bir metin ortaya çıkararak 24 Ağustos'ta bunu parafe etmişlerdir. Ancak bu parafe edilen metnin tabiatıyla Çiçerin tarafından uygun görülerek imzalanması gerekmektedir. İşte bu andan itibaren zorluklar başlamıştır.²⁸⁶ Bu zorlukların ana nedenlerinden biri, Türk heyeti Moskova'ya varmadan önce bir Ermeni murahhas heyeti Moskova'da Bolşevik idarecileriyle anlaşma müzakerelerine girişmiş ve anlaşıldığına göre aralarında bazı esaslara varmışlardı. Bu esasların şu noktalarda toplandığı Türk-Sovyet görüşmelerinin akışından anlaşılmaktadır.²⁸⁷

- Ermeni muhacirlerinin Türkiye'ye avdeti,

- Anadolu'nun doğu vilayetlerinden Ermeniler lehine topraklar tahsisi.

Bunlara ek olarak plebisit

Moskova'da başlayan temaslar, çeşitli safhalar göstererek ve fasılalarla bir aydan fazla sürdü. 24 Ağustos 1920'de iki taraf için de pek bir şey ifade etmeyen bir muahede tasarısı parafe edildi.²⁸⁸

---

²⁸² Kadir Kasalak, "Milli Mücadele Başlarında Türk-Rus İlişkileri", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 37, Ankara, 1994, s. 27-28

²⁸³ Tunçay, **a.g.e.**, s. 102

²⁸⁴ Aydemir, **a.g.e.**, s. 426; Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.238-239 (Belge 42)

²⁸⁵ Türkkaya Ataöv, "1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları I. Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı", **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. XXIX , No. 1-2, Mart-Haziran 1974 , s. 56-58

²⁸⁶ Gürün, **a.g.e.**, s. 36

²⁸⁷ Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.238

²⁸⁸ Aydemir, **a.g.e.**, s. 429

Moskova müzakerelerinde üzerinde önemle durulan konulardan biri, Türkiye ile Rusya arasında doğrudan irtibatı sağlayan, fakat Ermenilerce kesilmiş olan yolların açılması idi. Ruslar bunu temin edeceklerini söylemişlerdi.

Yusuf Kemal Bey'in Ankara'ya varışından ve parafe edilmiş tasarı üzerindeki inceleme ve çalışmalarla, Bekir Sami Bey'in son Çiçerin teklifleri üstünde gösterdiği bilgilerden sonra Mustafa Kemal, Moskova'da Bekir Sami Bey'e çok ilgi çekici talimat vermiştir. Şöyleki: "Yusuf Kemal Bey'in getirdiği ve maddelerin altları parafe edilmiş ve heyeti umumiyesi tarafların menfaatine uygun olan muahede tasarısındaki bu maddelerin kati kabulü için Van ve Bitlis vilayetlerinden belirli bir kıtanın Ermenilere terki hususunun şart kılınmış olması keyfiyeti, Ankara hükümetini, emperyalizm ve kapitalizme karşı çetin bir mücadeleye iştirak dolayısıyla, şimdiye kadar kendisine, tabii bir müttefik saymakta haklı bulunduğu Rusya Şuralar Cumhuriyetinin bu husustaki fikir ve duygu samimiliği bizi hakkıyla şüpheyeye düşürdü. Meclisi millinin dahi açık olarak ve ittifakla meydana vurduğu duygular, bu şartların Türk milletince katiyen kabul edilemeyecek mahiyette bulunduğunu beyandan ibaret kalmıştır. Ankara hükümetinin kuruluşunun hikmeti, Misak-ı Milli'de tayin edilen ve millet tarafından da hükümete, ancak bu şartlar korunmak kaydıyla gösterilen güven karşısında bu hudutlar içinde kalan araziden velev bir avuç toprağın terki, bütün bir husumet cihanına karşı metanetle müdafaa etmekte olduğumuz kutsal davanın düşmesini ve neticede milli mukavemetin dağılmasını mucip olur" Bundan sonra bu tebliğ, Van ve Bitlis havalisindeki etnik durum, istatistikler ve saire üzerinde Rus yöneticilerinin aydınlatılması ve saire suretiyle devam etmekte ve fakat toprak terkine katiyen cevaz verilmemektedir.²⁸⁹ Parafe edilen Muahede tasarısının ilgili maddeleri şöyleydi.. Birinci maddede, Misak-ı Milli'nin kabulü belirtilmektedir. Üçüncü maddede, Türkiye ile Rusya arasında emniyetli ve kesintisiz bir ulaşımın sağlanması konusu yer almaktadır.²⁹⁰

Çarlık Rusya'sından beri merkezi Van olmak üzere bir Ermenistan kurmak Rusların temel politikası olduğu herkesçe bilinmekteydi. Bunu Ruslar ilkeleri uğruna değil, İskenderun'a sarkmak istemeleri gibi emperyalist gayelerinden dolayı

---

²⁸⁹ Aydemir, **a.g.e.** C.1, s. 434

²⁹⁰ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 102-103; Oran, **a.g.e.**, s.172

yapıyorlardı. Yusuf Hikmet Bayur'un dediği gibi, Çarların bir defa (son dört yılda) silahla denediği ve başaramadıkları bu işi, Bolşevikler “muslihane” yapmak istedikleri belli oluyordu. Lenin, Bekir Sami Bey'e Ermenistan ile Gürcistan'ı Sovyet Rusya'ya dahil edeceklerini ima etmiştir.²⁹¹ Bütün bunlardan çıkarılacak anlam gayet açıktır. Ruslar, Van, Muş, Bitlis illerini kendi hesaplarına istemektedirler. Ruslar, Brest-Litovsk Antlaşması ile geri bir adım atmışlardı ama şimdi iki adım ileri atmak istiyorlar. Ermenistan namına bu toprakları istemekle Batı kamuoyundaki Ermeni sempatisi nedeniyle Batı'ya yaranma, Ermenistan'ı kullanarak Türkiye ile Azerbaycan arasında bir duvar örmek, gayeleriyle de Moskova'da pişmiş aşı su katmışlardı. Gerçekten Ruslar yol konusunda bizimle tamamiyle farklı düşündüklerini bundan sonraki uygulamaları ile de gösterecek, Nahçıvan ile Azerbaycan ve Azerbaycan ile Türkiye arasında Ermenistan'ı yerleştireceklerdir. Aynı şekilde Batum konusunda da Gürcüler kadar ısrarlı olmuş ve başarılı olarak Gürcistan'ı dolayısıyla Batum'u hâkimiyeti altına almıştır. Rusya, batılı devletlerin yapamadığını yapma peşinde idi. Ermenilere Türkiye arazisinden toprak temin ederse, kendi lehine toplayacağı saygınlıkla Batı ile ilişkilerini rahatlıkla rayına oturtabilirdi.

İç ve dış savaş Rusya lehine bir gelişmeye yöneldiği, bu cephele halledilerek Kafkaslara inmek zamanının yaklaştığı bir dönemde, Misak-ı Milli hudutlarını tanıyarak, kendi muhtemel kazançlarını elden çıkarması da Rusya için makul bir davranış olamazdı.²⁹²

Bütün bunlara rağmen Rusya, arada hiçbir resmi anlaşma olmadığı ve anlaşma girişimlerini de yokuşa sürdüğü halde, kalabalık bir sefaret heyetini Türkiye'ye göndermeye hazırlanıyordu. Bekir Sami Bey'in Ankara'ya bildirdiğine göre, Elçilik heyeti; diplomat, zabıt, mütehassis ve müsella muhafız olmak üzere ikiyüz kişiye yakındı.²⁹³

Diğer yandan yardım konusunda da anlayışlı davranmaya çalışıyor, anlaşma olmamasına ve yardımı Ermenilere toprak tavizine bağlamalarına rağmen Yusuf

---

²⁹¹ a.g.e, s. 93

²⁹² Karaman, a.g.t, s. 120; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s.57

²⁹³ Cebesoy, a.g.e, 85

Kemal Beyle yardım göndermeyi ihmal etmiyordu. Yusuf Kemal'le gönderilen yardım, bir milyon altın ruble bir vagon mavzer fişegi idi ve bu malzeme Yusuf Kemal Bey ile beraber aynı trende gelirken, mavzer fişegi ve mitralyöz yüklü sekiz vagon da Moskova'da hazır bekliyordu. Rostof'a gelince Yusuf Kemal Bey'e, oradan üçer bin fişek ile altı bin İngiliz tüfeği, yüz mitralyöz ve yedi buçukluk sekiz İngiliz topunun derdesti sevk olunduğu bildirildi. Ayrıca bu defa gönderilen altının salimen ulaştığını haber alır almaz kalan dört milyon altının da Moskova'dan yola çıkarılacağını haber verdiler. Kara Han ayrıca İtalya'daki hesabımızda bir milyondan, üç milyon İtalyan lirasına kadar bir kredi açılmış olduğunu söyler ve oradaki mümessillerine ibraz edilmek üzere şifreli bir bez verir.²⁹⁴

Moskova'da cereyan eden müzakerelerin seyri hakkında düzenli haber aktarılamadığından, haliyle bu durum basına da yansımış, dolayısıyla haber ve yorumlara yer verilememiştir. Yusuf Kemal Bey'in Ankara'ya gelişinden sonra konu ile ilgili Hâkimiyet-i Milliye'de çıkan bir yazıda;

“...İttifak muahedesinin her noktası hazırlanmış, diplomasi diliyle “parafe” edilmiştir. Sureti katiyede imza ve teati edilmesi için iş bu hususun muallâkta bulunduğu bazı hal mevcut olduğundan bu cihet bir an tehire uğramıştır.”denilerek boşlukta kalan konular açıklanmamıştır. Tabi bu sebepler duyulduğunda, büyük infial uyandırması bekleniyordu. Yönetimin gerek meclisteki tavrı, gerekse basına yansıtılan tavrı, birbirine paralellik arz ediyor. Hükümet olayın büyütülmesinden ve tarafların bir kez daha bir araya gelmelerine engel olacak gelişmelerden ve hareketlerden kaçınmakta, Van, Muş ve Bitlis'i Ermenilere vermeye kalkışan Sovyet Yönetimi ve rejimine övgüler yağdırmaya devam etmekte olup barıştan ümidini kesmemiştir. Nitekim yazıda; “Yakında bu müşkil de halledilip muahede kesb-ü katiyet edince taraflarca derhal neşredileceği şüphesizdir.”denilmekte ve muhtemel antlaşmadan hükümetin galip çıkacağından emin olarak “İlk mühim muvaffakiyeti siyasiye” olacaktır denilmektedir.²⁹⁵

---

²⁹⁴ Karaman, **a.g.t.**, s. 123; Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, s. 174,175

²⁹⁵ Karaman, **a.g.t.**, 124; **Hakimiyet-i Milliye Gazetesi**, 5 Teşrinievvel1920, S. 62

Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey, Meclisin 11 Ekim 1920 tarihli gizli oturumunda, Rusya'da bulunan heyetimizin 24 Ağustos'ta Türk-Rus antlaşmasının esaslarını belirleyip taraflarca parafe edildiğini müjdelemiştir. Bu antlaşma TBMM Hükümetinin bir büyük devletle imzaladığı ilk antlaşmadır. Ahmet Muhtar Bey, Mustafa Kemal'in Lenin'e yazdığı mektuptan başlayarak, Moskova'daki gelişmeleri naklettikten sonra taraflarca tespit edilip parafe edilen müstakbel ahitnameyi mecliste okudu. Sözlerine; henüz akidnamenin imzalanmadığını söyleyerek maddelerin tahliline geçti. Antlaşma maddelerinin sınırlarla ilgili olanları şöyledir;²⁹⁶

“Ahitnamenin birinci maddesi, Ruslar malumu âlinizdir ki bir hakkı iftiraktan (ayrılma) bahsediyorlardı. Bunlar diyorlardı ki: Ermeniler nakabil-i (imkânsız) ihmal bir millettir. Bittabi bunların da hukuku vardır. Sonra pekâlâ biliriz ki Ermeniler kendilerini Avrupa'da ve Amerika'da gayet masum olarak tanıtmış ve ihtimal ki bizim masumiyetimiz onlar raddesindedir. Fakat Hıristiyan olmak sıfatıyla her taraftan muzaheret konusunda fevkalade maharet peyda etmiş olan bu adamlar bizim masumiyetimizi zalimiyete tahvil etmek ve güya mazlumiyetlerini Ta'zif (zayıflandırma) ederek kabul etmişlerdir. Binaenaleyh Rusya herhalde şark hududumuzda fakat gayet ufak bir yerden bunların tatmin edilmesini arzu ediyorlar.” şeklinde genel bir değerlendirme yaptıktan sonra Ahmet Muhtar Bey, Ahitnamenin ikinci maddesini: “... taraflarca şimdiye kadar akdedilmemiş olan antlaşmaların ilgası ile ilgili maddenin gerçek amacının Rusya aleyhine olan Brest-Litovsk Antlaşması olduğunu kabul eden Ahmet Muhtar Bey bu antlaşmayı yürürlükten kaldırmakla Rusların izzet-i nefislerini düşündüklerini ifade eylemektedir. Bu antlaşmanın bir müddet için bizim menfaatimizi temin ettiğini, fakat bu antlaşmanın suret-i istihsali Rus milletinin fevkalade izzet-i nefis millisini yaralayacak bir şekilde olduğu için her devlet evvela kendi menfaatlerini düşünmek mecburiyetinde olduğu için öteden beri bu maddenin ilga edilmesine taraftar

---

²⁹⁶ **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları** C.5, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 150-152; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi** C.11, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 321-325; ; Oran (Editör), **a.g.e.**, s. 173

olduğunu, ancak gırtlığa bıçak basıldığı anda kabul mecburiyetinde kaldığı için kaldırılmak istendiğini” güzel bir şekilde anlattı.

Ahmet Muhtar Bey, bu arada bir kuralı hatırlatarak “İki devlet arasında savaş hali varsa, o andan itibaren antlaşmaların tamamı mülğadır. Bizim Rusya ile ilanı harp ettiğimiz andan itibaren Rusya’ya raptedecek bir şey kalmamıştır.” diyor. Hâlbuki bizim Rusya ile Brest-Litovsk Antlaşmasından sonra harp hali hiç olmamıştı. Ahmet Muhtar Bey buna rağmen bu ikinci maddenin bize sağladığı bazı menfaatlerden söz etmiş ve Elviye-i Selase’nin Devlet-i Osmaniye’ye yani anavatana rücu etmesini göstermiştir.

Üçüncü ve dördüncü maddeler; “ala, bravo, çok iyi, çok iyi” sesleri ile karşılanmış ve beşinci madde okunmuştur. Ahmet Muhtar Bey, bu maddeyi de şöyle izah etmektedir. “Muhadenet akitnamesi akteden iki milletin bu muameleyi yapma mecburiyetleri vardır. Mesela, biz inşallah maksadımız olan istiklali milliyi temin edip bütün dost, düşman devletlerle münasabata giriştikten sonra onlarda mesela müstakil kalacak olan Azerbaycan tebaası hakkında burada vereceğimiz hukuk ve vezaifi bu madde ile taahhüt etmiş bulunuyoruz.” Bu soru üzerine Van ve Bitlis üzerindeki Rus isteklerine lütfen değinen Ahmet Muhtar Bey, bu meselenin müzakerelerin başında da var olduğunu fakat “Mesaisini lisanı şükranla yadetmek mecburiyetinde olduğumuz zevatın kaffesi bu noktada fevkalade hassasiyet göstererek, Şark hududumuzda icra edilmesinin zaruri gördükleri bu tadilatı imza etmemişlerdir. Heyet-i Aliyeniz emin olsun ki, oradaki muhtelif komisyonların tetkikatları neticesi kendi lehimize dir. Çünkü bu illerdeki (Van, Bitlis, Muş) mevcut bulunan Ermenilerin sayısı az çok malumdur. Binaenaleyh bu cihet halledilmiştir.”

Şayan-ı hayret görüşmeler bu mesele yüzünden kesilmiş, heyetimizdeki bir üye müzakereleri keserek yurda dönmüş ve yapılan anlaşma taslağı sanki kesinmiş gibi meclise takdim edilmiştir. Üstelik görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan; Rusların Doğu Anadolu ile ilgili istekleri meselesinin, Hariciye Vekilinin

vekili olan bir zat tarafından halledildiğinin ilan edilmesi de ayrı bir garabet konusu olsa gerek.²⁹⁷

Altıncı madde alkışlarla, yedinci ve sekizinci maddeler tepkisiz olarak okunduktan sonra Ahmet Muhtar Bey, "...İşte efendiler parafe edilen muhadenet akitnamesinin esasatı bundan ibarettir. Malumu âliniz muhadenet akitnamelerinde müddet tayin edilmez. Ama ileride ne olur, o başka burada ebedi bir dostluk tabiri kullanılmıştır. Bu mesut neticeye vasıl olmamız nazarı itibara alınır, zannedilir ki nihayet bir buçuk iki ay zarfında bu katiyet peyda eder."

Ahmet Muhtar Bey, son olarak önemli bir konuya da açıklık getirmiştir. "Bizim metalibimiz (Talep olunan şeyler) meyanında bir de hükümetten maddi ve manevi müzaharette (yardım etme, koruma) bulunmak keyfiyeti vardı. Para, silah gibi bir takım muavenetler istemiştik. Maksudumuz müşterek olmasına rağmen biz onların bittabi bu mücadele-i umumiye de bir muavini tabiisi bulunuyorduk. Gerçi biz mütevali muhaberat neticesinde duçar-ı zaaf olduğumuz zehabına varılmışsa da Şark âlemindeki yıkılmak bilmez nüfuzumuz ve mevki coğrafyamızın bize bahşettiği imtiyazatı elbette kefedede bir şey tutabilirdi."

Görüşmelerin yapılmasında pek problem çıkarmayan ancak bizim için önemli olan yardım konusunda ise Ahmet Muhtar Bey, "... Yardım konusundaki müracaatımızı hüsnü telakki eden Ruslar ellerinden gelebildiği kadar maddi muavenetlerde bulunmayı taahhüt etmişlerdi. Malumu aliniz bu gibi muavenetler ve bunun esasatı kabul edilmiştir ve icraya başlanmıştır." dedikten sonra gelen yardımlar hakkında şu bilgileri vermiştir. "Bundan 30 gün evvel gönderilen külçe altınlar elimizdedir. Ankara'ya ulaşan bunlardan başka ayrıca yola çıkarılmış olan, fişek ve mitralyöz yüklü 8 vagonun Moskova'da harekete hazır olduğu, Yusuf Kemal Bey'in treninde de bir milyon altın ile bir vagon mavzer fişeğinin bulunduğu" haber verilmiştir. Ahmet Muhtar Bey, Rusya hükümetinin yardımının bundan ibaret olmayacağını çünkü bu yardımların yapılan antlaşma ile bağlantısının olmadığını meclise duyurmuştur.

---

²⁹⁷ Karaman, **a.g.t.**, s. 125-126; **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları** C.5, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s.152

Aydın mebusu Mazhar Bey, “Antlaşmanın birinci maddesi kardeşlik esasına müstenit bir muhadenet tesis edildiğini anlatıyor. Kapitalist ve emperyalist devletler doğrudan doğruya Rus hükümetinin hedefine muhalif olduğuna göre, biz doğrudan doğruya Fransız hükümetiyle barış yapabilirsek bu hedefe muhalif hareket etmiş olur muyuz?” şeklindeki sorusuna Ahmet Muhtar Bey, Rusların kendileri İngiltere ile müzakereye başladıklarından böyle bir endişeye mahal olmadığını, meselenin mali yönünün bulunduğunu ve Şark ve Garb meselesi olmadığını ifade etmiştir.²⁹⁸

Yukarıda verilen meclis görüşmelerinden de anlaşıldığı gibi, Yusuf Kemal Bey, 18 Eylül’de Trabzon’a geldiğinde çektiği telgrafta, Moskova’dan gönderilen yardımlardan bahsettikten sonra, Bekir Sami Bey’in kendisine Moskova’dan ayrılmadan önce bir ay bekleyeceğini bir cevap gelmediği takdirde dönüş için çareler arayacağını söylediğini belirtti ve zamanın yarısının geçtiğini acilen Bekir Sami Bey’e bir müddet daha beklemelerinin iletilmesini teklif etti.²⁹⁹

19 Haziran 1920 tarihinde, muntazam Ermeni kuvvetlerinin, kendilerini müstakil mahalli şuralar şeklinde idare eden Zengizor ve Oltu Müslümanlarına karşı taarruzları haberi Ankara’ya geldi. Hariciye Vekâleti bu saldırıları Ermenistan Hariciye Nezareti nezdinde 9 Temmuz 1920’de protesto etti. Tekerrüründe aynıyle karşı konulacağını bildirdi. Fakat Ankara, 24 Eylül 1920’de Kötek ve Bardiz muntıklarında muntazam Ermeni kıtalarının saldırıları haberini alınca Ermenistan ile aramızda 26 Eylül’de harp hali ilan etti.³⁰⁰

28 Eylül sabahı karşı taarruza geçen ordu, “1920 Doğu Harekâtı” başlıklı konu içinde belirtildiği gibi, 29 Eylül’de Sarıkamış’ı, 30 Eylül’de Oltu ile Ardahan arasındaki bölgede bulunan Merdenek kasabasını ve Sarıkamış’ın kuzey doğusunda bulunan Laloğlu bölgesini ele geçirdi. Bu durumu, Sovyet Rusya hükümetine bildirmek üzere Bekir Sami Bey’e talimat gönderildi. 6 Ekim 1920 tarihli bu talimatta, İslam ahaliye devamlı zulm eden ve Garp cephesinde Yunanlılarla savaşırken Şark cephesinde kuvvetlerimizi tespit eden, Sevr’de İstanbul hükümetine

²⁹⁸ Karaman, **a.g.t.**, s. 125-129; **T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları** C.5, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985, s. 152,153

²⁹⁹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 104

³⁰⁰ Aydemir, **a.g.e.** C. II, s. 436

imza ettirilen muahede hükümlerine istinaden şark vilayetlerimizi işgal için fırsat kollayan Ermeni kuvvetlerine taarruz edildiğinin bildirilmesi istenmektedir. Sonunda, Ermenistan'da zamanın icaplarını ve Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki münasebetleri müdrik bir hükümetin iş başına geleceğinin ümit edildiği ve konunun Moskova hükümetince takdir edileceğinin temenni edildiği belirtilmiştir. Türk kuvvetleri bazı sebepler nedeniyle 28 Ekim'de tekrar taarruzlara başladılar.³⁰¹ Türk taarruzlarının süratle gelişmesi üzerine İtilaf devletleri çok heyecanlanmış görünmediler. Ermenistan Başbakanı Hatisyan, İstanbul'dan geçerken İngiliz yüksek komiserine, Yunanlıların Tarbzon'a bir çıkarma yapmalarını önerdi. 2 Ekim'de bu öneri Londra'ya bildirildi ve 6 Ekim'de Curzon'un böyle bir çıkarmaya kesin olarak karşı çıktığı bilgisi geldi. İtilaf devletleri artık yapacak bir şeyi kalmayan Kafkasya'nın ve bölgenin en zayıf kesimi olan Ermenistan'ın yasını tutmaya başlamışlardı. Şimdi zaman, en uygun şartlarda barış yapabilmek için Türk ulusal hareketlerine şirin görünme zamanıydı. Çiçerin, Merkez Komitesi kararına uygun olarak 5 Ekim'de Ermenistan dışişleri bakanı Ohanyan'a bir telgraf çekerek, Ermenistan Sevr antlaşmasına karşı çıkar ve Şahtahtı ile Nahçıvan arasındaki demiryolunu boşaltırsa, Sovyetlerin Türk ordusunu durdurabileceklerini hatta Türkiye tarafından işgal edilmiş topraklardan bir bölümünün Ermenistan'a geri verilmesini sağlayabileceklerini bildirdi. Ertesi gün, Kafkasya'daki Sovyet temsilcisi Erivan'a giderek Ermenistan hükümetine dört maddeli bir plan önerdi. Buna göre;

- Ermenistan demiryollarından Rusya, Azerbaycan ve Ankara hükümeti yararlanabilecek
- Ermenistan Sevr antlaşmasına karşı çıkacak
- Rusya'nın Türklerle Ermeniler arasında arabuluculuk yapması kabul edilecek
- Karabağ ile Zengezur Ermenistan'a verilecekti.

Ermenistan hükümeti bu planı, Tiflis'teki İngiliz temsilcisi Stokes'a bildirdi. İngiliz temsilcinin planın bir blöf olduğunu belirtmesi üzerine plan reddedildi.

---

³⁰¹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 119; Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 217-221

Curzon, Stokes'a Ermenilerin Bolşevikler yerine Kemalistlerle anlaşmasının çok daha iyi olacağını yazdı. Taşnaklar da zaten bunu yapmaktaydılar.³⁰²

Yumuşayan bu ortam içinde, 1920 yılı sonunda büyükelçilik görevini yürütecek olan Olağanüstü Elçi Midivani Ankara'ya geldi.³⁰³ 21 Kasım'da da Ali Fuat Paşa Moskova Büyükelçiliğine atanmıştı. Heyet Aralık ayı başında Eskişehir'de toplandı. 19 Şubat'ta Moskova'ya gelindi. 21 Şubat'tan itibaren İkinci Moskova müzakerelerinin mülakatlarına başlanmıştır. Mülakatlar geceleri yapılıyordu. Sovyet hükümeti namına Hariciye komiseri Çiçerin George Vassilievitch ile muavini Kara Han, Türk hükümeti namına Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerle Ali Fuat Paşa mülakatlarda hazır bulunmuşlardır. İlk iki celsede Rus heyeti Türk heyetiyle zorlu yollardan konuşma taktiğine gitmişti. Başlangıçta Rusların suçlamalarına karşı savunma durumunda kalan Türk heyeti, Çiçerin ve muavini Kara Han ile yapılacak görüşmelerden olumlu sonuç almanın mümkün olmadığı kanaatine varmıştır. Rusların yine zaman kazanmak ve oyalamak niyetli oldukları anlaşılmıştı. Bunun üzerine Milletler komiseri Stalin Joseph Djougachvili yoldaştan bir mülakat isteğinde bulunulmuştur. Stalin, heyeti 22-23 gecesini kabul etmiştir. Stalin, İngilizlerle ticaret muahedesi yapacaklarını, bu anlaşmaya zarar verecek her şeyden kaçındıklarını, Ermenistan meselesini kendinizin halletmesi gerektiğini açıklamıştır.³⁰⁴ Görüşmeler devam ederken, 26 Şubat'a kadar ara verildi.³⁰⁵ Çiçerin askeri hususların iki gün içinde harbiye komiserliği ve başkomutanlıkta görüşülüp karara bağlanmasını teklif etti ve kabul edildi.³⁰⁶

Türk tarafının nokta-i nazarını Ali Fuat Paşa hatıratında (Sınırlarla ilgili maddeleri);

- 28 Ocak 1920'de İstanbul Meclisi Mebusan tarafından kabul edilip bütün devletlere ve matbuata tebliğ olunan Misak-ı Millideki Türkiye hudutlarını kabul ettirmek.

³⁰² Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 339-340

³⁰³ A. Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul, 2000, s. 37; Oran, **a.g.e.**, s. 171

³⁰⁴ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 178-185

³⁰⁵ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 345

³⁰⁶ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 185

- Muahhededen evvel Çarlık Rusya'sı ile yapılmış olan bilcümle muahede ve mukavelelerle harp borçlarının ve kapitülasyonların ilgası istenecek.

- Batum şehri ve limanının bazı şartlar ve kayıtlar altında Kafkasyalılara terk edilmesine mukabil Kars'ın şarkındaki hududumuzu Arpaçayının talveğine kadar götürerek hem hududumuzun bu cihetten emniyetini takviye ve hem de mümbit olan büyük bir arazi parçasının anavatana ilhakını düşünmüştük.” şeklinde açıklamaktadır.³⁰⁷

Moskova'da görüşmeler sürerken Şark cephesinde durum şöyle geliyordu. 23 Şubat 1921 günü Çiçerin'e çekilen bir telgrafta, Gürcistan Cumhuriyeti'nin tam yetkili bir temsilcisinin iki ülke arasındaki dostluk ve iyi ilişkileri güçlendirmek için Artvin ve Ardahan kazalarını kapsayan Ardahan sancağını boşaltacaklarını belirten bir mesajın iletildiği bildirilmiştir. Kazım Karabekir Paşa, 23 Şubat günü Ardahan'a Türk bayrağını çekmişti.³⁰⁸ TBMM'nin 154. Birleşim ve 3. Oturumunda Bakanlar Kurulu Başkanı Fevzi Paşa'nın konuşmasında; müzakerenin esasının Misak-ı Milli olduğu, neticede Gürcülerin Ardahan ve Artvin'i bize vermeyi kabul ettiklerini, fakat Batum için hayır dediklerini belirtmektedir.³⁰⁹

1 Mart 1921'de Mustafa Kemal, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin ikinci toplanma yılını açarken yaptığı açış konuşmasının “Ordu bizi esasat-ı milliyemizin nikat-ı mühimmesinden bulunan Kars, Ardahan ve Artvin'i istirdada muvaffak etti.” diyerek antlaşmanın sonucunu müjdeliyordu.³¹⁰

Türk ve Rus kuvvetleri arasında bir yarış başlamıştı. Ankara hükümeti Ahılkelek, Ahıska ve Batum'un da işgal edilmesi emrini verdi. Olaylar hızla gelişti. Moskova'da Batum ve yakın art bölgesini dışarıda bırakmak, buna karşılık Aras'ın doğu yakasını, yani Sürmeli'yi (İğdir'i) Türkiye'ye vermek kaydıyla Brest-Litovsk sınırı üzerinde anlaşmaya varılabileceği sanılırken, Ankara hükümeti, Ahıska ve Ahılkelek'in tarafsız bölge olması yönünde yeni bir öneri ortaya attı. Neticede

---

³⁰⁷ Cebesoy, **a.g.e**, s. 190-191

³⁰⁸ Gürün, **a.g.e**, s. 67

³⁰⁹ Maşit Metel, **TBMM Gizli Oturumlarında Sorunlar ve Görüşler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990, s. 268

³¹⁰ Mustafa Kemal Atatürk, **a.g.e**, s. 177; Oran, **a.g.e**, s.173

Batum'a, Ahıska ve Ahılkelek'e girildi. Bu durum Ankara hükümetini barış görüşmelerinde güçlü duruma getirdi.³¹¹

Moskova görüşmelerinde Çiçerin'in her türlü zorluğu çıkarmasına rağmen, Stalin ile iki defa bütün sorunlu konular da gündeme getirilerek görüşüldü. Nihayet, 9 Mart akşamı Çiçerin Türk heyetine telefon ederek Stalin ile tespit edilen hususları Sovyet hükümeti adına kabul ettiğini bildirdi.³¹² Batum'un işgali ile gerginleşen durum, Türk kuvvetlerinin Batum'dan çıkmasıyla yerini samimi bir havaya bırakmıştır. Rıza Nur Hatıratında bu durumu "Bu mani gidince muahedeyi bitirdik. İmza edeceğiz. Ruslar iyi bir şey düşünmüşler. Dediler ki: İngilizler İstanbul'u 16 Mart'ta bastılar. Bir yıl sonra 16 Mart'ta Moskova Muahedesi yapılmış olsun. Bir iki gün bekleyelim de 16 Mart günü imza edelim. Pek muvafıktı ve öyle yaptık." Şeklinde anlatmaktadır.³¹³ Moskova Muahedesi, 16 Mart 1921 tarihinde merasimle imzalanmıştı.³¹⁴ Muahedeye Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti adına Yusuf Kemal ve Rıza Nur Beylerle, Büyükelçi Ali Fuat Paşa, Sovyetler Birliği namına da Hariciye komiseri Çiçerin ve Celal Korkmazov imzalarını koydular.

Antlaşma metni, 16 madde ve 3 ekten meydana gelmiştir.³¹⁵ Asıl metin Fransızcadır. Metin, 6 Temmuz 1337 (1921) tarihinde T.B.M.M. de görüşülerek 1042 sayılı kararı ile kabul edilmiştir. Özetle şöyledir.³¹⁶

"Ulusların kardeşliği ilkesini ve kavimlerin kendi geleceklerini özgürce saptamak hakkını tanımakta birleşmiş olan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümeti, genişleme ve istila siyasetine karşı olan savaşımlarındaki dayanışmalarını ve iki ulustan birinin karşılaşacağı zorlukların ötekinin durumunu da ağırlaştıracağını bilerek, aralarında

---

³¹¹ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s. 346-347; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 884; Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 251

³¹² Gürün, **a.g.e.**, s. 68

³¹³ Nur, **a.g.e.**, C.2, s. 795;

³¹⁴ Moskova Antlaşmasının Sınırla İlgili 1. Sayfası, Bkz. EK-1; Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası**, C. I, s. 529-554

³¹⁵ Kültür Bakanlığı, **a.g.e.** C.I, s. 547; **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C.11, TBMM Matbaası, Ankara, 1958, s. 325

³¹⁶ **T.B.M.M. Zabıt Ceridesi**, C.11, s. 321-332; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 886; Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 323, Kroki 41

her zaman dostluk ilişkilerinin ve her iki ulusun karşılıklı çıkarlarına dayanan sürekli dostluk bağlarının yerleşmiş olmasını görmek özlemiyle bir Dostluk ve Kardeşlik Andlaşması yapmaya karar vermişler ve bu amaçla aşağıda yazılı yetkili temsilcilerini seçmişlerdir.”³¹⁷ diye başlayan Moskova Antlaşması, Antlaşmanın başlangıç kısmında belirtildiği gibi Yetkili Temsilci olarak katılanlar;

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti tarafından; İktisat vekili ve bu Mecliste Kastamonu mebusu Yusuf Kemal Bey ve Hükümeti Mezkure Maarif vekili ve Türkiye Büyük Millet Meclisinde Sinob mebusu Doktor Rıza Nur Bey ve Türkiye Büyük Millet Meclisi Sefiri kebiri ve Meclisi mezkurun Ankara azası Ali Fuad Paşa,

Rusya Şuraları Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Hükümeti tarafından; Umuru hariciye halk komiseri ve umum Rusya merkez icra komitesi azası Jorj Çeçerin ile umum Rusya merkez icra komitesi azasından Celal Korkmazof olarak belirtilmektedir.³¹⁸

Onaltı maddeden oluşan Moskova Antlaşmanın maddelerinden konumuzla ilgili olanlar özetle şöyledir.³¹⁹

Birinci maddede; Misakı Milli hudutları kabul edilmekte ve Türkiye'nin kuzey-doğu sınırının Karadeniz kıyısındaki Sarp köyünden başladığı, Hedis – Meta dağı- Şavşat dağında suların bölündüğü çizgi-Kani dağı ve oradan sürekli olarak, Ardahan ve Kars sancaklarının yönetim sınırlarının kuzeyini izleyerek Aşağı Kara Su'yun döküldüğü yere varan çizgi ile belirlenmiştir. Ayrıntılarını Eklere ve haritaya atıf yapmıştır.

İkinci maddede; Batum'un Gürcistan'a bırakıldığı ve halkın durumunu açıklığa kavuşturan cümlelere yer verilmiştir.

---

³¹⁷ Soysal, **a.g.e**, s. 32-38

³¹⁸ T.B.M.M, **Kavanin Mecmuası** Devre:I Cilt:1, Ankara, 25 Mart 1943, s. 157; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.886

³¹⁹ Dışişleri Bakanlığı, **Moskova Muahedesinin Orijinal Metninin Sınırla İlgili 1. Sayfası**, Bkz. EK-1; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.886; J. A. S. Grenville-Bernard Wasserstein (Editörler), **a.g.e**, s.121

Üçüncü maddede; Nahçıvan'ın Azerbaycan'a bırakıldığı ve sınırlarının geçtiği yerler belirtilmiştir.

Onaltıncı maddede; Antlaşmanın onay işlemlerinin en kısa zamanda Kars'ta yapılacağı belirtilmiştir.

Antlaşma, Türkiye Büyük Millet Meclisi 27.7.1337 (1921) tarihli oturumunda; başlangıcında sınırların geçtiği arazi ve yerleşim yerleri belirtilerek görüşülmüş olup sınırlar şöyledir.³²⁰

Zeyil:1 (A) da; “Türkiye'nin Şimali-Şarki hududu berveçhi ati tesbit olunmuştur.(Rus Erkanı Harbiyesinin 1/210 000 mikyasında (bir pus beş verst) lik haritasına nazaran)

Karadeniz sahiline Sarp (Sarpe) karyesi-Karaşalvar dağı (Kara Chalvar) ve Maradidi karyesinin şimalinde Çoruh'u kateder-Sabaur (Sabaour) karyesi şimali-Hadiz-Meta (Khedismta) dağı-Kavakibe (Kva-kibe) dağı-Kavtereti karyesi-Medzibna (Metzybna) dağının hattı taksimi miyahı-Gerat Kesun (Gerat-Kessoun) dağı-Korda dağı hattı taksimi miyahını takiben Karabet Şavşetski (Karabete Chavehetetsky) dağı zirvesinin kısmi garbisinden eski Artvin kazasının hududu idarei kadimesine vasıl olur-Şavşetski dağının hattı miyahından geçerek Sarıçay (Karaisalı) dağına vasıl olur-Kiviralski (Kviralsky) boynu-buradan eski Ardahan kazasının hududu idarei kadimesine Kani (Kanny) dağına gelir-Oradan şimale teveccüh ile Tilil (Tilil, Gimani, Grmany) dağına vasıl olur-aynı Ardahan hududunu takiben Badela karyesinin Şimali Şarkisinde Poskov (Poskhov) çayına vasıl olur ve Çançak (Tehantchakh) karyesinin şimaline kadar bu ırmağı cenuba doğru takibeder-Oradan bu ırmağı terk ile hattı taksimi miyahı takiben Eribyanbaşı (Airribian Bachi) dağına vasıl olur-Keltepe (Kelletapa) ve Harmantepe dağlarından geçer-Kasris-Seri dağına gelir-Oradan Kura (Koura) nehrine kadar Karzamet (Karzamete) çayını takip eder-badehu Kartanekev karyesinin şarkına kadar Kura nehri talviğini takip ve orada Karaoğlu dağının hattı taksimi miyahına geçerek nehri mezkuru terk eder-badehu Kazapın (Kazapine) gölünü ikiye ayırarak 7,580 noktasına ve oradan Gökdağa vasıl olur-Üçtepeler-Tayakale (Tayakala) -9,065 noktası orada eski Ardahan sancağı

³²⁰ Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, Kroki 41

hududunu terk eder ve Büyük Akbaba (Bo. Akh-baba) dağlarına geçer-8,828-8,827-7,602-İbiş köyünün şarkına geçerek Kızıлтаş vasil olur-7,400-Novıkızıлтаş (Novi-Kizildach) köyü-Karaahmetin garbindan geçerek Camuşbu (Djamouchbou) çayına vasil olur. Dilaver,B Kımlı (Dalavere, B Kumly) Tihnis köylerinin şarkına kain Vartanlı ve Başşuragel köylerinden ve saifüzzikir ırmağı takibenKalalı'nın şimalinde Arpaçay ırmağına vasil olur-oradan mütemadiyen Arpaçay talveğini takip ile Aras'a gelir-Aras talveğini aşağı Karasu mansabına kadar takip eder.³²¹

Antlaşma sonrasında, tarafların egemenlik bölgelerinin belirlenmesi nedeniyle taraf halklarının yer değiştirmeleri söz konusu olacaktır. Bir kısım halk yerinde kalacak ve yeni devletin koşul ve kurallarına göre yaşamlarını şekillendirmek durumunda kalacaktır. Bu durum iki devlet arasında bölgesel de olsa bazı çatışmalara ve yazışmalara neden olacaktır. Bu durumu, Chicherin'in Büyükelçi Ali Fuat Paşaya mektupları, Fuat Paşa'nın Sovyet Rusya Dışişleri Komiserine yazdıkları karşılıklı mektuplarda görmekteyiz. Bu sınır sorunları bazen çok ciddi boyutlara varabilmekte ve yerel temsilcilerle çözüme kavuşturulamaması durumunda Dışişleri bakanlarına kadar durum aktarılabilir.³²² “Kars'ta kalan Rus kökenli halkın Türkler tarafından yerlerinden edilmeye çalışıldıkları ve yerel yönetimler tarafından tedbir alınmadığını ve durumu Sovyet Dışişleri Bakanı Chicherin tarafından Türkiye Elçisi Ali Fuat Paşaya bildiren mektubu” durumu açıkça ortaya koymaktadır. Zaman zaman bir taraf kendi ülkesinin halkından olanları korumak adına diğer taraf ülkenin içişlerine müdahale ettiği de olmaktadır. “TBMM Hükümetinin egemenlik bölgesinde kalmasına rağmen; Kars-Sarıkamuş arasındaki telgraf bağlantısının onarılması istenmekte ve yapılmadığı için bazı kurumlar suçlanmaktadır.³²³

Rusya'dan alınan belgelerden, Mustafa Kemal'in Lenin'e yazdığı mektubunda; Frounze'nin ayrılışı nedeniyle sevgiler gönderirken Türk politikası hakkında bilgiler vermek isteğini açıklamaktadır.³²⁴ Mektubun girişinde,”Bu

³²¹ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, C. 11-12, Ankara, 1958, s. 321-322; Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 888, 889 ; Oran (Editör), *a.g.e*, s. 119

³²² BCA, *Azerbaycan Belgeleri* Belge 930-01-02-33-01, (1/2-1/5); Bkz. EK-16, EK-17

³²³ BCA, *Azerbaycan Belgeleri* No. 930-01-02-33-01

³²⁴ BCA, *Rusya Belgeleri* No. 930-02-02-15-03,

yüzyılda zincirlerini kıran bu iki toplum, Türk ve Rus halkları, arasında kendiliğinden gelişen bir yakınlaşma olmuştur. Bu durum ve bağımsızlık çabalarının, başka yerlere de yayılmasından kaygılanan emperyalist ve kapitalist büyük güçlerin saldırılarını üzerine çekmiştir.”diyerek bir kader birliği olduğunu belirtmektedir. Devamında, bu kader birliğinin halkları da birbirine yakınlaştırdığını ve bu yakınlaşmanın tarihte yapılan mücadeleler sonucunda bir uzlaşmanın getirdiği kalıcı bir barış olduğunu vurgulamaktadır. Mektubun bir bölümü Cumhuriyet İdaresini anlatmaktadır. Değerlendirmelerini batının emperyalist ve kapitalist güçleri ile Sovyet Rusya gibi ve birlikte mücadele edeceklerine dayandırmaktadır, Türkiye’nin Sovyet Rusya’dan başkasına güvenemeyeceğini ve bunun batının kapitalist ve emperyalist güçler tarafından iyi karşılanmadığını açıklamaktadır. Mektup, Sakarya savaşı kazanılmış ve Büyük taarruz hazırlıklarının yapılmakta olduğu bir zamanda, yani yardıma ihtiyaç olduğu bir zamanda yazılmıştır.

Moskova Antlaşması; Misak-ı Milli’nin büyük bir devlet tarafından ilk olarak tanındığı, Türkiye’nin Çarlık Rusya’sına olan borçlarından kurtulduğu ve Türkiye’de kapitülasyon rejiminin ulusal egemenlik kavramıyla bağdaşmayacağını Lozan Antlaşmasından önce açıklayan uluslararası belge olması bakımlarından önem taşımaktadır.³²⁵

D. Kars Antlaşması

Kars Anlaşması, Türkiye’nin kuzey doğu sınırlarını hakkındaki bölgesel şartları kelime kelime tekrar ederek Moskova Antlaşmasının genel hükümlerini kabul etmiştir. Kars Antlaşması, Nahçıvan Otonom Bölgesinin kuruluşunu bir kez daha teyit etmiş (Azerbaycan yönetimi altında) ve Moskova antlaşması ile küçük bir kısmı üzerinde karar kılınmadan bırakılmış olanları da içine alacak şekilde sınırlarını çizmiştir.³²⁶

---

³²⁵ Oran (Editör), **a.g.e**, s. 173

³²⁶ Kültür Bakanlığı, **Atatürk’ün Milli Dış Politikası** C. I, Ankara, 1981, s.555-579; Kars Antlaşmasının Fransızca Metninin Sınırla İlgili 1. Sayfası; Bkz. EK-2; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 938; Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 266

1. Barış Antlaşmasından Önceki Durum

Moskova Antlaşması, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti için faydalı oldu. Evvela silah ve para bakımından yardımlar sağlandı. Sonra, sınırlarda emniyetin sağlandı ve tahrikçi Ermenistan hükümeti ortadan kaldırılıp yeni Ermenistan, Sovyet politikası içinde eridiği için yeni Türk Devletinin doğudan batıya asker ve silah sevkiyatı mümkün oldu. Türkiye ve Rus Şuralar hükümetinin emperyalizme karşı iki tabii ve tarihi müttefik olması şartları o devrede gerçekleşti. Bu hususta Çiçerin'in Aralık 1920 tarihli notasında, Türkiye Hariciye Vekili Muhtar Bey'in 31 Ocak 1921'de Millet Meclisindeki beyanlarında bu durum çok açık, kesin ve dostane olarak belirtilmiştir. Mustafa Kemal'in daima çok değer verdiği ve dış siyasetin dayanaklarından biri saydığı bu dostluk, İkinci Dünya Harbine kadar sürmüştür.³²⁷

Moskova Muahedesinden sonra, Ruslar vaatlerini yerine getirmeye başlamışlar, bir miktar harp malzemesiyle beraber on milyon rublelik altının yarısını da göndermişlerdir. Fakat Gümrü'nün vaktinde boşaltılmaması ve Gürcistan dâhilinde Ahıska ve Batum'un geçici olarak işgal edilmesi üzerine Hariciye komiserliğinde lehimize olan hava birdenbire değişmişti. Yeniden türlü müşkülât çıkarmışlardı. Bu durum karşısında Ali Fuad Paşa yanında Başkatip Aziz Bey olduğu halde tekrar Milletler Komiseri Stalin'e başvurmak lüzumunu duymuş ve 21-22 Nisan 1921 gecesi ziyaretlerine gitmişlerdi. Birçok konular görüşüldükten sonra, Ali Fuat Paşa'nın yardımın ikinci yarısı beş milyon Rubleden bahsetmesi üzerine iki gün içinde gönderileceği cevabını almıştı. Yine silah, cephane ve harp malzemesi konusunda da süratle yardımın gönderileceği sözü alınmıştı.³²⁸ 1921 yılında Rusya'da hüküm süren açlık, o tarihlerde bütün dünya siyasetine ve iktisadiyatına hakim olan İngilizlerle hiç olmazsa iktisadi sahada anlaşarak onlardan yardım temini zorunluluğu vardı. Bu maksatla Sovyetler, birçok tavizler vererek, Londra'da İngilizlerle bir iktisadi mukavele imzalamışlardı. Fakat bu mukavelenin yürürlüğe

³²⁷ Aydemir, **Tek Adam**, s. 439-440

³²⁸ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 201-203; Oran, **a.g.e.**, s.175

girebilmesi için daha bazı fedakârlıklarda bulunulması icap etmişti. Bu fedakârlıklara, evvela bizimle bağlandığı muahedenin icabı olan yardımları yapmamakla başlamıştı. Moskova Muahedesinin üzerinden iki ay geçtiği halde, Anadolu'ya yalnız birkaç milyon fişekle birkaç bin tüfek göndermişlerdi. Diğer esliha ve cephane ile esirlerimizin memlekete nakli kasden tehir edilmiş olduğu anlaşılıyordu. Bu nedenle Ruslarla aramızda ilişkiler bozulur gibi olmuş, gergin bir hava esmeye başlamıştı. Rusların komşularına uyguladığı kötü tavırlara karşılık İngilizlerden fazla bir yardım görmüş olsalar ve İngilizleri ablukadan vazgeçiriverseler, bir dereceye kadar müsamaha ile karşılamamız mümkündü.³²⁹ Ayrıca Ruslar, yardımın çeşitli yollarla geri alınması çabaları gösteriyorlardı. Örneğin, Moskova'da Çiçerin tarafından Fuat Paşa'ya gönderilen bir yazıda, Çoruh vadisinde bulunan bir bakır madeninin Ruslar tarafından işletilmesine müsaade edilmesi isteniyordu.³³⁰

2. Konferans (Barış İsteği, Hazırlıklar, Toplanması, Gündemi)

Moskova Antlaşması ile Rusya, bir bakıma, Gümrü Antlaşmasını da hükümsüz hale getirmiştir. Her ne kadar antlaşmada böyle bir madde yoksa da, Kafkasya Cumhuriyetleri ile yapılacak antlaşmadan bahsedilmesi bu imkânı sağlamıştır. Ayrıca Ruslar, Bekir Sami heyetine teklif edip de kabul ettiremediği bir noktayı, artık önemi kalmamış bile olsa bu defa kabul ettirmiş. Kafkas Cumhuriyetleriyle yapılacak antlaşmada, Moskova Antlaşması hükümlerinin aynen kabulü için gerekli teşebbüsü üstüne almış, yani bir tür aracılık rolü üstlenmiştir. Moskova müzakerelerinde Ruslar, müzakerelere, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin de katılmalarını istemiş, Türk heyeti buna karşı çıkmış ve bu sebeple bu Cumhuriyetlerle ayrı birer anlaşma yapılması karara bağlanmıştı. Moskova antlaşmasının tasdiknameleri 22 Eylül 1921 günü Kars'ta teati edildikten sonra, 26 Eylül günü de, Rus, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcileriyle Kars konferansı açıldı. Türk temsilcisi Kazım Karabekir Paşa idi.³³¹ 16 Mart 1921

³²⁹ Cebesoy, **a.g.e.**, s. 254-255, 259

³³⁰ BCA, **Azerbaycan Belgeleri** No: 930-01-02-33-01 Kopya 5-6

³³¹ Gürün, **a.g.e.**, s. 70; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 942

tarihinde Moskova’da imzalanan Rusya-Türkiye anlaşmasının 13 Ekim 1921 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi ile Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Sosyalist Cumhuriyetleri arasında imzalanan Kars Antlaşması ile tadil edilmiş olduğunu hatırlamakta fayda vardır. Bu antlaşmada aynı zamanda Rus Sovyet Hükümeti de temsil edilmiş ve Moskova delegesi Hanetski Kars antlaşmasına imza koymuştur.

Bu zamanlarda Gürcistan ve Ermenistan’ın durumu şöyle idi.”1920 Sonbaharında Ermeni Devleti’nin konumu Müttefiklerden gelecek mali, diplomatik ve askeri destek olmaksızın çok umutsuz bir hal almıştı. Aralık ayında Kazım Karabekir Paşaya bağlı birlikler Kars ve Alexandropol (şimdiki adı ile Leninakan) kentlerini ele geçirdiğinde Taşnak Hükümeti üyeleri Tebriz kentine çekilmiş ve yerel Bolşevikler bir Sovyet Hükümeti kurmuş ve Türk ilerlemesini durdurmak için Erivan’da Rus birliklerini karşılamışlardır.

Tüm politik gözlemciler açısından Gürcistan Devleti’nin durumu da umutsuzdu. Devletin konumu mali ve ekonomik açıdan çok zayıftı ve halk bölünmüş ve umursamaz bir tavır içerisindeydi. 1921 Mart’ında Sovyet birlikleri savaş ilanında bile bulunmadan dört noktadan bu ülkeyi işgal etmiştir³³²

3. Müzakereler ve Antlaşma

Ulusların kardeşliği ilkesi ve kavimlerin kendi geleceklerini özgürce saptamak hakkını tanımakta birleşmiş bulunan ve aralarında her zaman iyi ilişkilerin ve karşılıklı çıkarlara dayanan gerçek dostluk bağlarının kurulmuş olduğunu görmek özleminde olan, bir yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti, öte yandan Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Sosyalist Sovyetler Cumhuriyetleri Hükümetleri ile Rusya Sovyetleri Sosyalist Cumhuriyetleri Hükümetinin katılımıyla

---

³³² J.H.M. Cornwall, “*The Russo Turkish Boundary and the Territory of Nakhchivan*” **The Geographical Journal**, Vol. 61, No.6, (Jun., 1923) pp. 445-450

bir Dostluk Antlaşması yapılması için görüşmelere girişilmesine karar vermişler ve bu amaçla; diye başlayan Kars antlaşmasına;³³³

Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden:

Büyük Millet Meclisinde Edirne Milletvekili ve Doğu Cephesi Komutanı Kazım Karabekir Paşa,

Büyük Millet Meclisinde Burdur Milletvekili ve Bayındırlık Bakanlığı eski Müsteşarı, muhtar ve Türkiye'nin Azerbaycan Temsilcisi Mahmut Şevket Beyler;

Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Hükümetinden:

Dışişleri Komiseri Askanov Muradyan ve İçişleri Komiseri Boğuz Makizyan;

Azerbaycan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti'nden:

Devlet Denetimi Halk Komiseri Behbut Şah Tahtineski'ye;

Gürcistan Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti:

Kara ve Deniz Kuvvetleri Halk Komiseri Şalva İlyava ve Dışişleri ve Maliye Komiseri Aleksandr Sıvanidze'yi

Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti:

Letonya'daki Temsilcisi Jak Halski'yi yetkili Temsilci atamışlardır.

Adı geçen yetkili temsilciler, yöntemine uygun görülen yetki belgelerini veriştikten sonra aşağıdaki maddeleri kararlaştırmışlardır.

TİTE Belgelerinde anlaşmanın metni özetle şöyledir. EK-2 (Kars Muahedesini)³³⁴

³³³ TİTE Arşivi, A 10 323-16 ; Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi**, s. 332

³³⁴ BOA, **Gürcistan Belgeleri** No: 244-8-3 (2-1:2-10) ; TİTE Arşivi A-10 /142-323-16; Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s. 953

Birinci maddede; taraflar, egemenlik hakları ve Moskova'da 16 Mart 1921 (1337) günü imza edilen Türk - Rus Antlaşması hariç daha önce aynı konuda yapılmış anlaşmaların geçersiz sayılacağı açıklanmaktadır.

İkinci maddede; taraflardan birinin kabul etmediği bir antlaşmayı diğerlerinin de kabul etmeyeceği ve Türkiye terimi ile Misak-ı Milli'nin kapsadığı toprakların anlaşılacağı belirtilmiştir.

Kapitülasyonların taraflar arasında kabul edilmeyeceği ve var olanlarının geçersiz olacağı kabul edilir

Dördüncü maddede; Sınırın geçtiği yerler belirtilmiştir. Şöyleki; Türkiye'nin kuzey - doğu sınırı (Rus Genelkurmayının 1/210.000 ölçekli, 1 parmak, 5 verstlik mesafe haritasına göre) Karadeniz kıyısında bulunan Sarp Köyünden başlayarak, Hedis Meta Dağı – Şavyet Dağında suların bölündüğü çizgi - Kani Dağı ve oradan, sürekli olarak, Ardahan ve Kars Sancaklarının eski yönetim sınırlarının kuzeyini ve Arpa Çay ile Aras ırmaklarının talveğini Nizni - Kara Su'yun döküldüğü yere dek izleyen çizgi ile belirlenmiştir. (Sınırın ayrıntıları ve buna ilişkin işler için I ve II sayılı Ekler ile Bağlı Taraflarca imzalanmış ilişik haritaya başvurulması. Antlaşma metni ile harita arasında çelişki bulunursa Antlaşma metni haritaya yeğ tutulacaktır.)³³⁵

Rusya Sovyetleri Sosyalist Federal Cumhuriyeti Hükümetinin bir temsilcisinin de katılımıyla eşit sayıda üyelerden oluşacak bir Karma Sınır Çizme Komisyonu topraklar üzerinde sınırı ayrıntılarıyla saptamak ve sınır işaretlerini koymakla görevlidir.

Yapılan bu antlaşma, yabancı bilim adamlarınca şöyle değerlendirilmektedir.

“Coğrafi bir bakış açısıyla Türkiye, Rusya ve küçük Kafkas Devletleri arasındaki sınır çok önemlidir. Türk ve Kafkaslı müzakereciler dünyadaki en vahşi ve dağlarla çevrili bölgelerden birinde uluslar arası sınırları tanımlamada başarılı olmuşlardır. Müzakereciler Paris'te “Talweg” ve “Su bölümü sınır çizgileri” üzerine

---

³³⁵ Cornwall, a.g.m, pp.445-450; Bkz. EK-13, EK-19

geliştirilen prototipler üzerindeki temayülleri paylaşmışlar fakat nüfusun dağılık ve uluslar arası kuralların katı ve kullanıma hazır metotlar üzerine olduğu bir bölgede hassasiyetle işaretlenmiş fiziksel özellikler için tercih hakkı kullanmada belki de çok haklıydılar. Türk sınırı olan Batum'un güney kısmı ve Aleksandropol'un batı kısmı sınır topluluklarında ekonomik bir varlık olarak güçlü bir Türkiye'nin stratejik taleplerini telif etmek için hazırlanmış olması açısından ilgi çekicidir.”³³⁶ değerlendirilmesi yapılmıştır. Bu değerlendirme “Kars Konferansı” başlığı ile Vakit Gazetesinin 21 Ekim 1921 tarihli sayısında yayınlanmıştır. Değerlendirme İngiliz gazetesi “Morning Post”'a aitti ve haberin kaynağı da İstanbul idi. İstanbul'dan 13 Ekim 1921 tarihi itibarıyla bildirilen haberde Orta Doğu'da başlıca anlaşmazlık konularından birinin Sovyet Rusya'nın izniyle Türkiye - Ermenistan arasındaki pazarlıklar sonucu ortadan kaldırılmakta olduğu şeklinde idi. Morning Post'a göre bu sorunun esası “Kars belde-i müstahkemesinin kime ait olacağı” idi. Kars aynı zamanda Türkiye'nin kuzey doğu sınırında çok önemli mevki işgal etmekteydi ve bir çeşit anahtar görevi yapmaktaydı. Kafkas devletlerinin katıldığı bu konferansta Ermenistan, Kars üzerindeki her türlü isteklerinden vazgeçmişti.³³⁷

Kars Antlaşmasının imzalanmasından sonra anlaşma metni, TBMM'nin 16.3.1338 (1922) tarihinde Dokuzuncu İçtimasında görüşülmüştür.³³⁸

Bu barış görüşmeleri sürecinde; bir taraftan batıda savaş devam ederken, diğer taraftan Sovyet yardımını almak için çaba gösterilmekteydi. Hatta bu arada, Mustafa Kemal tarafından 18 Ekim 1920 tarihinde Türkiye Komünist Partisi kurulmuştur.³³⁹

Mustafa Kemal'in, bu antlaşmalar ile ilgili değerlendirmesi şöyleydi; “Efendiler, Gümrü Muahedesi hükümeti milliyenin akdettiği ilk muahededir. Bu muahede ile düşmanlarımızın hayal hanesinde kendisine ta Harşit vadisine kadar olan Türk ülkeleri bahşedilmiş Ermenistan, Osmanlı Devletinin 1877 seferiyle kaybetmiş olduğu yerleri bize hükümeti milliyeye terk ederek dava haricine

³³⁶ Cornwall, *a.g.m.*, pp. 447

³³⁷ İzzet Öztoprak, **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, TTK yayını, Ankara, 1989, s. 234

³³⁸ TBMM, **Kavanin Mecmuası**, 1. Devre 1. Cilt, 25 Mart 1943

³³⁹ Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965, s. 6-7

çıkarılmıştır. Bu muahede yerine, bilahare aktolunan 16 Mart 1921 tarihli Moskova ve 13 Teşrinievvel 1921 tarihli Kars Muahedeleri kaim olmuştur.”³⁴⁰ Moskova Antlaşmasıyla Ankara Hükümeti, itilaf devletlerinin kendisini ittiği yalnızlıktan kurtulmayı başarmış ve Hükümet, Türkiye'nin tek temsilcisi olarak tanınmaya başlanmıştı.³⁴¹

---

³⁴⁰ Kültür Bakanlığı, **a.g.e**, C. I, s. 41

³⁴¹ Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye C.II**, e Yayınları, İstanbul, 1983, s. 427

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE CUMHURİYETİ DEVLETİ İLE SOVYET SOSYALİST CUMHURİYETLER BİRLİĞİNİN İLİŞKİLERİ (1922-1946)

A. Birinci ve İkinci Dünya Savaşları arasındaki durum (1922-1946 Yılları Arasındaki Olaylar)

1. 1922-1936 Arası

Bu dönemde sınırlarda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Ancak, iki ülke arasındaki sınırları yakından ilgilendiren olaylar cereyan etmiştir. I. Dünya Savaşı sonunda yenik sayılmanın sonucu olarak topraklarının ve öz yurtlarının ellerinden gittiğini gören Türkler, en azından Müslüman ve Türk olan halkın bulunduğu toprakları elinde tutabilmek için Atatürk'ün önderliğinde Kurtuluş Savaşı vermek zorunda kalmıştır. Kazanılan bir kurtuluş savaşının akabinde barış safhasına gelince; Lozan'da görüşmelerin en güç bölümünü sınırlar teşkil etmiştir. Çünkü kuzeydoğu ve doğu sınırı dışında diğer sınırlar, sorunlu bölgeleri bünyesinde bulunduruyordu.³⁴² Ancak Ermeni konusu da kuzeydoğu sınırının sıkıntılı meselesi idi. Nitekim görüşmelerin ikinci günü (12 Aralık 1922) Ouchy Şatosunda Lord Curzon, "Ermenilere geçiyorum..."diyerek başladığı konuşmasında; Ermenilere sözler verildiğini, 1250000 nüfuslu Erivan'ın her yerden gelmiş göçmenlerle dolmuş taşmış olduğunu, Kars, Ardahan, Van, Bitlis ve Erzurum'da bulunan Ermeni nüfusunun yok olduğunu ve dağıldığını belirterek Ermeniler için Türkiye topraklarından yer istemiştir.³⁴³

---

³⁴² Ali Naci Karacan, **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, İstanbul, 1943, s. 73

³⁴³ Dergi Araştırma ve Etüd Grubu, "*Gizli ve Bilinmeyen Belgelerle Ermeni Meselesi*", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 32, Mayıs 1970, s. 43

Türkiye, Misakı Milli'sini barıştan önce Fransa'ya, Lozan'da verilen mücadele sonunda yapılan Barış ile de bütün dünyaya kabul ettirmiştir.³⁴⁴ Sonuçta, Lozan'da Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı olarak; 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması ile tespit edilen sınırlar, 13 Ekim 1921 tarihli Kars Antlaşmasında, Sovyet Rusya, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan tarafından aynen kabul edilmiştir.³⁴⁵ Bundan sonra, artık savaşlar bitmiş barış dönemi başlamıştır. Mustafa Kemal, TBMM'nin 1 Mart 1924 günü oturumunda dış politikanın hedefini "Barış" olarak göstermiştir.³⁴⁶

İki savaş arası dönemde uluslararası ortamın niteliği, modern tarihte eşine az rastlanmış bir durum göstermiştir. Bu dönemde, iki önemli gelişme, kıtayı kilitlemiştir. Bunlardan birincisi, döneme kesin damgasını vuran revizyonist (değişimci)-statükocu kavgasıydı. Birinci Dünya Savaşını bitiren temel barış anlaşması olan Versailles'in arkasından, galip çıkan İngiltere ve Fransa ile yenik düşen Almanya arasında mücadele yeniden başlamıştır. İkinci gelişme 1929 yılında patlayan büyük dünya ekonomik bunalımı olmuştur. Yaratılan bu ortam Genç Türkiye için 3 açıdan "nimet" olmuştur. Birincisi, dış göreliliğe özerklik kazananlar arasında kendisi de bulunmaktadır. İkincisi, revizyonist-statükocu kavgasında iki taraf da jeostratejik önemi büyük Türkiye'ye yaklaşmaya çalışmıştır. Üçüncüsü, tarih içindeki büyük korkusu Rusya, 1917'den sonra kendini toparlamaya çalıştığından bir tehdit olmaktan çıkmış ve hatta bu koşullarda değerli bir dost olmuştur. Türkiye bu nimeti, Mustafa Kemal'in ustalığı ve gerçekçiliği ile birleşen denge politikası sayesinde çok iyi değerlendirmiştir.³⁴⁷

Sovyet Rusya'nın, I. Dünya Savaşı'ndan sonra yeni rejimin yarattığı ortamda, Türkiye ile tesis ettiği ve iki Dünya Savaşı arası dönemde de devam eden ilişkileri, Kars bölgesinde kalan Rus kökenli halkın sınırda olması nedeniyle alınan

---

³⁴⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 150

³⁴⁵ M. Cemil Bilsel, **Lozan II. C.**, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998, s. 585

³⁴⁶ Kültür Bakanlığı, **a.g.e. C. II**, s. 42

³⁴⁷ Oran, **a.g.e.**, s.242

tedbirlerden rahatsız olmasına dayanan bazı durumlar hariç, dostluk havası içinde devam etmiştir.³⁴⁸

Sovyet Rusya, Birinci Dünya Savaşının sonlarında patlayan Bolşevik İhtilali sonrasında, Brest-Litovsk Antlaşmasıyla işgal ettiği bölgelerden çekilerek Dünyaya barışçıl görünmek amacıyla komşu devletlerle barışmıştır. Yeni Rus Devleti, 1921 yılında yeni Türk Devleti ile ilişkilerini düzenleyen Moskova ve Kars Barış Antlaşmalarını, 1925 yılında Türk-Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasını imzalamış, hem Türkiye için hem de çevresi için iyi niyetli iyi bir komşu rolü oynamıştır.³⁴⁹

Bu dönemde, Türk-Sovyet dostluğu sayesinde Ankara, içinde bulunduğu yalnızlıktan kurtularak doğu sınırlarını güvence altına almış ve batıdaki mücadelesinde serbest kalmıştır. Moskova, öncelikle milli mücadelenin zor şartları altında bulunan Anadolu milliyetçilerine silah ve para yardımında bulunurken Türkiye’de kurulan yeni idarenin komünist rejimini benimseyeceği umudunu besliyordu. Bolşevikler, Anadolu milliyetçileri ile daha ilk günden ilgilenmeye ve onlarla temas kurmaya özel önem vermişlerdir.³⁵⁰ 2 Ağustos 1919’da Bandırma’da bulunduğu sırada, Albay Kazım (Özalp) Bey, hatıralarında, Balıkesir’e gelen (Yetkili) bir Bolşevik Rus’la görüşüğünü, Rus dostluğuna dayanarak mücadelenin devam ettirilebileceğini, kapitalist âlemine karşı Ruslarla aynı fikirde olduğu ilan edilirse, istenilen kadar silah, cephane, para ve hatta icap ederse Türkistanlı asker yardımı alınabileceğini söylediğini anlatmaktadır.³⁵¹

Buradan da anlaşılıyor ki; Sovyet yöneticileri, Türk milli mücadelesine rejim açısından bakmakta ve günün şartlarından yararlanarak Anadolu’ya nüfuz etmek istemektedir. Bu durum nedeniyle, Mustafa Kemal’in, Ankara Meclisinin kendisine Mareşal rütbesini vermesi nedeniyle; 26.09.1921 tarihinde yaptığı konuşmasında

³⁴⁸ **BCA, (Azerbaycan Belgeleri)**, No: 930-01-02-33-01/1-2- 1-7, Bkz. Ek-16,17

³⁴⁹ A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Karşılaştırmalı Zaman Dizini-1 1918-1944**, Ankara, 1996, s. 8,9

³⁵⁰ Rıfki Salim Burçak; **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Üniversitesi Yayını No.22, Ankara, 1983, s. 9-10

³⁵¹ Kazım Özalp, **Milli Mücadele 2.Cilt**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s. 74

Türkiye'nin Rusya ile dost olduğunu, Rusya'nın Türkiye'nin haklarını tanıyan ilk ülke olduğunu ve Türkiye'nin dostluğuna güvenebileceğini belirtmiştir.³⁵²

Bu arada, 13 Haziran 1921'de bir motorla İnebolu'ya Hanri ve Şturton isminde iki İngiliz binbaşı gelmiştir. Bu iki Binbaşı, General Harrington tarafından gönderildiklerini ve Mustafa Kemal Paşa'ya mühim tebligatta bulunacaklarını bildirmiş ve Refet Paşa ile görüşmelerinde, Mustafa Kemal Paşa İnebolu'dan bir torpido ile İstanbul'a gelip doğruca Boğaziçi'nde General Harrington'nun yalısına inmesini ve kimse tarafından hissedilmeksizin sulh esasları üzerinde onunla anlaşmasını Harrington namına teklif etmişlerdir.³⁵³

30 Ağustos 1922'de kazanılan savaşın ardından Türkler ile halen Boğazlar bölgesini işgal altında tutan İngiliz güçlerinin karşı karşıya gelmeleri an meselesi gözükiyordu. Türkler, Avrupa'ya geçiş hakkı istediler. Bu durum karşısında İngiliz hükümeti direnmeye ve Boğazları savunmaya karar vermiş ve İtilaf ortaklarına ve Dominyonlarına destek çağrısında bulunmuştur. İngiliz hükümetinin bu çağrısına (Yeni Zelanda dışında) hiç destek çıkmayınca, gerekirse kendi başına savaşımaya karar vermiştir.³⁵⁴

Sonunda İstanbul'daki bu tehlikeli durum, çatışmalara meydan vermemeyi başaran cephedeki komutanların, General Harrington ve İsmet Paşa'nın duyarlı davranışlarıyla etkisiz hale getirilmiştir. Mudanya'da bir hafta süren görüşmelerden sonra 10 Ekim'de bir ateşkes anlaşmasına varılmıştır. Buna göre; İstanbul ve Boğazlar, savaş sonuna kadar İngilizlerin denetiminde kalıyordu.³⁵⁵

Millî Mücadele hareketinden başarıyla çıkan Türk Devleti, Lozan Antlaşması'nı Birinci Dünya Savaşı'nın galip devletleri ile eşit şartlarda imzalamış ve milletlerarası alanda, bağımsız bir devlet olarak yerini almıştır. Lozan sonrasında, Türkiye komşularıyla dostluk ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır.

---

³⁵² BCA, (Rusya Belgeleri), No: 930-02-01-08-04, 8-2-10, Bknz. EK-14

³⁵³ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s. 95- 96

³⁵⁴ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 227

³⁵⁵ Erik Jan Zürcher, **a.g.e.**, s. 227

Mustafa Kemal Paşa barış içinde yaşama isteğini, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde yaptığı bir konuşmada şu şekilde izah etmektedir; "...esaslı ıslahat ve inkişafat içinde bulunan bir memleketin hem kendisinde, hem de muhitlerinde sulh ve huzuru cidden arzu etmesinden daha kolay olunabilecek bir keyfiyet olmaz..."

Türkiye'nin 24 Temmuz 1923'te imzalanan Lozan Barışı sonrası dış politikasında Mustafa Kemal Paşa, millet menfaatine dayalı bir "Millî Siyaset" ilkesini temel alır. Millî Siyaset uygulamasında esas olan Millî Bağımsızlık, Millî Misak, milletler arası hukuka da saygı ile "Yurtta Barış, Dünyada Barış" ilkelerinin titizlikle tatbik edilmesidir. Osmanlı'nın borçları gibi bazı sıkıntılı konularını üzerine almasına rağmen; Misak-ı Milli'nin ruhunda Türkiye Cumhuriyeti Devletinin yeni bir devlet olduğu Osmanlı'nın devamı olmadığı bütün dünyaya anlatılmıştır. Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924 günü, TBMM'de yaptığı konuşmada "Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile ilişkilerimizin dostane mahiyette korunmasına ve fiilen gelişmesine içten bir kıymet vermekteyiz. Neticelenmiş olan konsolosluk mukavelesinin imzası gecikmeyecektir ümidindeyiz." demiştir. Bu konuşma, kapalı bir şekilde de olsa, Sovyetler Birliği ile aradaki buruk havayı aksettirmektedir.³⁵⁶ Bu yıllarda (1921-1922) Sovyetler Birliği'nin politikası etrafını saran kapitalist çemberi yıkmak, Almanya ile Batılı devletlerin arasını açmak ve komşuları ile iyi münasebetler kurarak bu devletleri kendisine yaklaştırmaktı.³⁵⁷

İsmet Paşa, Ankara'daki Rus sefiri Suritz'in izinli veya vazifeli olarak Moskova'ya gidişinde, onun vasıtasıyla Çiçerin'e bir mektup yollamıştır. Çiçerin'in de 6 Ocak tarihli cevabi mektubu alınmıştır. Alınan cevabi mektupta Çiçerin; "Yoldaş Suritz aracılığı ile bana göndermek lutfunda bulunduğunuz dostane mesajı almakla çok bahtiyar oldum. ...Lozan'da, içimizi dökmekteki açık sözlülüğümüz, her ikimiz için faydalı oldu ve ilişkilerimizin müşkil bir anını mesut bir surette atlatmak imkanını verdi. Bu açık sözlülüğün bize daima en yüksek derecede yararlı olacağına inanıyorum. ...Türkiye'de komünist meselesine gelince, tanıdığınız bazı şahısların geliştirdiği fikirler hiçbir zaman bizim fikirlerimiz olmamıştır ve hiç kimse bizim

---

³⁵⁶ Gürün, a.g.e, s. 103

³⁵⁷ Mehmet Gönübol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997, s. 74,

bilgimiz olmadan bunu yapmaya çalışamaz. ...dostluk siyasetinin devamlılığı aramızda yerleşmiştir. ...Bizim tarafımızdan başka hiç bir şey istemiyoruz.” şeklinde devam ederek cevap vermiştir. İsmet İnönü, 22 Ocak'taki cevabında dostluğun devamını dilerken her türlü durumda sükûnet ve huzurun esas olduğu belirtmiştir.³⁵⁸

1921 Moskova Antlaşması'yla temeli atılan Türk-Sovyet dostluk ve işbirliğinin devamı hem Türkiye hem de Sovyetler için gerekiyordu. Türkiye Cumhuriyeti'nde dış politikanın ana çizgileri, Birinci Dünya Savaşında Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilgisi sonucunda ortaya çıkan ulusal hareket esnasında, daha cumhuriyetin ilanından önce belirmeye başlamıştır. 8 Kasım 1917 tarihinde Sovyetler Kongresinde Sovyet Rusya, ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkını benimsemiştir. Buna rağmen; Kafkasya'nın tek bir devlet olması için gayretlerini de hiç bırakmamıştır.

Bu dönemde, Sovyetler ve Afganistan ile yapılan antlaşmalar Türkiye'nin uluslar arası platformda yalnızlığını kısmen de olsa gidermiştir. Ankara, 1922 yılında Cenevre Konferansı çalışmalarına katılma arzusunda bulunmuş, Rusya'nın önemli desteği Türkiye'nin yalnız olmadığını ortaya koymuş ancak sonuç alınamamış ve Türkiye davet edilmemiştir. Yine oldukça ağır koşullar altında Lozan'da Sovyetlerin fevkalade desteğinin isteklerimizin elde edilmesinde önemi hissedilmiştir. Düzenleyicilerince yalnızca Boğazlar sorununa ilişkin olarak toplanan konferans sonucunda Sovyet Rusya, bu sorunun Türkiye yararına çözümlenmesine katkıda bulunduğu gibi, Türkiye'nin egemenlik ve güvenliği ile ilgili öteki sorunlarının çözümüne de yardımcı olmuştur.

Bu antlaşma, Türkiye'de ve bu arada Mustafa Kemal tarafından da takdir görmüştür. 1921 yılı antlaşmasında olduğu gibi, 1925 yılı antlaşması da, uluslar arası platformda her iki tarafın da çıkarlarına hizmet etmiştir.³⁵⁹

Diğer taraftan; 21 Ocak 1924'te Lenin ölünce Moskova'da bir iktidar mücadelesi başlamıştır. Türkiye'ye gelince, Lozan antlaşmasıyla barışa kavuşmuş

---

³⁵⁸ Gürün, a.g.e, s. 104,105

³⁵⁹ Boris B. Potskhveriya, “1920 ve 1930”lu Yıllarda Türk- Sovyet İlişkileri”, TTK Yayını (Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992), Ankara, 12-14 Aralık 1992, s.190

olmakla birlikte pek önemli bazı konuların halli, barıştan sonra ilgili devletlerle yapılacak ikili müzakerelere kalmıştır. Türkiye bu müzakerelerde kendisini, aynen milli mücadele dönemindeki gibi, tek başına, her hangi bir devletten destek görmez bulmuştur. Bu bakımdan fiili bir destek beklenmeyecek ise de, Rusya ile ilişkilerin daha yakın ve dost bir zemine oturtulması, tabiatıyla Türkiye için önemli olacaktı. İşte zemin bu şekilde hazır hale gelince; iki ülkeyi 17 Aralık 1925 Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını imzalamaya yönelten girişimlerin sonuçlanması zor olmamıştır. Bu anlaşmanın ortaya çıkışını Sovyet resmi yayını geniş şekilde anlatmıştır.³⁶⁰

Diğer taraftan, Kapitalist Batılı devletler, Komünist Sovyet Rusya'yı bir çember içine almaya çalışıyor, onunla siyasal ilişkiler kurmak istemiyordu. Türkiye ve Sovyet Rusya yalnızlık içinde bulunmalarına karşın, iki devlet de, İngiltere'nin etkisi altındaki Milletler Cemiyeti'ne henüz katılmak istemiyordu. Bu müşterek konuların yaklaştırdığı iki devlet, aralarında bir siyasal dayanışma sağlamak üzere, Milletler Cemiyeti'nin Musul sorunu üzerindeki kararın ertesi günü Paris'te Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasını imzalamışlardır.³⁶¹ İmzalanan 1925 yılı Dostluk Antlaşması, sadece Türkiye'nin değil, Rusya'nın da imzaladığı ilk saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşmasıdır. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği, tarafları birbirine bağlayan yürekli ve düzgün ilişkilerin ve içten dostluğun güçlendirilmesine yararlı koşulların açık biçimde belirlenip saptanması ve amacına uygun geliştirilmesi için antlaşmanın maddelerinde anlaşmışlardır.³⁶²

Bu sırada Batı Avrupa'da olumsuz bir ittifak gerçekleşiyordu. İmzalandığında (16 Ekim 1925) Locarno anlaşmaları, Moskova'nın diplomasisine karşı sert bir şekilde meydan okumaydı. Batı Avrupa'da ana güvenlik anlaşmaları olarak kabul edilebilecek olan bu anlaşmalara karşı Sovyet Hükümetinin imzaladığı 17 Aralık 1925 tarihli Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, yalnız

---

³⁶⁰ Gürün, **a.g.e**, s. 104,105

³⁶¹ İsmail Soysal, **a.g.e**, s.264

³⁶² Gürün, **a.g.e**, s. 114,117

bırakılmaya karşı bir tepki olması, Paris’te gerçekleştirilmesi ve Locarno’nun ertesi günü imzalanmış olması bakımından ayrıca önem kazanmaktadır.

Bu durum yeni bir politikayı ortaya çıkartmış ve bir güvenlik sisteminin kurulmasında yeni bir sayfa açmıştır. Çok taraflı paktlarca büyük bir kapsamda talep edilen işlemlerin zorluğu bilinci ile Rusya 1924’ten sonra gelecekteki çok taraflı müzakerelere kapıları kapatmadan karşılıklı olarak kendi acil güvenlik sorunlarının çözümü için elzem olan anlaşmaları sonuçlandırmaya karar vermiştir. Anlaşmalardaki mevcut hükümler; saldırmama, ambargo koymama, tarafsızlık ve uzlaştırıcı eylemlerle ilgilidir.³⁶³ Bu genel esaslar, Türkiye’nin kuzeydoğu sınırlarının güvenliği için önemlidir.

19 Mart 1945 tarihine kadar yürürlükte kalan bu antlaşmaya ek bir de gizli mektup bulunmaktadır. Bu mektupta; “İki taraf arasında imzalanan antlaşmayı bütünlüyle nitelikte olan 16 Mart 1921 tarihli Dostluk Antlaşması, akit taraflardan birisinin üçüncü bir veya birkaç devletle savaşa girmesi durumunda, Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki ilişkinin temelini oluşturacaktır.”³⁶⁴

1925 “Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması’ndan” sonra, Türkiye ile Sovyetler Birliği, 11 Mart 1927’de “Ticaret ve Seyrisefain Antlaşması’nı” imzalamışlar ve Briand-Kellog Paktı ile 1929 Litvinov Protokolünde ortak hareket etmişlerdir.³⁶⁵

Türkiye’nin Rusya ile ikili olarak başlayan iyi komşuluk ilişkileri sonucunda 9 Şubat 1934 tarihinde savunma paktı niteliğinde Balkan Antantı imzalanmıştır.³⁶⁶

1935 yılında, Rusya ile Saldırmazlık Anlaşması on yıl süre ile uzatılmıştır. 1935 ‘den 1939 baharına kadar vuku bulan uluslararası olaylarda, uluslararası ilişkiler bozulma eğiliminde olmuş, bazı durumlarda açıkça saldırganlığa varacak noktalara ulaşmıştır.

---

³⁶³ Malbone W. Graham, “*The Soviet Security Treaties*”, *The American Journal of International Law*, Vol. 23, No.2 (Apr, 1929), pp.336-350

³⁶⁴ M.Ali Gemuhluoğlu, **Soğuk Savaş Döneminde Türkiye- Sovyetler Birliği ilişkisi (1945-1965) ve Türk Dış Politikası** (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003, s. 33-34

³⁶⁵ “27 Ağustos 1928’de imzalanan Briand-Kellog Paktına Türkiye ve Rusya davet edildiler. 31 Ağustos’ta Rusya, 8 Eylül de Türkiye Pakta katıldılar”

³⁶⁶ Rıfki Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946, s.27

2. 1936-1946 Arası

Türkiye, İran ve Pakistan arasında 6 Temmuz 1937 tarihinde Sadabad Paktı imzalanmıştır. Bu Pakt, imza sahipleri arasında mevcut dostane ilişkileri güçlendirme amacı taşımakta idi.³⁶⁷ Türkiye'yi doğulu devletlerle bir pakt çerçevesi içinde ilişkiler kurmaya sevk eden olay, İtalya'nın Milletler Cemiyeti sistemini ihlal ederek Habeşistan'a karşı fiili tecavüze girişmesidir.³⁶⁸

Sovyet Rusya ile karşılıklı saygı ve anlayışa dayalı olan politik ilişkilerimiz normal seyrinde sürerken, Boğazların müşterek savunması hakkında imzalanan anlaşmayı tamamlayıcı nitelikte olacak bir Montrö Litvinof Konvansiyonunun imzalanması Türk Dışişleri Bakanına önerilmiştir. Bu beklenmedik istek, Türk Hükümetinin kabul edebileceği bir konu değildi. Öncelikle, bu durum Türk bağımsızlığını ortadan kaldırıyordu. Ayrıca, uluslararası geleneğe aykırı olarak Boğazlar ile ilgili yeni bir anlaşma talep etmesi tuhaftı.

Bu türden bir paktın gerekli olmadığını ve hoş karşılanmayacağını dostlarına anlatmaya çalışırken Türkiye, Sovyet önerisini ve Türk Hükümetinin buna vereceği yanıtı İngiliz Hükümetine iletmeyi uygun görmüştür. Bu, Milletler Cemiyeti Konseyindeki iki toplantıda ele alınmış ve İngiliz Hükümeti, ortak savunma paktının oluşturulmasının gerekmediği konusundaki fikrimizi paylaşmıştır. Sovyetler daha ileri gitmemiş ve konu Türkiye'nin İngilizlerin onayı olmadan Rusya ile görüşemeyeceği konusunda Sovyet devlet adamlarının şikâyetleri ile birlikte askıya alınmıştır.³⁶⁹

Diğer taraftan Almanya, askeri gücünün yanı sıra, Ankara Büyükelçisi aracılığı ile Türkiye'nin maddi yardımla desteklenerek Sovyetler Birliği'nin Boğazlar yoluyla yardım almasını önlemek istiyordu. Buna karşılık Sovyetler Birliği,

---

³⁶⁷ Cevat Açıkalın, "Turkey's International Relations", **International Affairs**, Vol.23, No.4 (Oct, 1947) pp. 477-491

³⁶⁸ Mehmet Gönübol, **Olaylarla Türk Dış Politikası**, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1974, s.115

³⁶⁹ Cevat Açıkalın, **a.g.m.**, pp. 477-491; Oran (Editör), **a.g.e.**, s. 275

bir ülkenin uluslar arası su yolunu kapayarak kendi güvenliğini tehlikeye sokmasına karşı Boğazlar üzerinde bir gözetim hakkı istemektedir.³⁷⁰

Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'nin İtalya'nın Habeşistan'ı işgal etmesini protesto etmesine katılması, Türk-İtalyan ilişkilerinin kötüye gitmesine sebep olmuştur. Türkiye, İtalya tarafından gelebilecek muhtemel saldırı karşısında İngiltere'nin önderliğiyle Aralık 1936'da kurulmuş Akdeniz paktına dahil olmuştur. Türk hükümetinin bu belirsiz vaziyetinden Rusya ve Fransa endişelenmiştir. Almanya'nın Türkiye üzerindeki yoğun propagandası nedeniyle Litvinov ve Tevfik Rüştü Aras bir araya gelerek "Türkiye hiçbir şekilde SSCB'den ayrılmayacaktır." şeklinde bir açıklama yapılmıştır.³⁷¹ Gelişmeler Türkiye'yi zor durumda bırakacak şekilde cereyan etmiştir. İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı olduğu bu dönemde; İtalya'nın Habeşistan yerine Güney Anadolu'ya yönelebilecek bir macera akımı Ankara'yı ve Çankaya'yı çok düşündürmüştür.³⁷²

II. Dünya Savaşının arifesinde meydana gelen bu gelişmeler, dünyada kutuplaşmanın işaretlerini vermeye başlamıştır. ABD, SSCB ve Almanya gibi Türkiye'yi direkt ilgilendiren güçlerin ortaya çıkması Türkiye'nin tarafsızlık politikasını uygulamaya ağırlık vermesine sebep olmuştur. Hitler'in Sovyetlerle anlaşmak istemesi, 2 Kasım 1938'de Çekoslovakya'nın Karpatlar ötesinde Sovyetlerden Ukrayna'yı ayırmak için, Berlin talimatıyla kurulmuş "Karpat Ukrayna'sının" Mart 1939'da ortadan kaldırılmasından anlaşılmaktadır. İngiliz, Fransız ve ABD basın organlarında, Hitler'in 1939 ilkbaharında Sovyet Ukrayna'sını kendisine birleştireceği bildirilmiştir. Bu arada Balkan Devletleri ile Sovyet Rusya arasında ikili ilişkileri geliştirmek ve Balkan Devletleri arasındaki birliği kuvvetlendirmek adına Sovyet Dışişleri Komiser Muavini Potemkin, 1939 Nisanında Türkiye'den başlayarak Balkan Devletlerine ziyaretler yapmıştır. Potemkin, 28 Nisan

---

³⁷⁰ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, s. 158-159

³⁷¹ Raşid Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002, s. 118

³⁷² Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam* C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 111

- 5 Mayıs tarihleri arasında bir hafta süre ile Ankara'da kalmış ve görüşmeler yürütmüştür.³⁷³

Yaptığı görüşmeler sonucunda yayınlanan bildiride bazı ifadeler; "...Türk ve Sovyet devlet adamlarının bu teması esnasında iki dost memleketin hükümetleri arasında beynelmilel meseleler ve Türk-Sovyet münasebetlerini alakadar eden hususi meseleler hakkında görüş beraberliği mevcut olduğu bir kere daha müşahede ve tespit edilmiştir." şeklindedir. Türkiye'den Bulgaristan'a giden Potemkin Bulgaristan'ı Antanta katılmak için ikna etmeye çalışmıştır.³⁷⁴

8 Nisan 1939'da İtalya'nın Arnavutluk'u istilasından itibaren Türkiye resmen ve açıkça İngiltere'nin yanında yer almıştır. 12 Mayıs 1939'da İngiltere ile ortak bir bildiri imzalayan Türk Hükümeti, doğu Akdeniz'de gerçekleşecek herhangi bir saldırıya karşı İngiltere'yle işbirliğine gideceğini bildirmiştir. Bu gelişmelerden sonra Türkiye, İngiltere ve Sovyetler Birliği arasında kalmış ve her iki devletle dostluklarını birlikte yürütmek için ciddi çabalar harcamıştır.³⁷⁵ 1939 yılı başlarında Türkiye ile SSCB arasında işbirliği ve karşılıklı dayanışma anlaşmasına yönelik görüşmeler yapılmaktaydı. İngiltere ve Fransa'nın 13 Nisan'daki teklifleri derhal aynı gün Sovyetlere bildirilerek gelişmeler karşısında Sovyet tutumu öğrenilmeye çalışılmıştır. Bu girişim üzerine Molotov, 2 gün sonra İnönü'ye gönderdiği cevabi mesajında "Balkanlar ve Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan yeni durum çerçevesinde, iki ülke arasında dayanışma yapılması, bir saldırıya karşı alınması gereken tedbirlerin görüşülmesi" teklifinde bulunmuştur. Görüşme yeri olarak da Batum veya Tiflis'i önermiştir. Teklifi olumlu karşılayan Türk Hükümetinin, 17 Nisan'da verdiği cevabında görüşmenin Ankara veya İstanbul'da yapılmasını istemesi üzerine bu sefer Molotov 19 Nisan'da Türk Dışişleri bakanının süratle Moskova ya gelmesini bildiren bir mesaj göndermiştir.

Ertesi gün Rus Maslahatgüzarını makamına çağıran Şükrü Şaraçoğlu, Moskova'ya gitme işinin ileriye bırakılarak, vakit kazanmak için Sovyetlerin ilk teklifi uyarınca Batum'da buluşulmasını istemiştir. 21 Nisan'da Sovyetler bu defa

³⁷³ Kamuran Gürün, **a.g.e**, s. 187

³⁷⁴ Rıfki Salim Burçak, **a.g.e.**, s. 37

³⁷⁵ Selim Deringil, **Denge Oyunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 71

Saraçoğlu'nun Moskova'yı ziyaret vaadini senet saydıklarını, fakat görüşmeyi çabuk yapmak istediklerinden, şimdilik Dışişleri Komiser Yardımcısı Potemkin'i 28 Nisan'da Ankara'da olacak şekilde göndermeye karar verdiklerini bildirmiştir.³⁷⁶

William Hale "Türk Dış Politikası" adlı eserinde; İkinci Dünya Savaşının başlangıcında Türk dış politikasını şöyle değerlendirmektedir. "İkinci Dünya Savaşı tarih üzerinde belirgin bir etkisi olduğundan, 1939 - 1945 tarihleri arasındaki Türk diplomasisi akademik açıdan hayli dikkat uyandırmıştır. Hatta bu tarihlerden hemen önceki ve hemen sonraki dönemlerde ilk bakışta açıklıktan ve tutarlılıktan yoksun görünür. Ekim 1939'da İngiltere ve Fransa'yla bir üçlü ittifak anlaşmasının imzalanmasına rağmen, müttefiklerin ve Almanya'nın kendi taraflarında savaşa katılması konusundaki baskılara direnen Türkiye, tüm savaş boyunca tarafsızlığını korumuştur. Dengeli tutumu, nispeten küçük ve askeri açıdan geri kalmış bir ülkenin dünya çapında verilen savaş sırasında bağımsız bir yol izlemesine örnek gösterilmektedir. Ayrıca uluslararası siyasette küçük bir ülkenin piyon gibi kullanılmamasına çarpıcı bir örnek oluşturur."³⁷⁷

Dışişleri Bakanımız Şükrü Saraçoğlu'nun 25 Eylül - 21 Ekim 1939 tarihleri arasında yaptığı Moskova ziyaretinde Boğazların, Türkiye'nin zayıflığı gündeme getirilerek Türkiye ile Rusya'nın birlikte yönetimi teklif edilmiştir. Saraçoğlu-Molotov arasındaki görüşmeler, 26 Eylül günü Kremlin Sarayı'nda başlamış, iki toplantı halinde yapılan ilk günkü görüşmelerde toplantının esas konusunu teşkil eden ve Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında aylardan beri görüşülmekte olan Türk-Sovyet yardımlaşma paktı hakkında hiçbir müzakere cereyan etmemiştir.

Ancak, akşam yemeğinden sonraki toplantıya Molotov ile iki yardımcısı Potemkine ve Dekanozof, Türkiye'nin Moskova, Sovyetlerin Ankara Büyükelçileri de katılmışlardır. Sovyet heyeti. Türkiye'nin İngiltere ve Fransa'ya karşı üçlü ittifak projesiyle üzerine aldığı taahhütleri biraz kapsamlı bulduklarını ve Rus rezervi hakkındaki maddeyi de yeter ölçüde teminatlı görmediklerini belirtmişlerdir. Sonunda durumu kavradığını söyleyen Molotov, konuyu hükümetine götüreceğini ve

---

³⁷⁶ Oran, a.g.e, s. 415, 416

³⁷⁷ William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Mart Matbaası, İstanbul, 2003, 75

hükümetinin görüşünü aldıktan sonra Türk- Sovyet paktı hakkında gelecek toplantıda görüşeceklerini söylemiştir.³⁷⁸

İngiltere (Winston Churchill), Amerika Birleşik Devletleri (Franklin Roosevelt) ve S.S.C.B. (Joseph Stalin), Büyük Üçlü Hükümet Başkanları, bir araya gelerek,³⁷⁹ savaş içinde uygulanacak stratejilerin tespit edildiği, savaş sonrası dünyası ile ilgili tarihi konuşmaların yapıldığı ve bu günkü dünya düzeninin büyük ölçüde şekillendirildiği Tahran (28 Kasım–1 Aralık 1943), Yalta (4–11 Şubat 1945)³⁸⁰ ve Potsdam (17 Temmuz–2 Ağustos 1945) konferanslarında Türkiye'nin durumu da gündeme getirilmiştir. Tahran Konferansının, İngiltere, Birleşik Devletleri ve S.S.C.B. Hükümet Başkanlarının katıldığı birinci oturumunda, Roosevelt "...Ama Kanal seferi tarihini Mayıs ya da Haziran'dan sonraya ertelemek istemiyoruz. Aynı zamanda İngiltere-Amerika kuvvetlerinin kullanılabilceği birçok yer vardı. İtalya'da, Adriyatik Bölgesi'nde, Ege Bölgesinde ve hatta Türkiye savaşa girerse ona yardım etmek için bunlar kullanılabilir." diyerek; Türkiye'nin savaşa sokulması konusunu gündeme getirmiştir. Yine aynı oturumda Stalin, "Türkiye Müttefiklere yol vermeye razı edilirse iyi bir şey olur. Ne de olsa Balkanlar'dan Almanya'ya giden yol daha kısadır." diyerek Türkiye'nin savaşa sokulmasının gerektiği görüşülmüş, Boğazların Müttefiklerce kullanılma ihtiyacı tekrarlanmıştır.³⁸¹ Bu konferansların öncesinde Moskova'da yapılan konferansta (13-30 Ekim 1943) A.B.D., S.S.C.B., İngiltere ve Çin'in en kısa zamanda uluslararası bir örgüt kuracaklarını ilan ettikten başka, Roosevelt, Churchill ve Stalin'in ileride yakın bir tarihte buluşmaları kararlaştırılmış³⁸² ve 4 Şubat–11 Şubat 1945 tarihinde Kırım Yalta'da tekrar bir araya gelmişlerdir. Askeri durumda, Türkiye'nin yardımı olmadan işin halledilmesi şeklinde karar alınmıştır. Türkiye'ye yönetimi bırakılan Boğazlarla ilgili Montrö Anlaşmasının tadil edilmesiyle ilgili Mareşal Stalin'nin önerileri dinlenmiştir. Stalin, Türkiye'nin Almanya ve müttefiklerine savaş ilanı halinde

³⁷⁸ Rıfıkı Salim Burçak, **Türk-Rus-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, s. 75

³⁷⁹ Arthur M. Schlesinger, **Chronicle of The 20th Century**, Chronicle Publication, New York, 1987, s. 558, 571, 584, 597, 622

³⁸⁰ Department of State, **The Conferences at Malta And Yalta 1945 Part I- Galleys 1-434**, Washington, 1945

³⁸¹ **Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları**, (Çev. Fahri Yazıcı), Sinan Yayınları, İstanbul, 1972, s. 9,13,15

³⁸² Türkkaya Ataöv, **İkinci Dünya Savaşı**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985, s. 122

Sovyetler Birliğinin savaş halinde olmadığı Bulgaristan'ın Türkiye'ye saldırması durumunda Bulgaristan'la savaşmaya karar verdiğini açıklamıştır.

ABD Dışişleri Bakanına vekalet eden Dean Acheson, Senato Dış İlişkiler Komitesine “Savaşın ilerlemesiyle birlikte, Türkiye'nin konumunun açık bir şekilde değiştiğini, Türkiye'nin tarafsızlığının Müttefik askeri çabalarına olumsuz değer kattığını, Almanya Türkiye'yi bozguna uğratarak işgal ederse kendileri için hiçbir zaman elde edilemeyecek bir şekilde doğunun yollarının açılacağını “ söylemiştir. Üç gücün Dışişleri Bakanlarına sorun üzerinde çalışmaları konusunda talimat verilmiş ve Türk Hükümetinin uygun bir zamanda bilgilendirilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Diğer bir konu da Üç Büyüklerin gelecekteki barış ve dünya güvenliği için Yalta'da “Almanya'nın Üyelikten İhraç” edildiğinin açıklanmasıdır.

Bu üyelikten ihraç işlemini gerçekleştirmek üzere Başkan İngiliz Dışişleri Bakanı Anthony Eden; John G. Winant, Amerika Birleşik Devletlerinin İngiltere Büyükelçisi ve Sovyetler Birliğini temsilen Fedor T. Gusev 'den bir komite oluşturulmuştur.³⁸³

İngiltere ve ABD, Montrö Sözleşmesinin Rus menfaatlerini gözeterek şekilde değiştirilmesine razı görünmüşlerdir.

Daha sonra Moskova 17 Temmuz - 2 Ağustos 1945 tarihlerinde toplanan Potsdam Konferansında bu taleplerini tekrarlamıştır. ABD ve İngiltere, Sovyet ticaret ve savaş gemilerinin barış ya da savaş durumunda Boğazlardan tam geçiş serbestisine sahip olmaları ilkesini benimsemekle birlikte, Moskova'nın toprak taleplerini ve Boğazların Rusya ile müşterek savunulması önerisini reddetmişlerdir. Konferansta taraflar, beliren görüş ayrılığı sonucunda her ülke görüşlerinin Ankara'ya ayrı olarak iletilmesi konusunda anlaşmışlardır.³⁸⁴

İkinci Dünya Savaşı sonunda Birleşik Amerika ve Sovyet Rusya'nın iki büyük kuvvet olarak ortaya çıkmalarında, milletlerarası politika arenasında meydana gelmiş olan boşluklar, şüphesiz en büyük rolü oynamıştır. Savaştan önce

³⁸³ Harold B. Hinton, “*Allies Eyed Turks*”, *The New York Times*, (Mar 25,1947), pg. 1

³⁸⁴ Ayhan Kamel, *İkinci Dünya Savaşının Bitiminden Günümüze Kadar Türk Rus İlişkileri*, Dış Politika Enstitüsü Yayını, Ankara, 1998, s.1- 4

milletlerarası kuvvet dengesinin temel unsurlarını teşkil eden devletler, 1945'in dünyasında artık mevcut değildir. Bunlardan Almanya, İtalya ve Japonya yenilmiş devletlerdir. Fransa ve İngiltere galip devletlerden olmakla beraber savaşın bunlar üzerinde yaptığı tahribat o kadar büyüktür ki, bunların değil eski yerlerini almaları, sadece milletlerarası politikada aktif hale gelmeleri için 1970'lerin sonunu beklemek gerekecektir. Gerek Asya'da gerek Avrupa'da büyük kuvvet boşlukları oluşmuştur. Her iki kıtada da bir tek kuvvet Sovyet Rusya vardır. Her ne kadar Birleşik Amerika'nın 1944 Haziran'ından itibaren Avrupa Muharebe alanlarına yığıldığı askeri kuvvetleri henüz geri çekilmemiş ise de, savaş esnasında Sovyet Rusya ile yapmış olduğu askeri işbirliği, Birleşik Amerika'yı Sovyetlerle olan ilişkilerinde bir takım ümit ve hayallere sevk etmiş ve bunun sonucu olarak da Avrupa'dan çekilerek tekrar kendi kıtasına kapanmıştır.

Komünizmin evrensel tatbikçisi olarak ortaya çıkmış bulunan Sovyet Rusya için tarihi bir fırsat doğmuştur. Bu nedenle savaşın akabinde Sovyet Rusya'nın üç istikamette faaliyette bulunduğunu görüyoruz. Bunlar; Avrupa, Orta Doğu ve Uzak Doğu Asya'dır. Sovyetler savaşın son yılları olan 1944-45'te, Alman işgalinden kurtarmak bahanesiyle askerlerini soktukları Polonya, Çekoslovakya, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'da komünist rejimlerin kurulması için faaliyetlerine hız verirken, Uzak Doğu'da da Kuomintang'ın milliyetçilerine karşı Mao Tse Tung'un komünistlerine yardımlarını arttırmak Çin'i komünizmin kontrolü altına almak için harekete geçmişlerdi.

Bütün bunlar olurken, İran, Türkiye ve Yunanistan üzerinde de çeşitli baskılara ve oyunlara girişerek, Basra Körfezi ve Hint Okyanusuna ve öte yandan Doğu Akdeniz'e inmek için çaba harcamaya başlamışlardı. Bu üç istikametten sonuncusu, milletlerarası politikayı en fazla hareketlendirip, Birleşik Amerika ile Sovyet Rusya'nın ilişkilerinde krizlere yol açması nedeniyle, gerçekleşmesi zor görünüyordu.³⁸⁵

Daha Potsdam Konferansı sırasında Türkiye üzerinde bir Sovyet tehdidi açık olarak ortaya çıkmıştı. Bu tehdit, bu devletin boğazlarda üs istemesi ve Kars ve

---

³⁸⁵ Armaoğlu, a.g.e, s. 423

Ardahan bölgelerinin Rusya'ya terkini ileri sürmesi ile ağır bir nitelik kazanmıştır. Bu tehdit, 1946 yılında Türkiye üzerindeki ağırlığını daha da arttırmıştır.

Potsdam kararlarına göre, her üç devletin Boğazlar hakkındaki görüşlerini Türk Hükümetine bildirmeleri gerekiyordu. Bu karara ilk uyan Amerika oldu ve 2 Kasım 1945'te Türk Hükümetine verdiği notada bu konudaki görüşlerini açıklamıştır. Bu görüş Amerika tarafından daha Potsdam'da belirtilmişti. Birleşik Amerika Boğazlarda, ticaret gemileri için tam serbesti, Karadeniz'e kıyıda devletlerin savaş gemilerinin geçişi için geniş serbesti ve Karadeniz'e kıyıda olmayan devletlerin savaş gemilerinin ise, Karadeniz devletlerinin uygun görmesiyle ve sınırlı tonilato ile geçiş hakkına sahip olmasını istiyordu.³⁸⁶

Hemen aynı nitelikteki İngiliz görüşü de 21 Kasım 1945'te Türk Hükümetine bildirilmiştir. Dışişleri Bakanı Bevin'in 21 Şubat 1946'da Avam Kamarasında "Türkiye'nin bir peyk devlet haline geldiğini görmek istemem. İstedğim şey, Türkiye'nin bağımsız ve hür bir devlet olarak kalmasıdır." diyerek Boğazlar hakkındaki İngiliz görüşünü açıkça belirtmiştir.³⁸⁷

Sovyetlere gelince, bu devlet Boğazlar hakkındaki görüşünü ancak bir yıl sonra bildirmiştir.

B. Sovyet Tehdidi ve Türkiye'den Toprak İsteği (1945)

4-11 Şubat 1945 te yapılan Yalta Konferansında Boğazlar konusunun gündeme geldiği, 10 Şubat'ta Stalin beklenen çıkışı yaparak Montreux Antlaşması'nın artık çağdışı kaldığını ve revizyona tabi tutulması gerektiğini söylemiştir. İlginçtir ki, Churchill bu öneriyi kabul etmiş ve sonuçta, Boğazlar Sorunu olarak; Boğazların statüsünün değiştirilmesine, konunun Dışişleri Bakanları tarafından ele alınmasına, durumdan Türkiye'nin de haberdar edilmesine karar

---

³⁸⁶ Rıfki Salim Burçak, "İkinci Cihan Savaşında Boğazlar Meselesi", **Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi**, C. II, S. 1-2, s. 200-201; **Aynı Tarihi**, No. 144, Kasım 1945, s. 71

³⁸⁷ Armaoğlu, **a.g.e.**, s. 96

verilmiştir.³⁸⁸ Roosevelt, Churchill ve Stalin, daha sonra Kırım Yalta'da tekrar bir araya gelmişlerdir.

Yalta Konferansında, İngiltere ve ABD, Montrö Sözleşmesinin Rus menfaatlerini gözeterek şekilde değiştirilmesine razı görünmüşlerdir. Yalta Konferansından önce Japonya ile ticari ve diplomatik ilişkilerini kesmiş olan Türkiye, Yalta'yı takiben 23 Şubat'ta Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmiştir. Türkiye'nin bu hareketi SSCB için tatmin edici olmamış, ayrıca Dışişleri Bakanı Molotov, 19 Mart 1945 tarihinde, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i makamına davet ederek 25 Aralık 1925 tarihli Türk-Rus Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşmasının zamanının uzatılmayacağını ve feshedildiğini bildiren bir nota vermiştir.³⁸⁹ Moskova'nın bu davranışı, Türkiye hakkındaki niyetlerini daha da belirgin hale getirmiştir. Konuya gayet ihtiyatlı bir şekilde yaklaşan Ankara, 4 Nisan 1945 tarihinde verdiği yanıtta, Moskova'nın önerdiği şekilde iki tarafın çıkarlarına daha uygun ve ciddi tadilatı içeren yeni bir antlaşma akti için yapılacak önerilerin inceleneceğini bildirmiştir. Sovyetler Birliği'nin Ankara büyükelçisi Vinogradov ile temaslarda bulunan Selim Sarper'e Sovyetler Birliği'ne dönerken Başbakan tarafından imzalanarak verilen talimat şöyleydi;

- 1) Feshedilen anlaşmanın yerine yeni bir ittifak anlaşması yapılabilir,
- 2) Çok taraflı Montrö Sözleşmesi sadece iki taraf arasında ele alınamaz,
- 3) Yapılacak ittifak anlaşmasına savaş zamanında Karadeniz'in güvenliğini sağlayabilmek için, Sovyetler Birliğine düşman devletlerin gemilerinin Boğazlardan geçmesine Türkiye'nin izin vermeyeceği hükmü konulabilir,
- 4) Montrö Sözleşmesinin Türkiye'ye bıraktığı takdir hakkı, İngiltere aleyhine kullanılmamak şartıyla, savaş halinde iken Sovyet savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi lehine kullanılabilir,
- 5) İttifak anlaşmasına İngiltere lehine bir çekince hükmü konulmalıdır,

---

³⁸⁸ Department of State, **a.g.e.**, s. 313; Selim Deringil, **a.g.e.**, s.250

³⁸⁹ Baskın Oran, **a.g.e.**, s. 472

6) İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında bir savaş çıkması durumunda, Türkiye İngiltere ile bir savaşa sürüklenmemelidir,

7) İttifak anlaşmasının hazırlanması sürecine başlanması halinde İngiltere'ye bilgi verilmelidir.

Anlaşılabacağı üzere Türkiye Sovyetler Birliği ile askeri bir ittifak anlaşması yapmak istemektedir. Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Sovyetler Birliği'ne döndükten sonra, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile 7 Haziran 1945 tarihinde bir görüşme yapmış ve söz konusu görüşmeyi Ankara'ya bildirmiştir.³⁹⁰

7 Haziran 1945 tarihindeki Molotov-Sarper görüşmesi sonucunda Ruslar, yeni bir antlaşma akti için iki şart öne sürmüştür. Bunlar;

- Türkiye ile Rusya arasında yapılan 1921 Antlaşmasının Sovyetlerin zayıf olduğu bir zamanda yapıldığı ve bazı istenmeyen arazi değişikliklerinin ve haksızlıkların yapıldığı belirtilerek, Kars ve Ardahan'ın Ermeni toprağı olduğu ve vaktiyle Türkiye'ye haksız olarak verildiğı gerekçesiyle SSCB'ye iade edilmesi,

- Boğazlarda üs verilmesi,

Belirtilen bu iki teklifin de kabul edilmesinin imkansız olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Sovyetler Birliğinin bu isteklerinin, İkinci Dünya Savaşı içinde yapılan konferanslarda Amerika'dan gördüğü desteğe dayandığı değerlendirilmiştir.³⁹¹

Sovyetlerin 1925 tarihli Türk-Sovyet tarafsızlık ve saldırmazlık paktını 1945 Mart'ında feshetmesinden beri Türk-Sovyet ilişkilerinde gittikçe artan soğukluk, İstanbul'da meydana gelen öğrenci olayında bir Sovyet vatandaşının dükkânının tahrip edilmesi üzerine gerginliğe dönüşmüştür. Sovyet Hükümeti olaylarda Türk Polisinin de işbirliği yaptığı iddiasını ileri sürüyor ve sorumluluğun Türk Hükümetine ait olduğunu bildiriyordu. Bu olaydan sonra, T.B.M.M.'inde Dışişleri Bakanlığı bütçesi görüşülürken, İstanbul Milletvekili General Kazım Karabekir, 20 Aralık 1945'te Mecliste yaptığı konuşmada, "Arkadaşlar, Dışişleri bütçemizi

³⁹⁰ M. Ali Gemuhluoğlu, **a.g.t.**, s. 52; Mahmut Dikerdem, **Hariciye Çarkı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989, s.80

³⁹¹ Gönlübol, **a.g.e.**, s. 201

görüşürken aynı zamanda Moskova’da üç büyük devletin dışişleri bakanları da hemen baş iş olmak üzere bizden bahsetmektedirler.” diyerek konuyu gündeme getirmiştir.

Moskova Muahedesine Atatürk’ün kendisini baş murahhas olarak tayin ettiğini ve resmi olan ve kendi imzasını taşıyan vesikayı gönderdiğini fakat o zaman Şark ordusunu bırakmak ve Şark halkı içinden ayrılmanın çok zararlı olması durumunu kendisine arz ettiğini, Gümrü ve Kars Muahedelerinin baş murahhası olduğu halde, kendisinin gidememesi nedeniyle Moskova’ya giden başmuraahhasa iddiaları çürütecek belgeleri verdiğini anlatmıştır. Bu arada İnkılâp Tarihi Enstitüsüne de uçları üstünde mürekkepleri duran ve bu üç muahedeyi imzalayan kalemleri hediye ettiğini belirtmiştir. Ayrıca, yaptığı değerlendirmede “ ... Ruslar İnkılâplarını tamamlayabilmelerinde başlarında Lenin olduğu halde yeni doğan Türk evlatlarına medyundurlar. Eğer o zaman biz Ruslarla harbe girseydik, işler büsbütün başka mecra alırdı. Bizden ziyade onlar zarar görürdü. ...Ruslardan nakdi yardımlar gördük. Altın para aldık. Bunu tarih huzurunda söylemek fazilet borcudur. Fakat derhal şunu da tekrar etmeliyim ki, Ruslar da bu sayede İnkılâplarını tamamlamışlardır. ...Kars denen yer kimlerindir? Bu, asırlarca Türk halkıyla meskûn olan ve ancak kısa bir zaman için Çarlık idaresine tazminat karşılığı olarak verilen bir Türk ülkesidir. Eğer haritayı açarsanız bu yerlerin isimleri bile tamamıyla Türk’tür. Oradaki Ermenice adlar tek tük şuradan buradan gelmiş bir surette olabilen birkaç köyden ibarettir. ...Biz oraları Ruslardan almadık İstiklal Harbimizde, her ikisinde de oraları Ermeni müstevlilerden aldık ve oradaki Türklerin, hemen yarısı katledilmiş, evleri, köyleri yıkılmış bir halde bulduk, koştuk onları kurtardık. Arkadaşlar, Moskova Muahedesi bu olan bitenlerin samimi kabulü idi. Kars Muahedesi ise, Kafkas milletleriyle beraber Rusların bu Moskova Muahedesini tespit etmeleriydi. Biz Rusların zayıf zamanlarında zorla bu muahedeleri onlara imzalatmışız. Moskova Muahedesi zamanında bizim bütün Şark ordusu orada, Şarkta idi. Batum’un işgali akabinde Moskova Muahedesi imzalandı. Ama Kars vilayetini ve civar vilayetleri bize tamamıyla veren muahede esas Kars Muahedesidir. Ve Kafkas Federasyonu milletlerinin de delegeleri ve dış bakanları mevcut olduğu halde Ruslarla Kars Muahedesini imzaladığımız zaman asla biz kuvvetli değildik. Şark ordumuz Garba dönmüş, cephaneleri, ağır topları hep o tarafa sevk edilmişti.

Bundan başka bizim yerimizde başka bir millet ve hınç besleyen bir ordu olsaydı, Ermeni mevcudiyeti bile kalmazdı. Bunun için Ermeniler Kars Muahedesine imzalarını koydukları zaman bunun şükran borcu olduğunu ifade etmişlerdi. O zaman Lenin Devlet Reisi, Çiçerin de nutuklarla “Türkler İstiklal Harbi yapıyorlar. Biz adilane sulhlerle Türklerin haklarını teslim ettik. ...Ey Avrupa milletleri, Türklerin hakkını teslim ediniz. Biz Şarkta onların tamamıyla hakkı olan hudutları çizdik” diyorlardı.

Kars yaylasına hakim olmak demek, Anadolu’yu istila etmek için pusuya yatmak demektir. Kars yaylasına hakim olmak demek, Dicle ve Fırat’ın boyunca, Akdeniz ve Basra Körfezine inen yolların tepesine hakim olmak demektir. Kars yaylası oralara inecek büyük bir seli tutan seddir. Boğazlar milletimizin hakikaten boğazıdır. Oraya el saldırtmayız. Fakat şu da bilinmelidir ki, Kars yaylası da milli belkemiğimizdir. Kırdırırsak yine mahvoluruz. Eğer Ruslar bizden yer istemekte ısrar ederlerse hiç şüphe yoktur ki, dövüşeceğiz. ...Türk dostluğu Ruslara da kuvvet verir. Türklere güvensinler.”³⁹² demiş ve Meclis ve kamuoyu tarafından heyecanla alkışlanmıştı.

Bu konuşmanın ertesi günü, 21 Aralık 1945’te başlıca Moskova gazeteleri bir Gürcü profesörünün mektubunu yayımlamışlardır. Bu mektuba göre, Giresun, Gümüşhane ve Bayburt’a kadar olan Doğu Anadolu, Gürcistan topraklarından olduğu iddia edilerek, Gürcistan’a verilmesi isteniyordu. Şimdi Sovyet basını ilk defa olarak Sovyet vatandaşlarının ağzından Türk toprakları üzerinde istekler ileri sürüyordu.³⁹³ Yine aynı gün, 21 Aralık 1945’te, Washington kaynaklı United Press’te yayınlanan haber “ Türkiye hakkındaki yeni Sovyet istekleri hükümet ve kongre mahfillerinin alakasını üzerine şiddetle çekmiş bulunmaktadır. ABD dışişleri komisyonu üyelerinden M. Karl Mundt, aşağı yukarı bütün Amerikan çevrelerinin düşüncesini şu şekilde ifade etmiştir: “Eğer Rusya bu istekler hakkında resmi teşebbüslerde bulunursa, Birleşmiş Milletlerin bir mana ifade edip etmediğini, derhal kendi kendimize soracağız. Büyük milletler, küçük milletlerin mallarına el atacak olurlarsa, ortada hiçbir kanun ve hiçbir nizam kalmaz. Böyle şeylere mani olmak

---

³⁹² **Ayın Tarihi**, No. 144,145, (Kasım, Aralık, 1945) Konuşma Metni, s. 20-21, 83-89

³⁹³ Rıfki Salim Burçak, **a.g.m**, s. 202

mesuliyeti, sadece bir veya iki millete değil, fakat milletlerin heyeti mecmuasına tereddüp eder. Rusya'nın hakikatte ne istediğini bilmiyorum. Fakat bana kalırsa, Rusya'nın istediği bir askeri emniyetten de fazla bir şeydir.” Mundt, yazın Türkiye'yi ziyaret ettiği zaman yaptığı açıklama, “Cumhurbaşkanı İnönü'nün kendisine müphem bir şekilde bazı Rus isteklerinden bahsetmiş ve Türkiye'nin, Rusya'ya karşı bir zafer ümit edilemeyeceğini bilmekle beraber boyun eğmektense dövüşmeyi tercih edeceğini belirtmiş olduğunu söylemiştir. Washington'daki Türk Büyükelçilik mensupları, bu hususta herhangi bir yorumda bulunmaktan imtina ediyorlar. Bununla beraber, iyi malumat alan bir kaynaktan öğrendiğimize göre, Türk Genelkurmayı, Trabzon limanı da dâhil olmak üzere bu bölgeyi ele geçirmek hususunda Rus tasavvurlarından daima endişe etmiştir. Filhakika harp bittiği ve bütün memleketler terhis yaptığı halde Türk ordusunun harp vaziyetinde tutulması, manalı idi. Bu da gösteriyor ki, Türk Genelkurmayı, bir Rus hareketinden endişeleniyordu.” şeklindedir.³⁹⁴

22 Aralık 1945'te Londra kaynaklı bir haberde: Tass ajansının İngilizce neşrettiği bülteninde de yayınlanması nazarı dikkati çekmiştir. Rusya'nın sonu gelmeyen emellerinden açıkça bahsedilmeye başlanmıştır. Rusların bu hareketleri, Moskova ile anlaşmayı candan isteyen Londra mahfillerinin bu duygusunu Kremlin'in aynı şekilde anlaşma arzusu beslediğine dair iddialarını çürütmektedir. Son Rus teşebbüsü hakkındaki umumi kanaat Rusya'nın Türkiye'ye karşı açtığı sınır harbini şiddetlendirmek istediği merkezindedir. Rusya bu gibi tehditlerle Türklerin gözünü korkutarak Kars, Ardahan, Artvin ve Boğazlar üzerindeki talepleri karşısında Ankara'nın aldığı vaziyeti değiştirmek istemektedir. Hâlbuki Londra'daki tepki şudur ki, arazi bakımından yapılacak tavizlerin yeni taleplere yol açacağı idrak olunmakta ve Türkiye'nin hiçbir tavizde bulunmama hususundaki kararı tasvip edilmektedir.

Bazı mahfiller ise, Gürcü profesörlerinin alet olduğu bu oyunu Azerbaycan'da olup bitenden nazarı dikkati başka yere celp etmek gayesini güttüğünü düşündürmektedir. İngiliz ve Amerikan mahfillerinin kanaatine göre, İngiliz İmparatorluğunun anayolu üzerinde mühim mevki işgal eden bütün bu

---

³⁹⁴ **Ayn Tarihi**, No. 144,145, s. 20-21, 83-89

bölgelerdeki Rus faaliyeti Irak'taki İngiliz petrol kaynaklarını doğrudan doğruya tehdit ettiği gibi Suudi Arabistan'a kadar uzanmak tehlikesini gösterip Amerikan menfaatlerine de dokunabilir. Bu itibarla Ankara Hükümetinin metin hattı hareketinin Washington ve Londra'nın tasvibine mazhar olduğu söylenmektedir.”³⁹⁵

Türk-Sovyet ilişkilerinin bu gergin durumu, 1946 yazına kadar devam etti. Fakat 1946 yazında yeniden şiddetini artırarak bir buhrana girdi. Potsdam kararlarına uygun olarak; Sovyetler, Boğazlar hakkındaki görüşlerini, Türk Hükümetine 7 Ağustos 1946'da verdikleri bir nota ile açıkladılar. Notada, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı sırasında Boğazlardaki yetkilerini kötüye kullandığı ve Mihver devletlerinin savaş gemilerine geçiş verdiği belirtildikten sonra, yeni Boğazlar rejiminin olması gereken şeklin esasları olarak şunlar belirtiliyordu:

- 1) Ticaret gemilerinin barışta ve savaşta tam geçiş serbestisine sahip olması,
- 2) Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin savaş gemilerine her zaman geçiş serbestisi tanınması,
- 3) Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin savaş gemileri için, özel durumlar dışında barışta ve savaşta geçiş yasağı konulması,
- 4) Yeni Boğazlar rejiminin yalnız Karadeniz'e kıyısı olan devletler tarafından düzenlenmesi,
- 5) Ticaret ve geliş-gidiş serbestliği ile Boğazların güvenliğinin ilgili ve konu hakkında bilgili ve deneyimli devletler olan Sovyet Rusya ve Türkiye tarafından ortak vasıtalarıyla sağlanması noktasında barışın bozulmamasına elinden geldiği kadar gayret sarfediyordu.³⁹⁶

---

³⁹⁵ **Ayın Tarihi**, No. 145, Aralık 1945, Konuşma Metni, s. 137-153

³⁹⁶ Fahir Armaoğlu, **a.g.e.**, s.428

C. İstekler Karşısında Uygulanan Politikalar

1920-1922 yıllarında Türk-Rus dostluk ve yakınlığı bir zorunluluktan, çünkü her iki devlete aynı düşmanlar saldırmakta ve baskı yapmaktaydı. Saldıran ve baskı yapan devletlerin başında İngiltere ile Fransa bulunuyordu. İlk devlet daha çok Türkiye'ye ikincisi ise Rusya'ya karşı idi. Türkiye'yi sömürgeler halkına Asyalı bir ulusun bağımsız yaşayabileceği örneğini göstermekle ve hilafet işi dolayısıyla Müslümanları kışkırtmakla, Rusya'yı ise Batı Avrupa işçilerine ve yoksullarına bir takım umutlar vermekle suçlandırıyorlardı.

İngiltere Başbakanı Loyt Corç (Lloyd George) un bir düşüncesi daha vardı. XIX uncu yüzyılda Palmerston ve Disraeli gibi İngiliz devlet adamları Ruslar'ın Akdeniz'e ulaşmalarını önlemek için Osmanlı Devletini bir duvar gibi kullanmaya çalışmış olmalarına karşılık, o bu işi Yunanlılara yaptırmayı, bu yüzden de Yunanistan'ı alabildiğine büyütmeyi aklına koymuştu.³⁹⁷

II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise, Türklere göre dünyadaki en önemli mesele, Amerika Birleşik Devletleri'yle Sovyetler Birliği'nin başrol oyuncusu olduğu çift kutuplu sistemdi. Bu sebeple Türkiye, 1914 yılından önce Osmanlı Hükümetinin yaptığı gibi, ittifaklar kurulan ve rekabet yaşanan bir sahnede, bir Avrupa gücünü diğerine karşı kullanamıyordu. Önceki döneme kıyasla, Türkiye'nin seçenekleri artık çok daha azdı. Güvenliğini korumak için Arap komşuları ya da Asya ve Afrikalı devletlerin yaptığı gibi, Sovyetlerin saldırısına uğrama veya siyasi hâkimiyeti altına girme riskini almadan iki soğuk savaş ülkesi arasındaki güç dengesinden faydalanarak Soğuk Savaşın dışında kalamıyordu. Tarafsız kalmayı tercih etme durumundaysa kendini korumak için yeterli ekonomik, teknik ve askeri kaynağa sahip değildi. Bu açıdan bakıldığında batı ittifakında kendine bir an önce bir yer bulması gerekiyordu.³⁹⁸

II. Dünya Savaşı boyunca, Türk liderlerin temel hedefi, maceracılığa kaymadan, tek bir tarafa baştan bağlılığı vurgulamayan ve mümkün olduğunca savaş dışı kalmaya çalışan bir denge politikası izlemektir. Bunun için Türkiye'nin sadece

³⁹⁷ Hikmet Bayur, *Türkiye-Rusya Münasebetleri*, **Adalet Gazetesi**, 5-24 Ocak 1965, s. 1

³⁹⁸ William Hale, **a.g.e.**, s. 109-110

kendi kapasitesi ve olanaklarının ÷lke bütönlüğünü korumaya yetmeyeceğinin bilincindeydiler. Bu nedenle, çatışan farklı taraflarla işbirliğini sürdürerek onları ÷lke sınırlarından uzak tutmaya çalıştılar. Batılı müttefiklerine ÷lke egemenliğinden ödün vermeden mümkün olduğunca yakın durdular, ama bunu da savaş boyunca SSCB'yi karşılarına almadan yapmaya çalıştılar.

Bu nedenle, Türk dış politikasının temel hedefi, savaş süresince Sovyet karşıtı gözükmeyen Türkiye'nin güvenliğini sağlayacak Müttefik garantilerini elde etmek olmuştur.

Öte yandan Türkiye, İngiltere ve Fransa ile ittifakı dolayısıyla sürekli müttefik yanlısı bir politika izlediyse de, aynı zamanda Almanya'yla da ilişkilerini mümkün olduğunca dengede tutmaya çalışmıştır.

SONUÇ

Balkanlar, Kafkaslar ve Ortadoğu'nun merkezinde bulunan Anadolu ve bu topraklar üzerinde hayat bulan devletler, kuzeyden güneye Karadeniz ile Akdeniz ve batıdan doğuya Avrupa ile Asya arasında geçiş koridorunda yer alması nedeniyle; daima çevreden gelen tehlikelerle karşı karşıya kalmış ve bu tehditlerle mücadele etmek zorunda olmuştur. Konumuz olan bölgede, Anadolu'nun kuzeydoğu ve doğuya karşı savunulması doğal bir engel olması nedeniyle Kafkaslardan başlar. Kafkaslar, Anadolu'yu uzaktan örter ve korur. Elinde bulunduran devletlere çok büyük savunma kolaylıkları sağlar. Anadolu'nun savunulmasının derinliğinde ise Kars platosunun elde bulundurulması ihtiyacı kendini hissettirir. Kafkaslar elden çıktığı takdirde savunma, Kura nehrinin açtığı vadinin güney yamaçlarına dayanmak zorunda kalır. Böyle bir durumda artık Anadolu'yu uzaktan savunmak mümkün değildir. Ancak, Kars platosu elde buldukça Anadolu'nun savunulmasının bütünlüğü bozulmaz. Anadolu'nun savunulması için elde bulundurulması gereken en son hat ise; Kars platosunun hemen doğusundan geçer. Yani kötünün iyisi bir duruma gelmiş demektir. Buradan daha geriye giderek, Kars'ın düşmesi halinde Anadolu'nun bir bölümünü kaybetmek durumu ile karşı karşıya kalınır. Savunma Erzurum'a kadar geriler. 1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşında da böyle olmuştur. Ruslar Kars platosunu ele geçirdikten sonra Erzurum'a kadar gelebilmişlerdir. Bölgeyi çok iyi bilen ve her yönü ile kullanan Kazım Karabekir, mecliste yaptığı konuşmasında açıkladığı gibi Kars platosu, kuzeydoğudan güneybatıya giden doğal istikametlerin tepe noktasıdır. Yani bu platoyu elinde bulunduran tarafa Anadolu'nun, İskenderun ve Akdeniz'in yolları açılır. İşte bu nedenle her iki taraf da tarihi süreç içindeki savaşlarda Kars ve çevresini ele geçirmek ve elinde tutmak için büyük mücadeleler vermiştir. Nahçıvan ise, Anadolu'yu Aras vadisini takip ederek Orta Asya'ya bağlayan ulaştırma yollarının geçtiği yerdir. Bu özelliği nedeniyle her ne şekilde olursa olsun elde bulundurulması gereken bir bölge olarak değerlendirilmektedir.

1492 yılı olarak kabul edilen ilk ilişkilerin başlangıcında Kırım Hanlığının himayesi altında korunan Ruslar, büyük devlet olabilmek ve Osmanlı Devleti ile sınır

olmak hedefine ulaşmaya çalışmışlardır. Güçlü olduğu zamanlarda Osmanlı Devleti ile savaşmak, zayıf olduğu zamanlarda ise dikkati çekmeden yaşamını sürdürmek siyasetini çok iyi uygulamışlardır. 1768–1774 ve 1787–1791 savaşlarının sonunda Kırım Hanlığını yönetimi altına almasıyla Karadeniz’de büyük bir deniz sınırına kavuşarak Karadeniz’deki menfaatlere ortak olmuştur. Bu tarihten itibaren Rusya’nın güneye yöneldiğini görüyoruz. 1700’lü yıllardan itibaren batının da desteğini alarak Türkleri İstanbul ve Boğazlardan atmak siyasetini kendilerine hedef yapmışlardır.

Osmanlı ve Rus Devletleri, her ikisi de hem Müslüman hem de Hıristiyan halklara sahipti. Her iki imparatorluk da kendinden olanı himaye etme çabasıındaydı. Bu durum; hem birbirlerine müdahale etme imkânı vermiş hem de birbiri üzerinde üstünlük kurma çabalarına bahane olmuştur. Ortodoks olan Gürcistan’ın, Osmanlı topraklarına katılmasını önlemek istemesi ve Avrupa devletlerinin direncinin bulunmaması nedeniyle kolay ilerlemesi Rusya’yı Kafkaslara yöneltmiştir. Rusya burada toprak elde etmenin amacına uygun olup olmadığını unutarak emperyalist açgözlülüğe kapılmıştır. Rusya ile Osmanlı arasındaki anlaşmazlıklar batı tarafından da devamlı teşvik edilmiştir. Sonuçta, Osmanlı devletinin yıkılması ve parçalanması durumuna gelmiş ve paylaşılması yani Doğu Sorunu yaratılmıştır. Avrupa Devletleri, Rusya’nın “Doğu Sorunu”nun çözümlenmesine katılmasını istemiyordu. Bu nedenle Rusya’ya batıda zorluk çıkarılmış ve devamlı Kafkaslar üzerinde faaliyet göstermeye zorlanmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu tarihin her devrinde, Boğazlara bir tehlike söz konusu olduğunda Rusya’dan Batı’ya karşı, Batı’dan Rusya’ya karşı daima destek bulmuş ve yardım almıştır. Ancak, inceleme bölgesi olan kuzey doğu sınırlarında bir tehdit oluştuğunda aynı kolaylıkla bu yardımı alamamıştır. Dolayısıyla kuzeydoğu bölgesinde Türkiye, Rusya ve yandaşı olan Ermenistan ile yalnız olarak karşı karşıya kalmıştır. Osmanlı Devleti’nin yapısı gereği, çok etnik kökenli, çok dinli ve çok mezhepli halklardan oluşması nedeniyle; duraklamanın başladığı 1683 tarihinden itibaren Batılı devletler ve Rusya tarafından bu hassasiyetler istismar edilerek devlete rahatsızlık verilmiş, tehdit edilmiş, isyanlar çıkarılmış ve bazı topraklar da koparılmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kuruluşunu tamamlamasından itibaren, Rusların ve Avrupa devletlerinin yarattığı ve Osmanlı’dan devraldığı Ermeni

meselesi ile uğraşmıştır. Ermeni meselesi İngiltere, Rusya ve Fransa'nın, menfaatlerini doğruya doğru geliştirmek ve Osmanlı toprakları üzerinde çıkarlarını korumak amacıyla, Osmanlı Devleti'nin yine zayıf olduğu 1877–1878 Osmanlı-Rus savaşı ile ortaya çıkarılmıştır. Bu savaştan sonra Ermenilere Büyük Ermenistan'ı kurması vadedilmiştir. Bu durum İngiltere'nin Osmanlı'dan toprak koparmak, Anadolu Türklerini Türk Dünyasından koparmak politikalarına uygun gelmiştir. Ruslar'ın ve Batılı devletlerin Ermenilere çeşitli vaatler yapılarak bu bölgede çoğunlukta olmadığı halde Ermenileri çoğunluk halkın kendilerinden olduğunu ispatlama gayretlerine itmeleri, yine Ermeniler'in bölgeyi Müslüman ve Türklerden temizlemek için insanlık dışı ve akla hayale gelmeyen zalimliklere başvurmaları ve Batılı devletlerin yapılan bu katliamlara gözlerini kapatmaları hep bu yüzdendir. Batılıların olaylara Ermeniler yönünden hoşgörü ile bakması ve Rusya'nın Ermenilere destek vermesi, bölgede yaşayan halkların kendini korumak için canını dişine takmasına ve sonuçta halkların birbirine düşman olmalarına neden olmuştur. İşte bu düşmanlık içinde yapılan mücadelelerin ve bu mücadeleye Rusya ile Batılıların da karışması ile yapılan savaşların tarihi seyri sonunda bu günkü sınırların tespitine kadar gelinmiştir.

Aslında sorun, Ermeni sorunu değildir. Batılıların “Doğu Sorunu” diye adlandırdıkları Türklerin Anadolu'dan çıkarılması ve Hıristiyan toprağı olarak kabul ettikleri Anadolu'nun kendi istedikleri gibi paylaşılması sorunudur. Durum böyle olunca; Anadolu'ya yerleşmiş olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti birçok sorun ve güçlüklerin yanında Anadolu'yu savunmak zorunda kalmış ve kalmaktadır. 1917 Bolşevik İhtilalinden itibaren Rusya, ihtilalin getireceği düzeni oturtabilmek için, Osmanlı ve daha sonra Türkiye Cumhuriyeti de kaybedilen toprakları geri alabilmek ve müşterek düşman olan emperyalist güçleri kendi topraklarından çıkarmak için birbirlerine yardım etmişlerdir. Brest-Litovsk Barışı ile başlayan düşmanlıkların çözülmesi, daha sonra maddi yardımlarla devam etmiştir. Karşılıklı yardımlaşma, uluslararası sahada dostluk ve işbirliğine dönüşerek Avrupa devletlerine karşı birbirlerinin yalnızlıklarını gidermiştir. Batı Anadolu'da, Anadolu'nun işgaline çalışan emperyalist devletlere karşı mücadele verilirken, doğuda ise 1918 harekâtı yapılmış, Sevr Antlaşması imzalanmış ve 1920 harekâtı ile Kars, Ardahan ve Batum'un geri alınmasına çalışılmakta idi. Bu ortam içinde Rusya, gelecekte

Bolşevik dünyanın bir üyesi olacağını düşündüğü Türkiye'yi de küstürmemeye ve emperyalist güçlerin yok etmemesi için desteklemeye çalışıyordu. Bu ortam içinde alınan yardım ve desteği artırmak ve yapılan mücadelenin sonuçlarını barışa dönüştürmek maksadıyla Moskova'ya bir barış heyeti gönderilmiştir. Gönderilen heyet Bolşeviklerle bir antlaşma yapacak ve onlardan maddi yardım alacaktı. Ancak Bolşevikler bu desteği sağlayacak görüntüsü altında tarihi yandaşlarına bazı ayrıcalıklar sağlamak üzere heyeti oyalıyor ve dayatmalarla karşı karşıya bırakıyordu. 1920 Harekâtı sonuçlanmak üzere iken yeni Türk Devleti, Gümrü'de ilk barış antlaşmasını Ermenilerle imzalamıştır. Yürürlüğe girmeyen bu antlaşma daha sonra yapılan Moskova ve Kars antlaşmalarının esaslarını oluşturmuştur. Misak-ı Milli esaslarına uygun ve Anadolu'nun savunulması için elde bulundurulmasının gerekli olması nedeniyle Kars ve Ardahan'ın üzerinde çok durulmuştur. Arazinin değerlendirilmesinde de belirtildiği gibi bu bölge Anadolu'nun doğu girişinin kilit bölgesiydi. İşte bu düşüncelerle Moskova ve Kars Antlaşmaları yapılmış ve bu günkü sınırlara kavuşulmuştur. Bu gün de geçerliliğini devam ettiren bu antlaşmalar, sadece sınırları belirlemekle kalmamış aynı zamanda barış içinde birliğin ortamını da oluşturmuştur. Moskova Antlaşmasının, İngilizlerin İstanbul'u işgal ettiği 16 Mart günü imza edilmesi bu antlaşmaya ayrıca özel bir önem kazandırmıştır. Moskova Antlaşması, Misak-ı Milli'nin bir devlet tarafından ilk olarak tanındığı, yeni kurulan devletin devraldığı Çarlık Rusya'sına olan borçlarından kurtulduğu ve kapitülasyonların ulusal egemenlik kavramıyla bağdaşmayacağını kabul ettirildiği bir belgedir. Bu antlaşmanın imzalanmasından sonra Ruslar, Anadolu'ya harp malzemesi ve para yardımına başladılar. Kars Antlaşması, Moskova Antlaşmasının teyit edildiği ve Rusya ile birlikte Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın da imza koyduğu bir antlaşmadır.. Kafkas Devletlerinin temsilcilerinin hazır bulunduğu antlaşmanın görüşme safhasında Kars'ın kime ait olacağı söz konusu olmuş ancak, Ermenistan'ın Kars üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmesi üzerine antlaşma imzalanmıştır. Dolayısıyla halen geçerliliği devam etmektedir

Bu barış ortamı, 1936 yılına kadar devam etmiş, bu arada Lozan Barış Antlaşması yapılmıştır. Lozan görüşmelerinde sınırlar yine gündeme gelmiş, Moskova ve Kars Antlaşmaları ile belirlenen ve konumuz olan sınırlar bir defa daha

onaylanarak kabul edilmiştir. Böylece 200 yılı aşkın bir zaman sürecinde düşmanı olduğu Rusya ile Yeni Türk Devleti dost olmuştur. 1925 yılında, Türkiye ve Rusya arasında imzalanan Türk-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile bu dostluk teyid edilmiştir. Her iki devlet başkanlarının ve bakanlarının karşılıklı mektuplaşmaları ve iyiniyet ifadeleri de bu dostluğu pekiştirmiştir. İlişkiler uygun zeminde ve güzelce giderken 2. Dünya Savaşı tehlikesi karşısında kendisini emniyete almak isteyen Sovyetler Birliği, Montrö Anlaşmasına ek olarak Boğazların müşterek savunulması hakkında Litvinov Konvansiyonu adında bir belgenin imzalanmasını önermiştir. Bu kabul edilemeyecek durum ve bu durum karşısında Türk Hükümeti'nin tekrar denge politikasına sığınarak İngilizlere yanaşması arada oluşan güveni bozmuştur. Türkiye Cumhuriyeti, 2. Dünya Savaşı öncesinde uluslar arası politikada zor günler geçirmiştir. Bir taraftan İngiltere ile Sovyetler birliği arasında kalmış ve her iki devletle aynı zamanda dostluğunu devam ettirmek için ciddi çabalar sarfetmiştir. Diğer taraftan da İngiltere, Amerika ve Sovyetler Birliği üçlüsü tarafından savaşa girmeye zorlanmıştır. Bu zor durumda Sovyetler Birliği'nin Boğazlar üzerine istekleri ve dayatmalarını yine denge politikası uygulayarak karşılamıştır. Sovyetler Birliği, bu isteklerini 2. Dünya Savaşı içinde savaş sonrası düzenin kurulması için düzenlenen üç büyükler (ABD., İngiltere ve Sovyetler Birliği) konferanslarında gündeme getirmiş ve bu iyi hava içinde tekrarlamış, buna ilaveten Kars ve Ardahan'ın da kendisine verilmesini istemiştir.7 Haziran 1945 tarihinde yapılan Molotov-Sarper görüşmesinde bu istekler Türkiye'ye bildirilmiş, ancak isteklerin kabul edilemeyeceği cevaplanmış ve Sovyetler Birliği ile tekrar savaş durumuna gelinmiştir. Bütün bu yaşananlar, Türkiye Cumhuriyetinin kuzeydoğu sınırlarını sorunlu bölge gibi göstermiş ve zaman zaman tekrar edilerek bu durum yaşatılmaya çalışılmıştır.

Türkiye'nin uluslar arası konumunu etkileyen en belirgin faktörler; coğrafi konumu, insan kaynağı ve doğal kaynaklarıdır. Türkiye, hem Avrupa'da hem de Asya'da toprakları olan bir ülkedir. Doğu ile batıyı ve kuzey ile güneyi birbirine bağlayan kavşak olma özelliği nedeniyle, tarih boyunca batıdan Batı Avrupa ülkelerinin, kuzeyden ise Rusya'nın çıkarları, hedefleri ve genişleme alanları içinde kalmıştır. Türkiye üzerindeki bu hedefler hem Türk politikasını etkilemiş, hem de İngiltere ve Avrupa devletlerinin tutumuna karşı politik olarak tavır almasına neden

olmuştur. Stratejik önemini oluşturan İstanbul ve Çanakkale boğazlarını elde bulundurmak, Türkiye'ye denge politikaları uygulamak imkânı vermiş ve bu suretle beka (Varolma) kabiliyetini artırmıştır. Tarihi süreç içinde yapılan savaşlar sonunda Türklerin Türk Dünyası ile irtibatı kesilmiş ve destek alması önlenmiş, batıdan ve doğudan Türkler Anadolu'ya sıkıştırılmıştır. İşte bu durumun gereği olarak Türkiye; Anadolu'da yaşayabilmek ve İngiltere, Avrupa, Rusya ve çevre ülkelerinin Türkiye üzerindeki tarihi emellerini caydırabilmek için, kısıtlı imkânlarla da olsa devamlı ve kuvvetli bir ordu bulundurmaya çalışmıştır. Coğrafi konumu bakımından Türkler, Anadolu'yu savunmak ve korumak zorunda bırakılmış ve bunun bedelini de her devirde ağır olarak ödemiştir. Anadolu'yu savunabilmek için asgari düzeyde sınırları doğal engellere dayandırmak gerekmektedir. Bu açıdan kuzeydoğu sınırları incelendiğinde;

Halen, kuzey batıdan itibaren sınır hattı çevresinde arazi, genel görünümü itibariyle Dünya'nın en engebeli (yüksek ve alçak arazi bölgelerinin fazla olduğu ve kısa mesafelerde yüksekliklerin değiştiği araziler) bölgelerindedir. Sınır, bölgenin en yüksek dağları (Ağrı Dağı-5127 m., Kaçkar Dağı-3932 m.) etekleri ve uzantısı ile sınırın başladığı yer olan Çoruh Nehrinin denize döküldüğü deltanın 10 Km. Güneyindeki yerleşim yeri Sarp (Denizden yüksekliği 0 m.) arasında uzanmaktadır. Sarp'tan Çoruh Nehrine kadar olan bölgede sınır, kıyıdan itibaren bir kaç kilometre içinde 0 m. den 1500 m. ye yükselmekte, nehirlerin açtığı vadiler ve kıyı dışında geçit vermez bir nitelik kazanmaktadır. Bu görüntüsüyle bu günkü Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kuzeydoğu sınırları Anadolu'nun bu bölgesinin savunulabilmesi için gerekli olan özelliklere sahip son coğrafi hat olarak değerlendirilmektedir. 1/250.000 ölçekli Silahlı kuvvetlerin her üç kuvvetinin (Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri) kullandığı Müşterek Harekat serisi haritaların gizlilik derecesi kaldırılmıştır. Halen kullanılan haritalardan (Tapu-kadastro haritaları hariç) en fazla ayrıntıyı göstermesi bakımından bu haritaların da kullanıma girmesi ve araştırmacıların bilgilenmesi amacıyla; kuzeydoğu sınırları, bu haritaları kullanarak gösterilmeye çalışılmıştır. EK-21 (Sınır Haritaları)

Türkiye'nin bu günkü sınırları, birçok safhalar geçirmiş ve çeşitli şekiller almıştır. Sınır değişikliklerinin çoğu, Çarlık Rusya'sı zamanında ve onun etkileri ile

olmuştur. Bu günkü haliyle Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla tespit edilmesi ve bu antlaşmaların tamamının halen o bölgede bulunan devletlerle yapılması en önemli özelliğini oluşturmaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuzey Doğu ve Doğu komşuları Sovyet Rusya ve İran ile sınırları, Lozan Antlaşmasıyla çizilmemiş, bu iki Devletle imzalanan ayrı ayrı antlaşmalarla tesbit edilmiştir. Ancak bu sınırlar Lozan ile bütün dünya'ya kabul ettirilmiştir. Rusya ve İran'la Türkiye arasındaki (sınır rejimi) Devletlerarası Hukuku bakımından ilgi ile incelenecek esaslara dayanmaktadır.

J.H.M. Cornwall, makalesinde; Türkiye, Rusya ve küçük Kafkas Devletleri arasındaki sınırın çok önemli olduğu, Türk ve Kafkaslı müzakerecilerin dünyadaki en vahşi ve dağlarla çevrili bölgelerden birinde uluslar arası sınırları tanımlamada başarılı olduklarını belirterek yapılan antlaşma ile tayin edilen sınırların değerlendirmesini yapmaktadır.

Bu sınır, kitaplarda yazıldığı gibi doğal arazi arızalarına dayandırılmış, bir savaş sonucunda imzalanan antlaşmayla tespit edilmiş, örnek bir sınırdır. Her iki tarafında da, farklı dil, din, köken ve ırkta insanlar bulunmaktadır. Ancak, Türkiye'nin Ermenistan gibi, ABD'nin, İngiltere'nin, Rusya'nın ve Avrupa'nın desteğini alan sorunlu bir komşusu bulunmaktadır. Bu nedenle bu sınırın, Türkiye'nin güçsüz olduğu zamanlarda gündeme gelebileceği değerlendirilmektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİVLER

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi

Dışişleri Bakanlığı Arşivi

Türk Tarih Kurumu Arşivi (Tevfik Bıyıklıoğlu Arşivi)

U.S Library of Congress ve U.S National Archives

RESMİ YAYINLAR, BELGELER

Ayın Tarihi

Bakanlar Kurulu Kararı, 2565 sayılı Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu ve Yönetmeliği, R.G, 1983,

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Bakanlar Kurulu Kararları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1918-1922)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Rusya Federasyonu Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Azerbaycan Devlet Arşivindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Gürcistan Arşivlerindeki Türk Tarihi İle İlgili Belgeler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1914-1919)

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi I: IV

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğünün, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1921) 3 C, Ankara, 2006

Department of State, The Conferences At Malta And Yalta 1945, Part I-Galleys 1-434, Washington, 1945

Genelkurmay (ATASE) Başkanlığının Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, C. V, Ankara, 2006

Genelkurmay (ATASE) Başkanlığının Askeri Tarih Belgeleri Dergisi Dizini (SAYI: 1-101) (Hz. Hamit Pehlivanlı), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996

T.B.M.M, Kavanin Mecmuası, Devre:I Cilt:1, Ankara, 25 Mart 1943

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları C.1, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985

TBMM Zabıt Cerideleri

T.C. 1982 Anayasası

6815 Sayılı Sınır, Kıyı ve Kara Sularımızın Muhafaza ve Emniyeti ve Kaçakçılığın Men ve Takibi İşlerinin Dahiliye Vekaletine Devri Hakkında Kanun, R.G, 1956

Bakanlar Kurulu Kararı, 2565 Sayılı Askeri Yasak Bölgeler ve Güvenlik Bölgeleri Kanunu ve Yönetmeliği, R.G, 1983

KİTAPLAR

Adamof, E.E.; **Anadolu'nun Taksimi Planı**, Günaydın Kitaplığı Dizisi, İstanbul, 1972

Akal, Emel; **Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal, İttihat Terakki ve Bolşevizm**, TÜSTAV Yayını, İstanbul, 2002

Akipek, Ömer İlhan; **Devletler Hukuku** 2.Kitap, A.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, Ankara, 1965

Allen, W.E.D.; **1820-1921 Türk – Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966

Anderson, Matthew Smith; **Doğu Sorunu 1774-1923**, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, İstanbul, 2000

Ankara Üniversitesi TİTE, **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri**, TİTE Yayını, Ankara, 1964

Arif, Mehmed; **Başımıza Gelenler**; Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2006

Armaoğlu, Fahir; **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980**, İş Bankası Yayını, Ankara, 1984

- Ataöv, Türkkaya; **İkinci Dünya Savaşı**, Birey ve Toplum Yayınları, Ankara, 1985
- Atatürk, Kemal; **Nutuk 1919 – 1927** (Hazırlayan Zeynep Korkmaz), Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1991
- Atatürk, Mustafa Kemal; **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997
- Atnur, İbrahim Ethem; **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, TTK Yayını, Ankara, 2001
- A.Ü Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Karşılaştırmalı Zaman Dizini-1 1918-1944**, , Ankara, 1996,
- Aydemir, Şevket Süreyya; **Tek Adam Mustafa Kemal (1918-1919) C. I**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1966
- _____ ; **İkinci Adam İsmet İnönü (1938-1950) C. 3**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000
- Baggett, Blaine-Winter, Jay; **1914-1918 The Great War And the Shapping of the 20th Century**, BBC Books, New York, 1996
- Barraclough, Geoffrey; **The Times Concise Atlas of World History**, Times Books Limited, London, 1982
- Bayur, Yusuf Hikmet; **Türk İnkılabı Tarihi C.3 Kısım 4**, TTK Yayını, Ankara, 1983
- _____ ; **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, TTKYayını, Ankara, 1995
- Benns, F. Lee – Seldon, Mary Elisabeth; **Europe 1914 – 1939**, Division of Meredith Publishing Company, New York, 1965
- Bıyıklıoğlu, M. Tevfik; **Osmanlı ve Türk Doğu Hudut Politikası**, Harp Akademileri Basımevi, İstanbul, 1958
- Bilsel, M. Cemil; **Lozan II. C**, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1998
- BOA: **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III**, Ankara, 2006
- _____ ; **Atatürk İle İlgili Arşiv Belgeleri**, Belge No.19/a, Ankara, 1982
- Bozkurt, Enver; **Devletler Hukuku Bakımından Türkiye'nin Sınır İlişkileri**, Kazancı Hukuk Yayını, İstanbul, 1992
- Burçak, Rıfki Salim; **Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 1983
- _____ ; **Türk-İngiliz Münasebetleri (1791-1941)**, Aydınlık Matbaası, İstanbul, 1946

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986

Çakmak, Fevzi; **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2005

Çankaya, Necati; **Çağlar Öncesinden Günümüze Doğu Anadolu**, ABO ajans, İstanbul, 2000

Carr, Edward Hallet **Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923**, Metis Yayınları, İstanbul, 1989

Cebesoy, Ali Fuat; **Moskova Hatıraları**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını, Ankara, 1982

Deringil, Selim; **Denge Oyunu-İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları (Türkiye Araştırmaları 7), İstanbul, 1994

Dikerdem, Mahmut; **Hariciye Çarkı**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1989

Erim, Nihat; **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri C.1**, TTK Yayını, Ankara, 1953

Fromkin, David; **Barışa Son Veren Barış**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1993

Frunze, Mihail Vasilyeviç; **Frunze'nin Türkiye Anıları**, Cem yayınevi, İstanbul, 1978

Gemuhluoğlu, M.Ali; **Soğuk Savaş Döneminde Türkiye- Sovyetler Birliği ilişkisi (1945-1965) ve Türk Dış Politikası** (Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara, 2003

Genelkurmay (Harp Tarihi) Başkanlığı, **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi III. C. 6 ncı Kısım**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1971

Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Türk İstiklal Harbi III. C. Doğu Cephesi (1919 – 1921)**, (Hz. Selim Turhan), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995

Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997

Gökbilgin, M. Tayyib; **Milli Mücadele Başlarken II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, TTK Basımevi, Ankara, 1965

Gönlübol, Mehmet - Sar, Cem; **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 1997

Gönlübol, Mehmet; **Olaylarla Türk Dış Politikası**, A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, Ankara, 1974

Gökay, Bülent; **Bolşevizm İle Emperyalizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998

Göze, Ayferi; **Devletin Ülke unsuru (Sınırları ve Devletle olan münasebetleri)**, İ.Ü. Hukuk Fakültesi Yayını, İstanbul, 1959

Grenville, J. A. S. And Wasserstein, Bernard; **The Major International Treaties of the Twentieth Century**, Volume One, Routledge, London, 2001

Gürün, Kamuran; **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1991

_____ ; **Savaşın Dünya ve Türkiye**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986,

Hale, William; **Türk Dış Politikası 1774-2000**, Mart Matbaası, İstanbul, 2003

Haris, George S.; **The Origins of Communism In Turkey**, Stanford University, Stanford, 1967

Harp Akademileri Komutanlığı; **Türkiye'nin Sınır Antlaşmaları ve Sınır Sorunları**, (Hz. Musa Çakır ve Mustafa Ustaoglu), Harp Akademileri Yayını, İstanbul, 1998

_____ ; **1877 – 1878 Osmanlı – Rus Harbi (93 Harbi)**, (Hz. Oğuz Turan), Harp Akademileri Yayını, İstanbul, 1978

Haywood, John; **Atlas of World History**, Barnes&Noble Books, New York, 1997

Helmreich, Paul C.; **Sevr Entrikaları**, Sabah Kitapları, İstanbul, 1996

Hosking, Geoffrey; **Russia And The Russians**, Harvard University Press, Massachusetts, 2001

Hüseyin Nazım Paşa; **Ermeni Olayları Tarihi I**, BOA Yayın No.15, Ankara, 1998

İbrahimli, Haleddin **Değişen Avrasya'da Kafkasya**, ASAM Yayını, Ankara, 2001

İnal, Necmi; **Türkiye Cumhuriyeti Trakya Kara Sınırları**, TİTE, YLT, Ankara, 2007

Kaçaznuni, Ovanes; **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005

Kamel, Ayhan; **İkinci Dünya Savaşının Bitiminden Günümüze Kadar Türk-Rus İlişkileri**, H.Ü.Dış Politika Enstitüsü yayını, Ankara, 1998

Kandemir, Feridun; **Atatürk'ün Kurduğu Türkiye Komünist Partisi ve Sonrası**, Yakın Tarihimiz Yayınları, İstanbul, 1965

Kapani, Münci; **Politika Bilimine Giriş**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002

Karabekir, Kazım ; **İstiklal Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969

_____ ; **Paşaların Hesaplaşması**, Emre Yayınları, İstanbul, 1992

- Karacan, Ali Naci; **Lozan Konferansı ve İsmet Paşa**, TİTE Yayını, İstanbul, 1943
- Karaman, Durmuş; **Milli Mücadele Döneminde Sovyet Cumhuriyetleri İle Yapılan Antlaşmaların Meclisteki Akisleri (1920-1922)**, Doktora Tezi, Kayseri 1997
- Karinyan, Artashes Balasiyevic; **Ermeni Milliyetçi Akımları**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006
- Kazemzadeh, F.; **The Struggle for Transcaucasia 1917-1921**, Hoover Library Stanford California, 1950
- Kırzioğlu, M. Fahrettin; **Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1920)**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:13, Ankara, 1999
- _____; **Milli Mücadelede Kars**, I. Kitap (Belgeler), Hamle Matbaası, İstanbul, 1960
- Korkut, Cevat; **Siyasi Coğrafya Açısından Devlet Sınırları ve Türkiye'nin Sınırları**, Karınca Matbaacılık, İzmir, 1970
- Kumkale, Tahir Tamer; **Tarihten Günümüze Türk Rus İlişkileri**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 1997
- Kurat, Akdes Nimet; **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990
- Kültür Bakanlığı, **Atatürk'ün Milli Dış Politikası C.I-II**, Eroğlu Matbaacılık, Ankara, 1981
- Liebman, Marcel; **Rus İhtilali**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1968
- Longworth, Philip; **Russia The Once and Future Empire from pre-History to Putin**, St. Martin's Press, New York, 2006
- Mango, Andrew; **Atatürk**, Sabah Kitapları, İstanbul, 2000
- Melek, Kemal; **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları No.149, İstanbul, 1978
- Meram, Ali Kemal; **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, Kitap Yayınları, İstanbul, 1969
- Meray, Seha L; **Devletler Hukukuna Giriş C.1**, A.Ü. SBF Yayını, Ankara, 1968,
- Metel, Maşit; **TBMM Gizli Oturumlarında Sorunlar ve Görüşler**, Belge Yayınları, İstanbul, 1990
- Müderrişoğlu, Alptekin; **Kurtuluş Savaşı Mali Kaynakları**, Yapı ve Kredi Bankası Yayını, Ankara, 1981
- MGK Genel Sekreterliği Çalışmaları (Hz. Doğan Adalı)

- Nur, Rıza; **Hayat ve Hatıratım C.2**, Altındağ Yayınevi, İstanbul, 1968
- Oran Baskın (Editör); **Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.I** (1919–1980), İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- Oreşkova, S.F.; **Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Arasındaki Savaşlar**, Bilgi Üniversitesi Yayını, İstanbul, 2003
- Öztürk Kazım; **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları I**, Kültür Bakanlığı/411, Atatürk Dizisi30, Ankara,1990
- Öke, Mim Kemal; **Ermeni Meselesi 1914-1923**, Aydınlar Ocağı Yayınları, İstanbul,1986
- Özalp, Kazım; **Milli Mücadele 2. C.**, TTKYayını, Ankara, 1971, 1989
- Öztoprak, İzzet; **Türk ve Batı Kamuoyunda Milli Mücadele**, TTK Yayını, Ankara, 1989
- Parker, Geoffrey; **Compact History of The World**, Barnes and Noble Book Inc., New York, 1995
- Pichon, Jean; **Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları**, Kanaat Yayınevi, İstanbul, 1930
- Pope, Nicole And Hüge ; **Turkey Inveiled**, The Overlook Press, New York, 2004
- Rawlinson, A.; **Adventures In The Near East 1918-1922**, Andrew Melrose Ltd., London & New York, 1924
- Samsutdinov, A.M.; **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Tarihi 1918-1923**, Melisa Basımevi, İstanbul, 2007
- _____ ; **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, Cumhuriyet Gazetesi Yayını, İstanbul, 2000
- Sander, Oral; **Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e**, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1995,
- Schlessinger, Arthur M.; **Chronicle of The 20th Century**, Chronicle Publication, New York, 1987
- Shaw, Stanford J.- Shaw, Ezel Kural; **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, C.II, e Yayınları, İstanbul, 1983
- Siyasal Bilgiler Fakültesi, **Karşılaştırmalı Zaman dizini-1 1918-1944**, Okul Yayını, Ankara, 1996
- Sonyel, Selahi R; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika C. 1**, TTK Yayını, Ankara, 1987

Soysal, İsmail; **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları I. Cilt (1920-1945)**, TTK Yayını, Ankara, 1989

Sürmeli, Serpil; **Türk-Gürcistan İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001

Şahin Enis; **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2002

_____ ; **Diplomasi ve Sınır (Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005

T.B.M.M. Gizli Celse Zabıtları C.I, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1985

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi C.6, TBMM. Matbaası, Ankara, 1943

T.B.M.M.,Kavanin Mecmuası, Devre:I Cilt:1, Ankara, 25 Mart 1943

Tacıbayev, Raşid; **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)**, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2002

Tahran, Yalta ve Potsdam Konferansları, (Çev. Fahri Yazıcı), Sinan Yayınları, İstanbul, 1972

Tamkoç, Metin; **The Warrior Diplomats**, University Of Utah, Yayını, Salt Lake City, 1977

Tengirşek, Yusuf Kemal; **Vatan Hizmetinde**, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981

Tevetoğlu, Fethi; **Türkiye'de Komünist ve Sosyalist Faaliyetler**, Komünizmle Mücadele Yayınları, Ankara, 1967

Toluner, Sevin; **Milletlerarası Hukuk Dersleri Devletin Yetkisi (Yer ve Kişiler Bakımından Çevresi ve Niteliği)**, İ. Ü. Hukuk Fakültesi, İstanbul, 1989

Toynbee Arnold; **Major Peace Treaties of Modern History (1648-1967) Volume II-IV**, Editor Fred ISRAEL, McGraw-Hill Book Co., New York, Toronto, London, Sydney, 1967

Tunçay, Mete; **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1978,

Turan, Şerafettin; **Mustafa Kemal Atatürk**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2004

Turchin, Peter; **War And Peace And War-The Rise And Fall of Empires**, Penguin Group, New York, 2007

Türk Dil Kurumu; **Türkçe Sözlük C.2**, TTK Basımı, Ankara, 1998,

Ulagay, Osman; **Amerikan Basımında Türk Kurtuluş Savaşı**, Yelken Matbaası, İstanbul, 1974

Uras, Ahmet Esat; **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınevi, İstanbul, 1987

Yavuz, Bige; **Kurtuluş Savaşı Döneminde Türk-Fransız İlişkileri Fransız Arşiv Belgeleri Açısından 1919-1922**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994

Yerasimos, Stefanos; **Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Orta -Doğu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994

_____ ; **Türk-Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden “Milli Mücadele”ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979

_____ ; **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye** Kitap 3, Belge Yayınları, İstanbul, 1992

Yılmaz, İskender; **Gümrü Antlaşması**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001

Zürcher, Erik Jan; **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, İletişim Yayınları. İstanbul, 1996

MAKALELER

Açıklıkın, Cevat; “*Turkey's International Relations*”, **International Affairs**, Vol.23, No.4 (Oct, 1947) pp. 477-491

Allen, W.E. D.; “*New Political Boundaries in the Caucasus*”, **The Geographical Journal**, Vol.69, No. 5. (May, 1927) s. 430-441

Armaoğlu, Fahir; “*Amerika, Sevres Andlaşması ve Ermenistan Sınırları*” **Belleten C, LXI**, (Nisan 1997), s. 133-147 (10 Belge, 1 Harita)

Ataöv, Türkkaya; “*1-7 Eylül 1920 Doğu Halkları I. Kongresinde (Bakü) Enver Paşa'nın Konuşma Metni ve Bununla İlgili Kongre Kararı*”, **A.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, C. XXIX, No. 1-2, Mart-Haziran 1974, s. 56-58

Bayur, Hikmet; “*Türkiye – Rusya Münasebetleri*”, **Adalet Gazetesi**, 5-24 Ocak 1965, s.1-20

Burçak, Rıfkı Salim; “*İkinci Cihan Savaşında Boğazlar Meselesi*”, **Siyasal Bilgiler Okulu Dergisi**, C. II, S. 1-2, s. 200-201; Aynı Tarihi, No. 144, Kasım 1945

Cornwall, J.H.M.; “*The Russo-Turkish Boundary And The Territory of Nakhchivan*”, **The Geographical Journal**, Vol. 61, No. 6, (Jun., 1923), pp. 445-450

Dergi Araştırma ve Etüd Grubu; “*Gizli ve Bilinmeyen Belgelerle Ermeni Meselesi*”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 32, Mayıs 1970

Dumont, Paul; “*Bolşevizm ve Doğu*”, **Birikim** 61/39, (Mart 1980), s. 39

Erim, Nihat; “*Türkiye Cumhuriyetinin Kuzey Doğu ve Doğu Sınırları*”, **AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi** C. IX, (1952), s.1-26

Graham, Malbone W.; “*The Soviet Security Treaties*” **The American Journal of International Law**, Vol 23, No. 2, (Apr., 1929), pp. 336-350

Hinton, Harold B.; “*Allies Eyed Turks*”, **The New York Times**, (Mar 25, 1947) pp. 1

Hovannisian, Richard G.; “*Armenia and the Caucasus in the Genesis of the Soviet-Turkish Entente*”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 4, No. 2 (Apr., 1973), pp. 129-147

İnalcık, Halil; “*Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700*”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1999), s. 25-36

Jaschke, Gotthard; *Türk-Rus Münasebetlerinde Komünizmin Rolü*, **Yeni İstanbul Gazetesi**, 19-23 Ağustos 1964, 1-5

Kasalak, Kadir; *Milli Mücadele Başlarında Türk-Rus İlişkileri*, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı 37, Ankara, 1994

Oran, Baskın; “*Ege’de Türk-Yunan Sorunları*” **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Ankara, 1987

Potskhveriya, Boris B.; “*1920 ve 1930’lu Yıllarda Türk- Sovyet İlişkileri*”, **TTK Yayını (Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992)**, Ankara, 12-14 Aralık 1992, s.190

Sofuoğlu, Adnan; “*Genel Hatlarıyla I. Dünya Savaşında Erzincan’ın İşgali ve Ermeni Mezalimi*”, **H. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Ankara, 2005

Sönmez, Banu İşlet; *Azerbaycan’da Yirminci Yüzyılın Başında ve 1990’lı Yıllarda Siyasi Gelişmeler*, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, Sayı 6, Akademik Araştırmalar Merkezi, Ağustos-Ekim 2000, s. 249-285

Türkmen, Zekeriya; “*Rus Subaylarından Yarbay Tuverdoklebof ve Yüzbaşı Pilyat’a Göre Ermenilerin Erzurum’da Türklere Yönelik Katliam Hareketleri*” **Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı 10, Yıl 2001, s. 108-122

Yavuz, Ünsal; “*Fransız Dışişleri Bakanlığı Belgelerinde Ermeni Kırımları Sorunu*”, **D.T.C.F. Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi**, A.Ü. Basımevi, Ankara, 1982

DERGİLER

A.Ü. Hukuk Fakültesi Dergisi

Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi

Ayın Tarihi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi Dün/Bugün/yarın

Belleten

Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi (H.Ü.)

International Journal of Middle East Studies

Mülkiyeliler Birliği Dergisi

Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi

Türk Tarihi ve Askeri Tarih Belgeleri Dergileri

Askeri Tarih Bülteni

GAZETELER

Adalet

Hakimiyet-i Milliye

İkdam

Sabah

The New York Times

Varlık

Yeni İstanbul

EKLER

1. MOSKOVA ANTLAŞMASI (FRANSIZCA - DIŞİŞLERİ ARŞİVİ)
2. KARS ANTLAŞMASI (FRANSIZCA - TİTE ARŞİVİ)
3. SINIR TAŞLARI HARİTASI
- 4 A. KAFKASYA BÖLGESİNİN COĞRAFİ HARİTASI
- 4 B. KAFKASYA BÖLGESİNİN FİZİKİ HARİTASI
5. 1492-1815 YILLARI ARASINDA SINIRLAR VE KAYBEDİLEN TOPRAKLAR
6. 1828-1829 TÜRK – RUS SINIRI
7. 1828-1829 YILLARINDA KAYBEDİLEN TOPRAKLAR
8. 1853-1856 TÜRK- RUS SINIRI
9. 1878 BERLİN ANTLAŞMASINA GÖRE TÜRK-RUS SINIRI
10. TÜRK-RUS SINIRININ 1878'E KADAR DURUMU
11. WILSON HARİTASI
12. GÜMRÜ ANTLAŞMASI
13. KARS ANTLAŞMASINDA SINIR
14. 7 EKİM 1921 TARİHLİ İSTİHBARAT RAPORU
15. GÜMRÜ ANTLAŞMASINDA BİRLİKLERİN İLERİ HATLARI
16. ÇİÇERİN'DEN ALİ FUAT PAŞA'YA SINIR İLE İLGİLİ MEKTUP
17. ALİ FUAT PAŞA'DAN ÇİÇERİN'E SINIR İLE İLGİLİ MEKTUP
18. BREST LİTOVSK MUAHEDESİNE TEPKİ
19. KARS VE HAVALİSİ SINIRI
20. BELGE 48: RUS BİRLİKLERİNİN BOŞALTTIĞI BÖLGELERE ERMENİLERİN YERLEŞTİKLERİNE AİT BELGE
21. 1/250 000 ÖLÇEKLİ SINIR HARİTALARI

MOSKOVA ANTLAŞMASI (16 Mart 1921)
(Fransızca Orijinal Metnin Sınırla İlgili 1. Sayfası)

Traité entre la Turquie et la Russie

LE GOUVERNEMENT DE LA GRANDE ASSEMBLEE NATIONALE
DE TURQUIE,

ET LE GOUVERNEMENT DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE FÉDÉRATIVE
DES SOVIETS DE RUSSIE.

D'accord sur les principes de la fraternité des nations et sur les droits des peuples à disposer librement de leur sort, constatant leur solidarité dans leur lutte contre l'impérialisme, ainsi que le fait que toute difficulté survenue à l'un des deux peuples aggraverait la situation de l'autre, et étant entièrement animés du désir de voir régner toujours entre eux des rapports cordiaux et des relations de sincère amitié continue, basés sur les intérêts réciproques des deux pays, ont décidé de conclure un traité d'amitié et de fraternité et ont à cet effet nommé pour leurs Plénipotentiaires ;

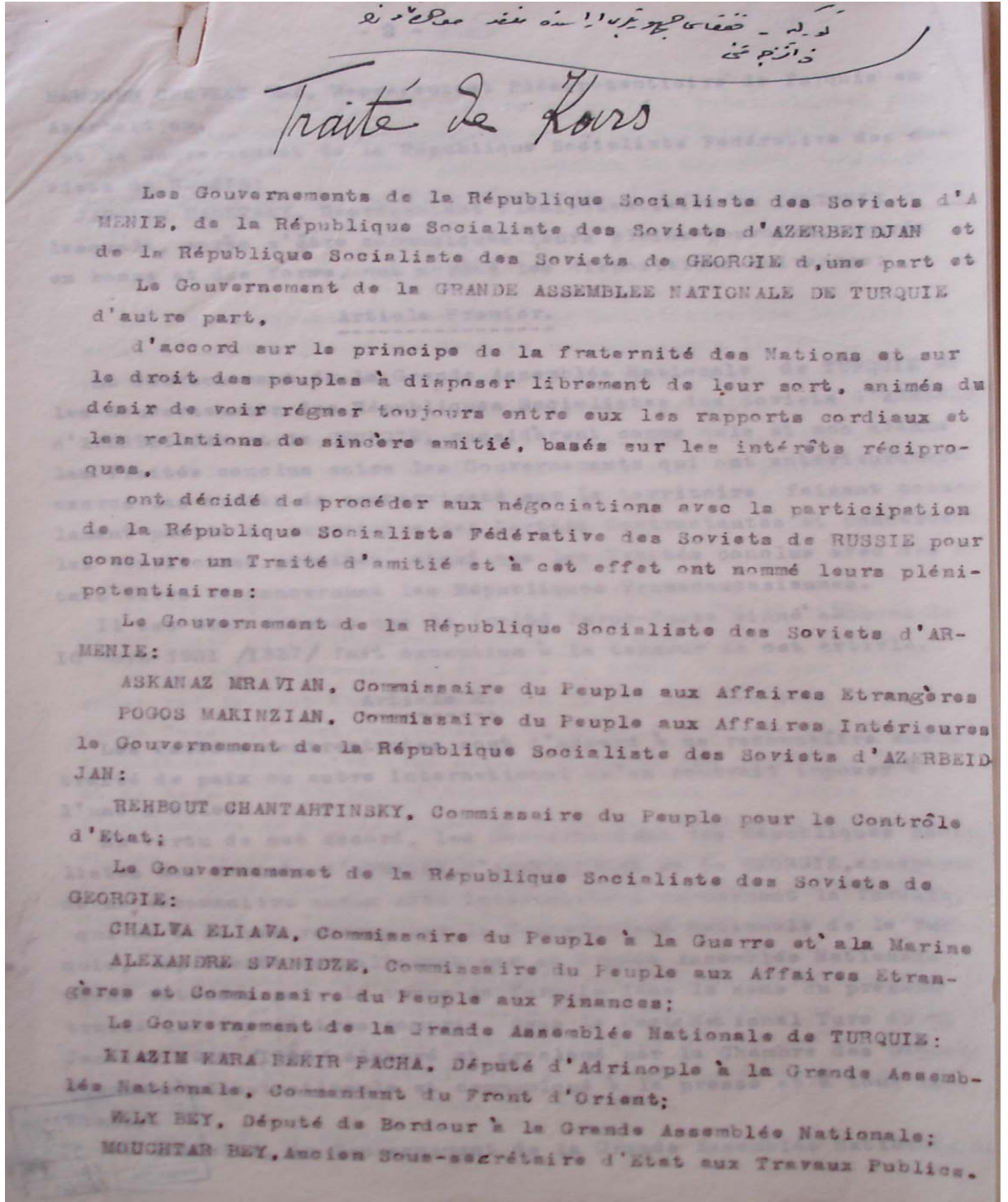
LE GOUVERNEMENT DE LA GRANDE ASSEMBLÉE NATIONALE
DE TURQUIE :

YOUSSEUF KÉMAL BEY, Commissaire du peuple pour l'Economie Nationale de la Grande Assemblée Nationale de Turquie, Député de Kastamonu à la même Assemblée,

LE Dr. RIZA NOUR BEY, Commissaire du peuple pour l'Instruction Publique de la Grande Assemblée Nationale de Turquie, Député de Sinope à la même Assemblée,

et ALI FUAD PACHA, Ambassadeur et Envoyé Extraordinaire du Gouvernement de la Grande Assemblée Nationale de Turquie, et membre d'Angora à la Grande Assemblée Nationale,

**KARS ANTLAŞMASI (13 Ekim 1921)
(Fransızca Orijinal Metnin Sınırla İlgili 1. Sayfası)**

SINIR TAŞLARI HARİTASI

Harp Akademileri Komutanlığı, Türkiye'nin Sınır Antlaşmaları ve Sınır Sorunları, Harp Akademileri Basımı, İstanbul, 1998

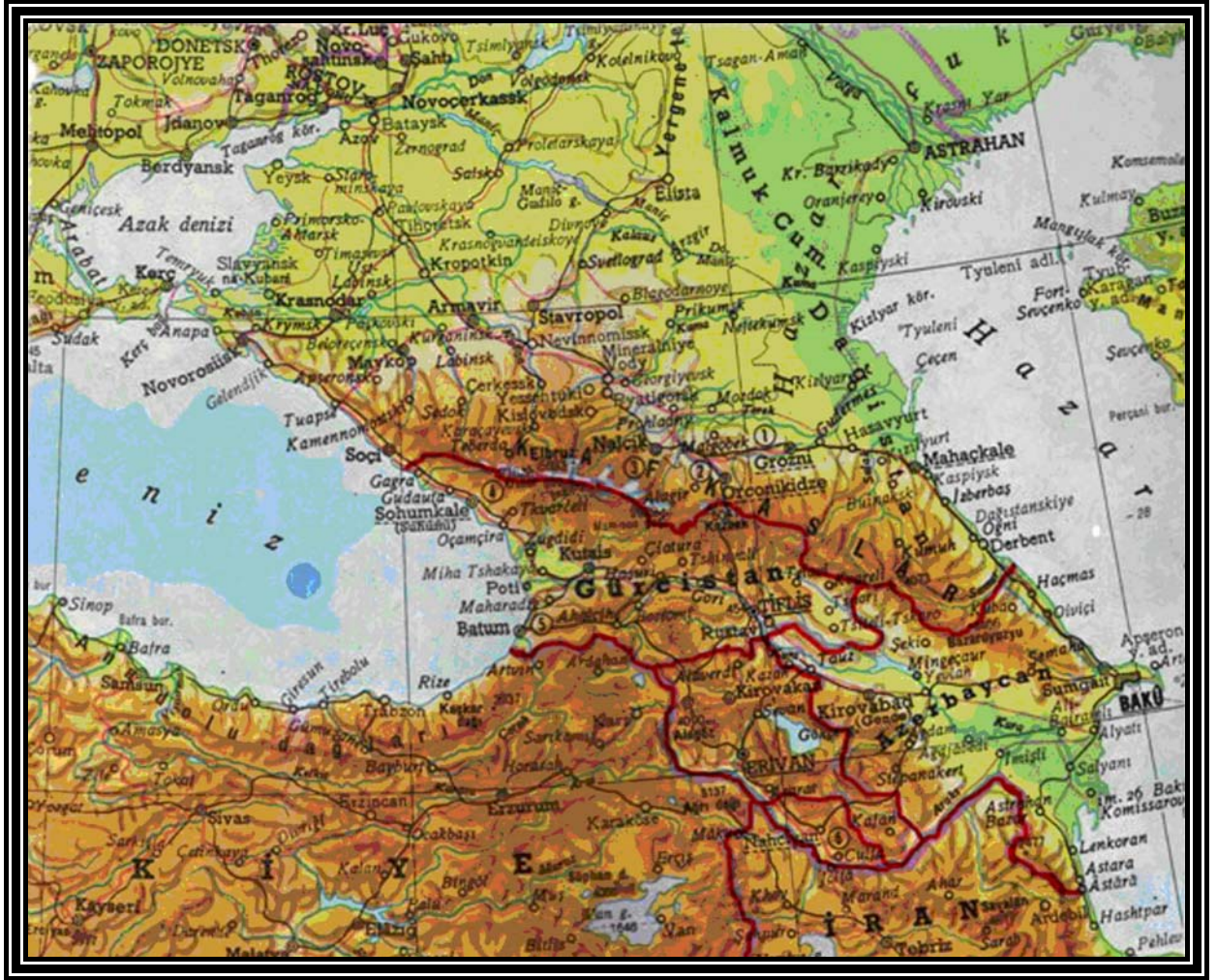

EK-4 B

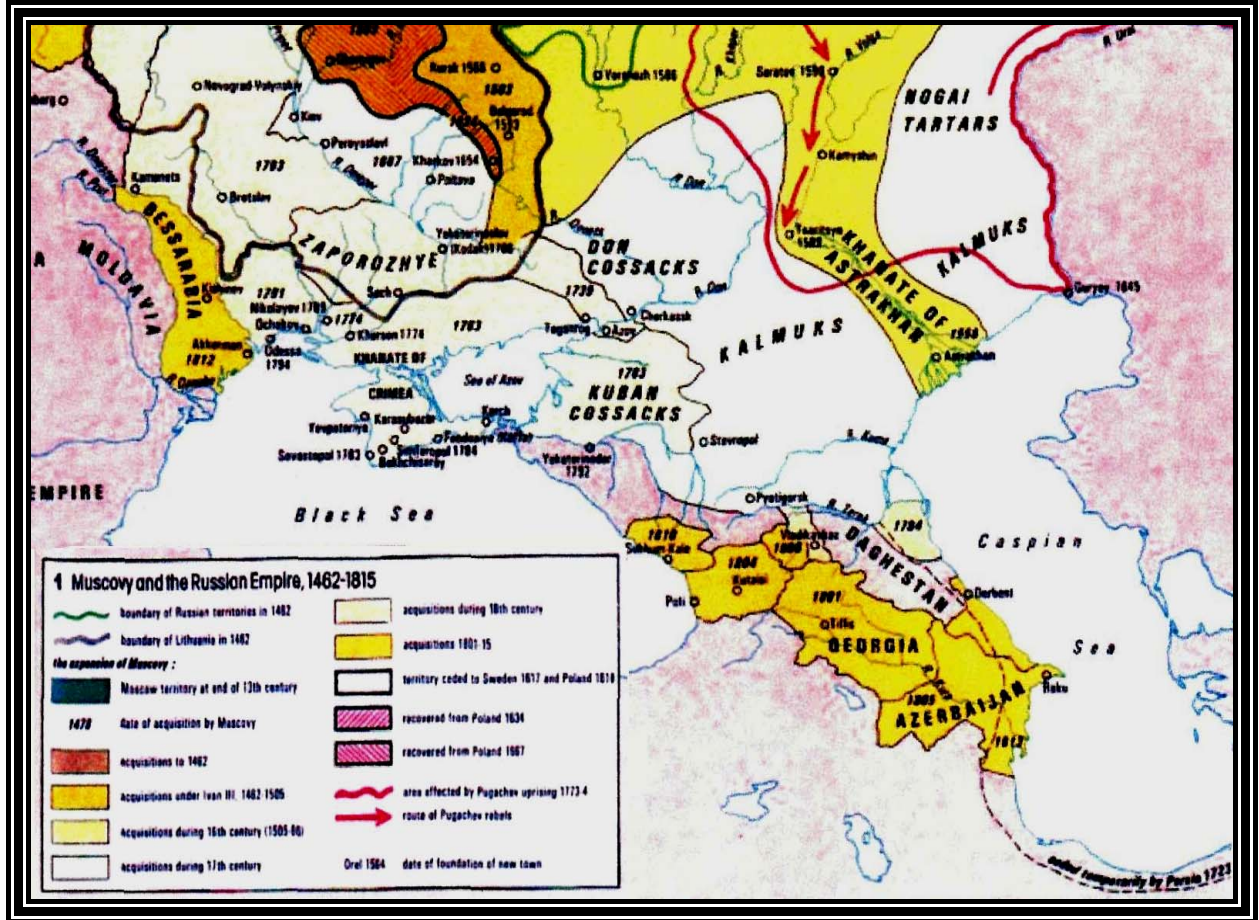
KAFKASYA BÖLGESİNİN FİZİKİ HARİTASI

Büyük Dünya Atlası, Milliyet Yayınları

EK-5

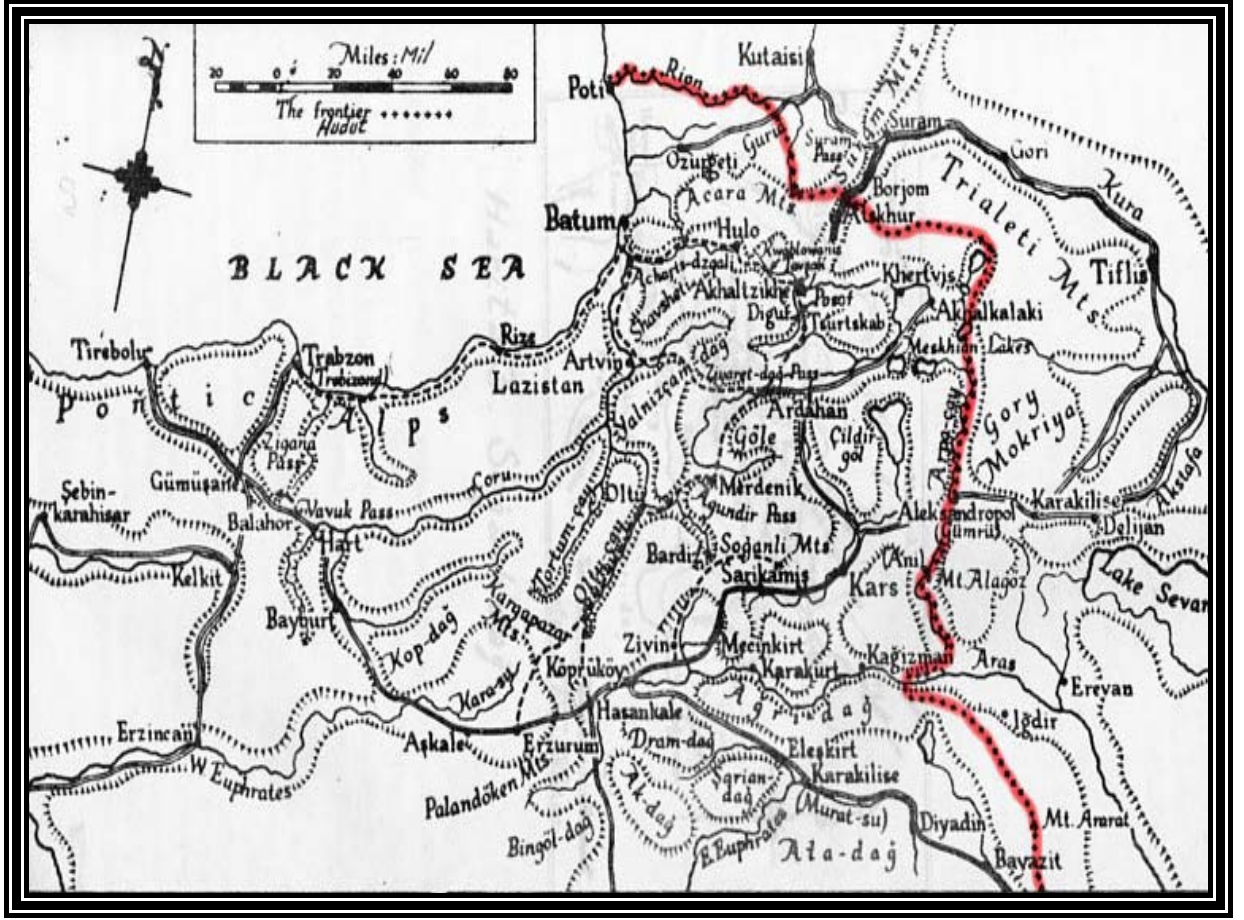
1492-1815 YILLARI ARASINDA SINIRLAR VE KAYBEDİLEN TOPRAKLAR

Geoffrey Barraclough, The Times Concise Atlas of World History, Times Books Limited, London, 1982

1828-1829 TÜRK – RUS SINIRI

W.E.D. Allen, 1820-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966

EK-7

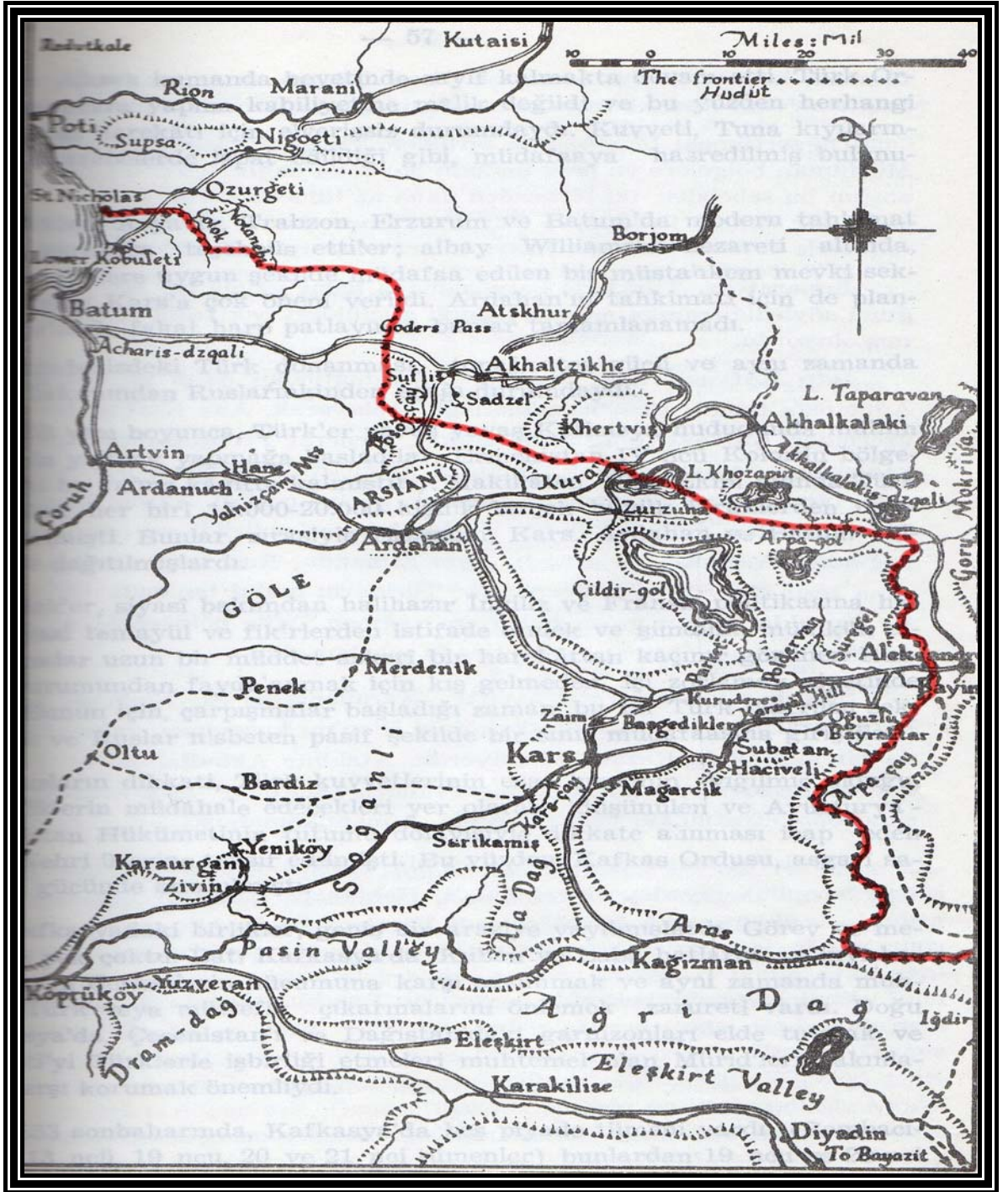
1828-1829 YILLARINDA KAYBEDİLEN TOPRAKLAR

John Haywood, Atlas of World History, Barnes&Noble Books, New York, 1997;

Arnold Toynbee, Major Peace Treaties of Modern History (1648-1967) Volume II-IV, (Editor Fred ISRAEL), McGraw-Hill Book Co., New York, Toronto, London, Sydney, 1967

1853-1856 TÜRK- RUS SINIRI

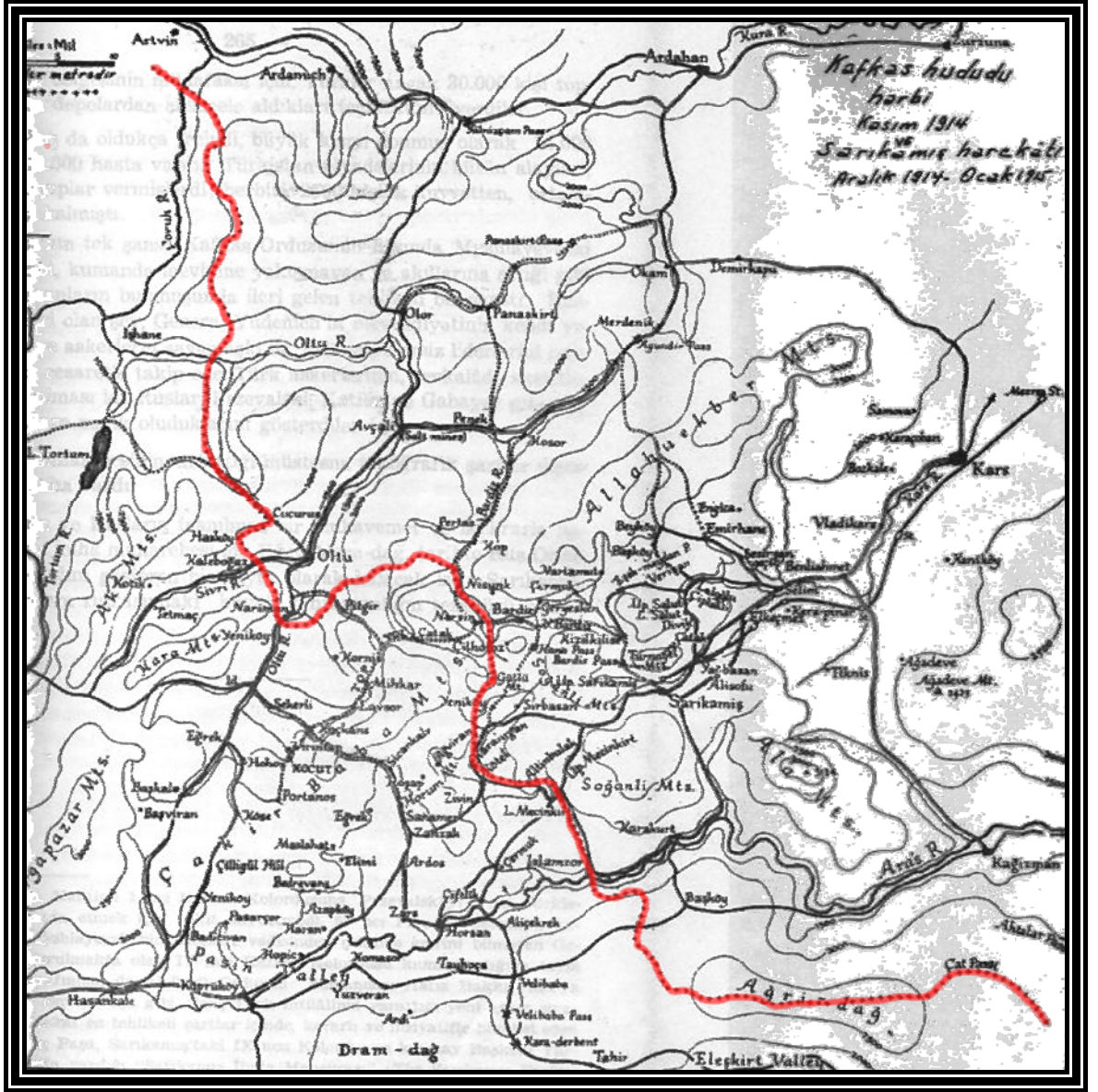

W.E.D. Allen, 1820-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966,

EK- 9

1878 BERLİN ANTLAŞMASINA GÖRE TÜRK-RUS SINIRI

W.E.D. Allen, 1820-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1966

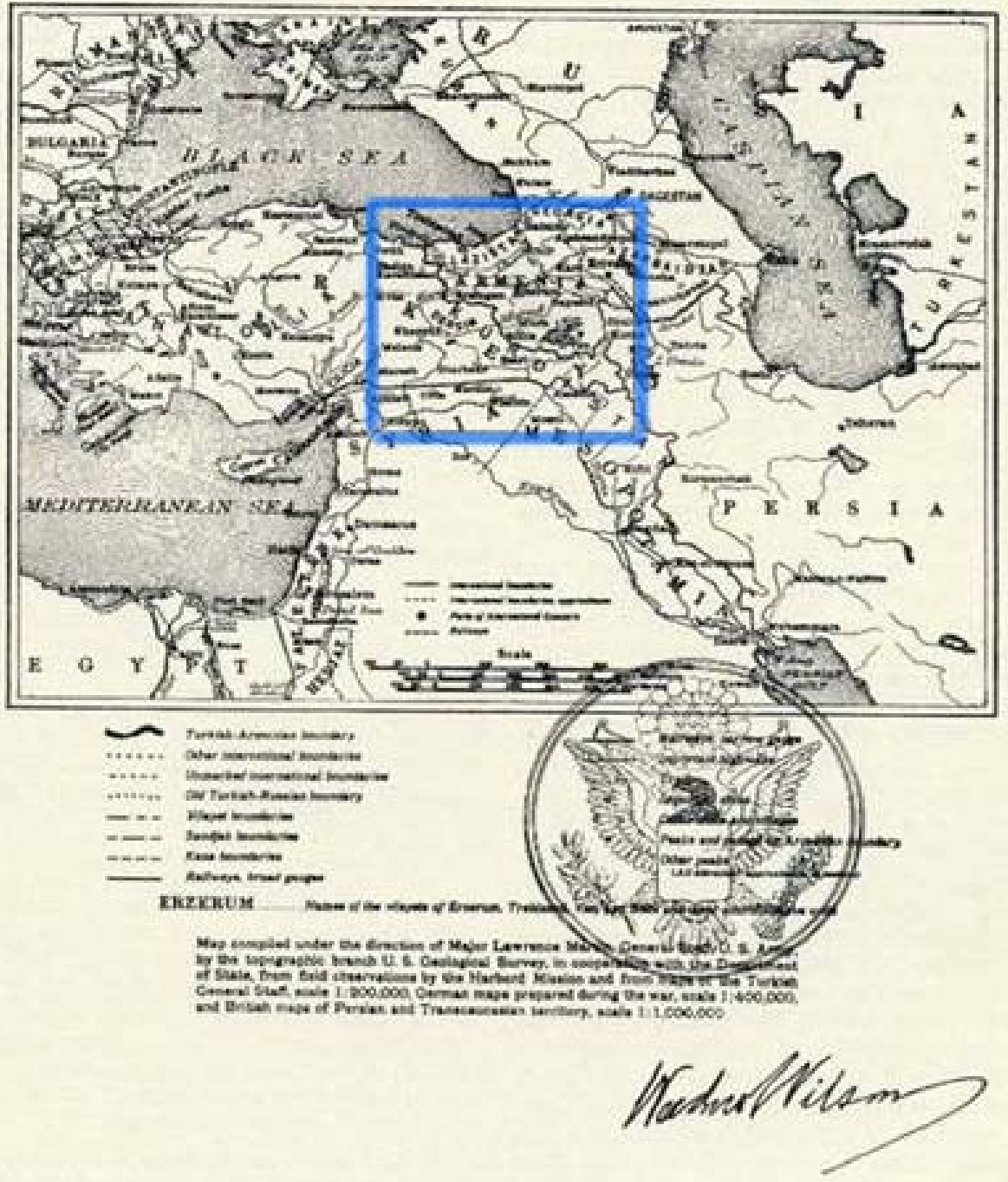
TÜRK-RUS SINIRININ 1878'E KADAR DURUMU

Geoffrey Parker, Compact History of The World, Barnes and Noble Book Inc., New York, 1995

WILSON HARİTASI

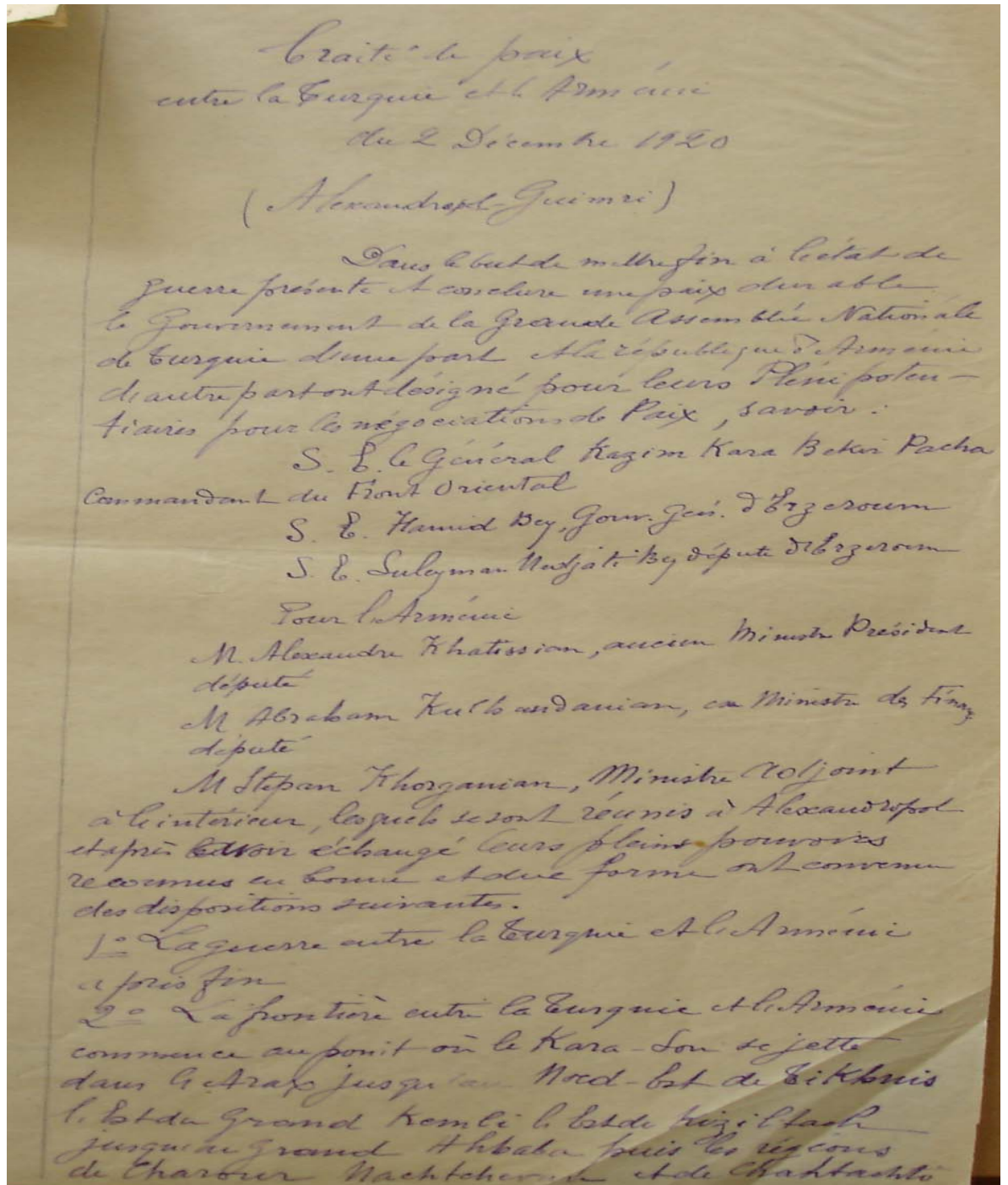
Map showing the boundaries of Armenia as awarded by PRESIDENT WILSON.

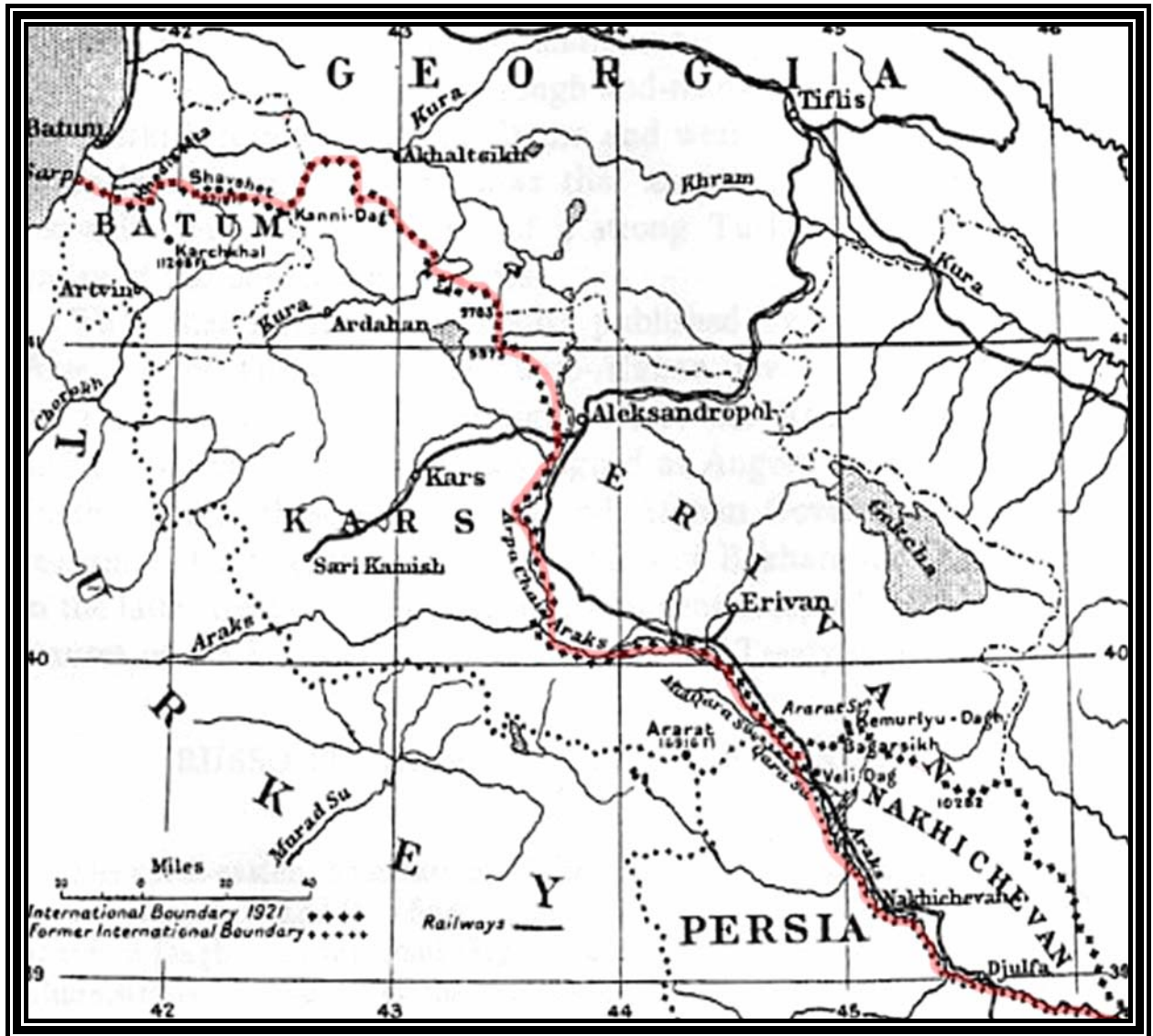
www.armenipedia.org, Main Page, History, Genocide, After The Genocide, Map of Wilsonian Armenia;

GÜMRÜ ANTLAŞMASI (2 Aralık 1920)
(Fransızca Orijinal Metnin Sınırlarla İlgili 1. Sayfası)

KARS ANTLAŞMASINDA SINIR

Cornwall, J.H.M.; "The Russo-Turkish Boundary And The Territory of Nakhchivan", TheGeographical Journal, Vol. 61, No. 6, (Jun., 1923),

und in diesem Zusammenhang ist der " hitch " in den französisch-kemalistischen Verhandlungen, den " Times " aus Constantinopel schon feststellen zu können glaubt, vielleicht recht significant, und erklärlich genug bei dem auf ein Minimum gesunkenen Einfluss des - wiederholt von der Angoraregierung desavouierten - Bekir Sany und seiner Anhänger, während ganz Angora nach Moskau schaut. Ganz allgemein aber kann man wohl zu den Ausführungen " Ismail's " sagen, dass bei ihnen allwesehr der Wunsch der Vater des Gedankens ist und sich der Einfluss des in Europa herumirrenden demissionären kemalistischen Außenministers allzu sehr in dieser Information bemerkbar macht, als dass man sie als einen wertvollen Hinweis auf das einschätzen könnte, was tatsächlich in Angora geschieht oder beabsichtigt ist.

In seiner anlässlich der Ernennung zum Marschall, mit dem Beinamen " Ghazi " (der siegreiche Held), in der Angora-Nationalversammlung gehaltenen Rede sprach sich Mustapha Kemal, laut Bericht der " Morning Post " aus Cople 26.9. über die Beziehungen zwischen der Türkei und Russland folgendermassen aus :

" ... We are friendly with Russia because Russia was the first to recognize our national rights. This being so, Russia may be sure of Turkey's friendship, and, similarly, as soon as the Entente Powers recognize our existence and national independence, all differences will automatically cease between us and we will immediately enter into relations with them... "

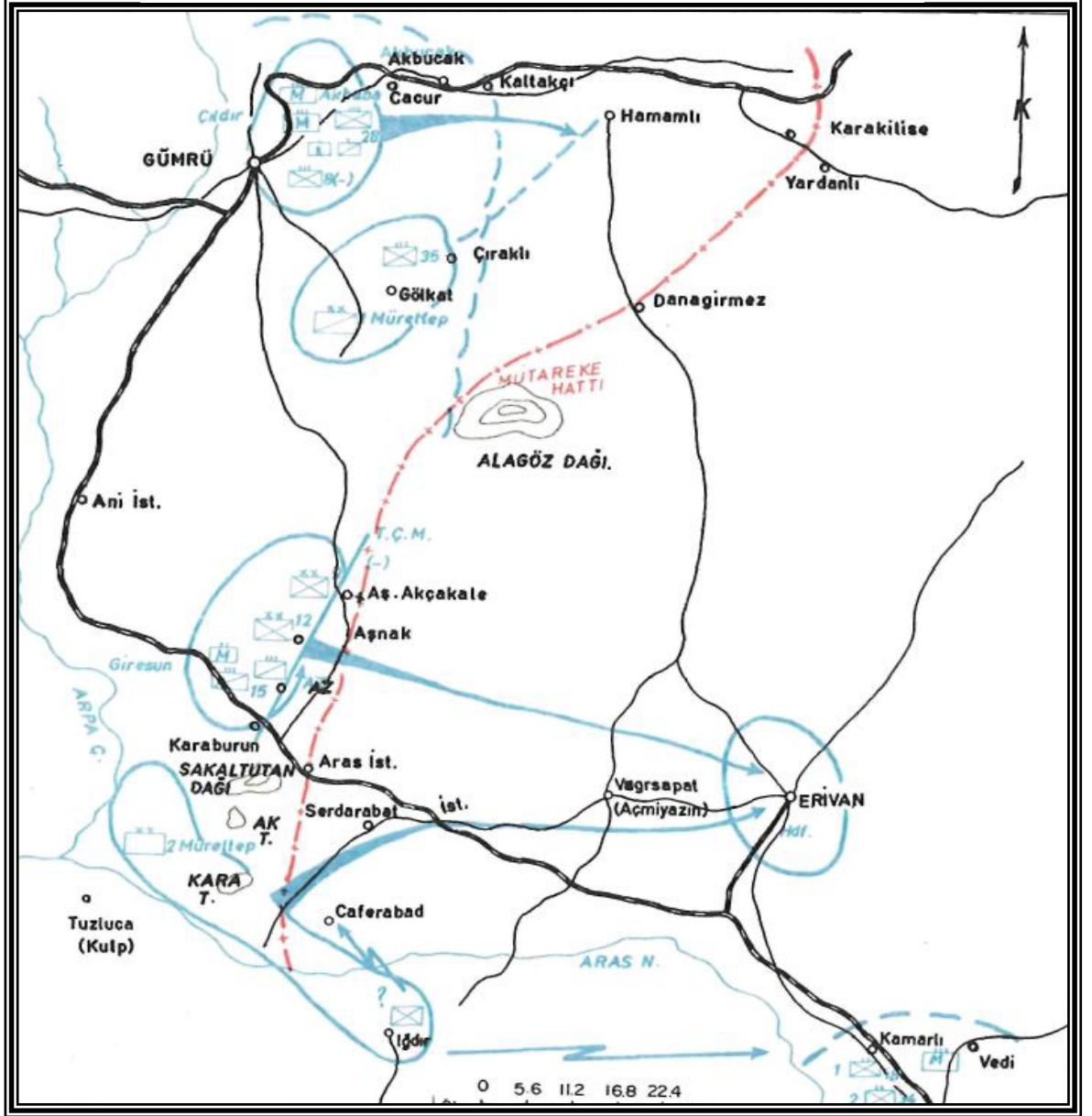
Im Foreign Office nimmt man, laut Diplomatischem Korrespondenten des " Daily Telegraph ", an, dass der kemalistische Außenminister Yussuf Kemal demnächst wieder nach Moskau gehen wird, um " einen russisch-anatolischen wirtschaftlichen Vertrag " zu verhandeln. -

FRANKREICH UND ENGLAND IN DER FRAGE VON KONSTANTINOPEL.

Das von englischen Oberkommandierenden General Harington entdeckte angebliche kemalistische Komplotz in Konstantinopel hat der französischen Presse Anlass zur Ironisierung Englands gegeben. Der offizielle Schritt des französischen Oberkommissars, der sich über die Überschreitung der Vollmachten durch General Harington beschwerte, ist allerdings bald

EK-15

GÜMRÜ ANTLAŞMASINDA BİRLİKLERİN ULAŞTIKLARI HATLAR

Genelkurmay (ATASE) Başkanlığı, Türk İstiklal Harbi III. C. Doğu Cephesi (1919 – 1921), (Hz. Selim Turhan), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1995

SOVYET DIŞ. BAK. ÇİÇERİNİN ALİ FUAT PAŞA'YA SINIRLA
İLGİLİ MEKTUBU

К. О. П. В. Я.

Тифлис из Москвы, 8 1917 Из № 1 - 9

Тифлис Лепгану для передачи Назаренусу"

Господину посланнику "Турция Али-сувд Назаренусу"

Господин посланник наш представитель Тифлисе г. Лепган нам сообщает, что турецкое командование отказывается принять с одобрением предложение нашими властями на специалистах чтобы установить телеграфное сообщение с Карсом между тем как сами тоже не пренебрегают к восстановлению этого сообщения. Телеграф соединяющий границу Грузии с Карсом существует прерываясь между Карсом и Баркашаном существует только один телефон и нет телеграфного сообщения. Наши военные власти и наши специалисты постоянно предлагали свои услуги турецкому командованию построить телеграфную линию на этом направлении, но турецкое военное командование упорно отказывало, отказываясь и самим исполнить эту работу своими средствами. Правительство России выставляет опять необходимость восстановить действительное сообщение между советскими Республиками и Ангорой. Дано, что все указания посольства и турецки делегации относительно трудности сообщения с их правительством совершенно не могут быть поставлены в виду правительства и советским властям, так как это турецкие власти чинят препятствия полному восстановлению сообщения.

Примите . . . . .

ЧИМЕРИН НИКИТ 8/1917

С подлинным верно:

930	01			2	33	1
-----	----	--	--	---	----	---

EK-17

ALİ FUAT PAŞANIN ÇİÇERİN'E SINIRLA İLGİLİ MEKTUBU

На Москвы 21/V 1921 г. 20 м.

Копия. 13

Перевод.

Титуло "Али-Фатих" в Комиссариат Иностранных Дел РСФСР"

Господин Комиссар,

Я имел честь получить Вашу весьма ценную деловую от 18-го мая 1921 г. за № П/1012, в которой господин комиссар любезно доводит до моего сведения оттом, что Советское Правительство России будет очень счастливо, если содержание моего письма от 15-го мая 1921 г. за № 425, касающееся разрушения Александрополя, окажется обоснованным действительности. Я еще не получил справок по поводу совокупности разрушений, причиненных Александрополю, но я убежден, что Советское Правительство поверит, что содержание моего письма от 18-го мая 1921 г. за № 425, обоснованное на официальных справках, касающихся разрушений, совершенных в Карсе и Александрополе армянскими контр-революционерами, абсолютно соответствует действительности. Тем не менее, я не премину довести до сведения господина комиссара те данные, которые поступят из Анкары по этому вопросу. Примите, господин комиссар, искренней уверение в моем самом высоком уважении

Али-Фатих, Турецкий посол в Москве.

№ 10949 Наркоминдел

Перевел Секретарь Полномочного Представителя ШИШЕРС
23-го мая 1921 г.

С подлинным верно:

930	01			2	33	1
-----	----	--	--	---	----	---

Sayfa-1

Болнение, порожденное в общественном мнении Турции вышеуказанными фактами, является крайне серьезным и ставит Правительство Вел.Нац.Собр. в более тяжелое положение, нежели то, в котором находится Российское Советское Правительство вследствие волнения вызванного фактами, быть может - исключительными, военных порядков, безукоризненных на всех фронтах/?/ Несмотря на волнение, растущее в общественном мнении, как самый естественный и самый законный прямой результат вышеизложенных фактов, Правительство Вел.Нац.Собр. Турции никогда не помышляло изменить своей политической линии, отмеченной дружеской связью и естественным союзом, которые так счастливо создались между Турцией и Правительством Р.С.Ф.С.Р. Примите и пр. Али-Фуад"

Наркоминдел нр 10950

Перевел Секретарь Полномочного Представителя ШИФФРС.

24-го мая 1921 года.

С подлинным верно:

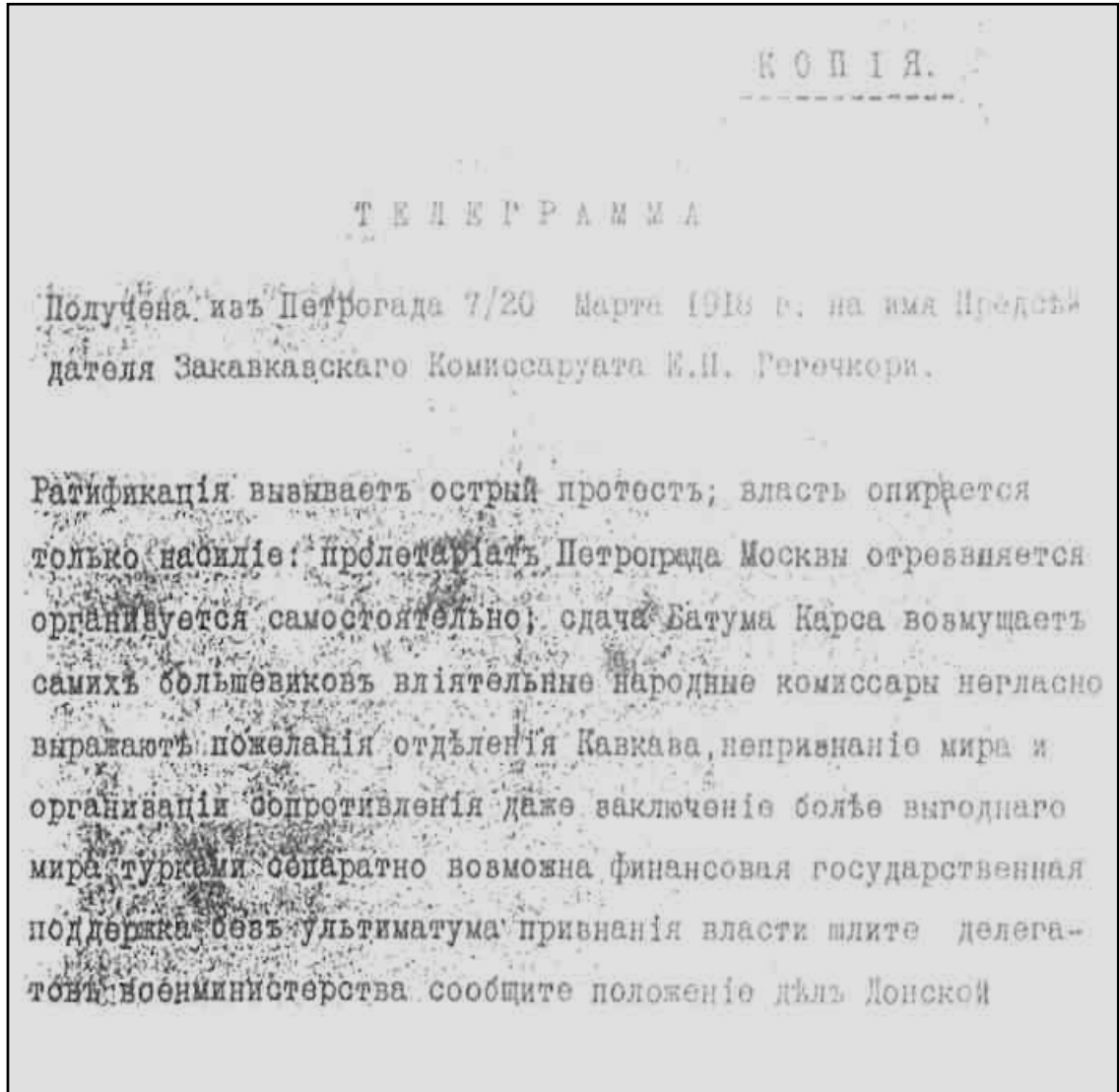
930	01				2	33	1
-----	----	--	--	--	---	----	---

Sayfa-2

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

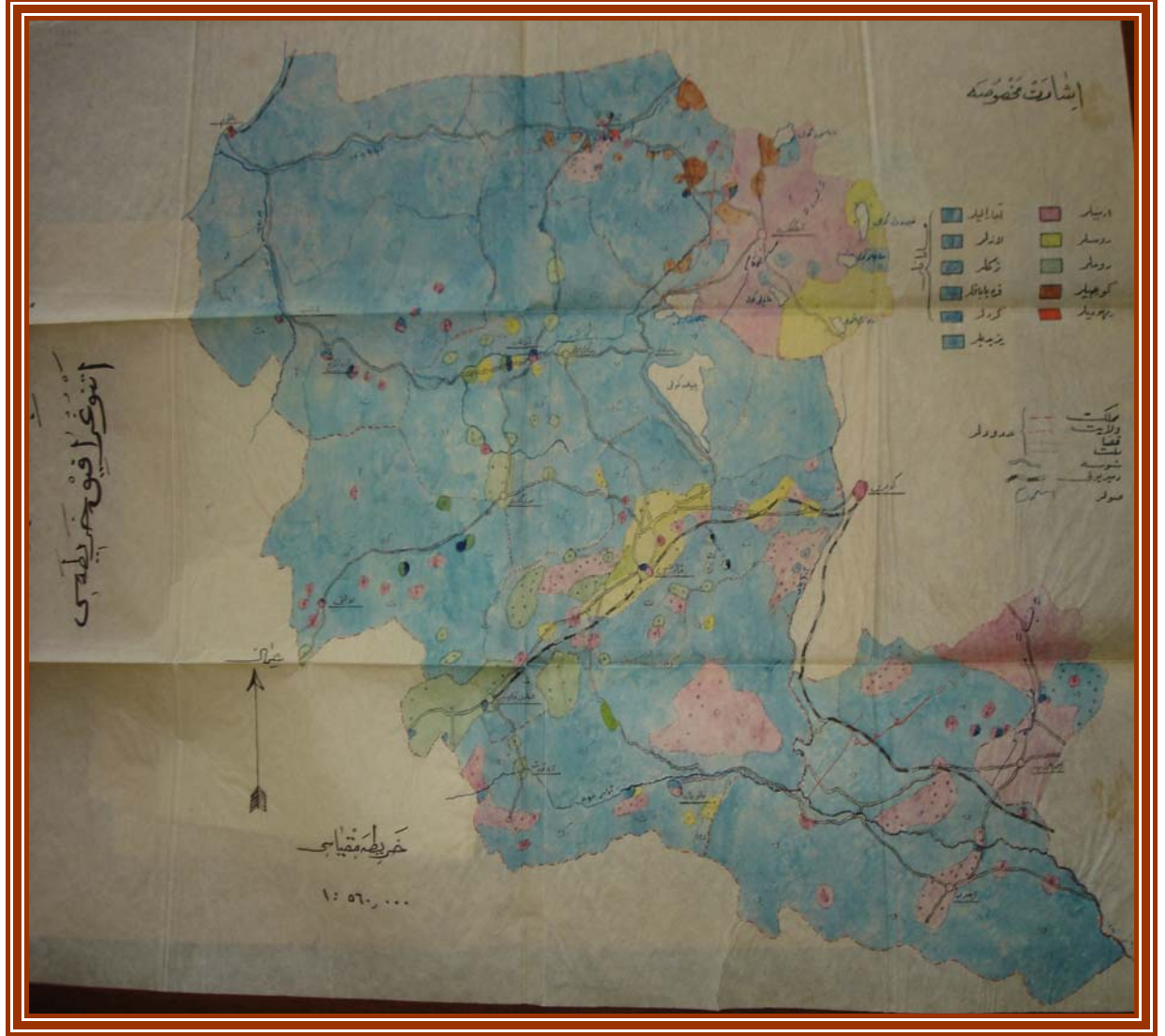

BREST-LİTOVSK ANTLAŞMASINA TEPKİ TELGRAFI

EK-19

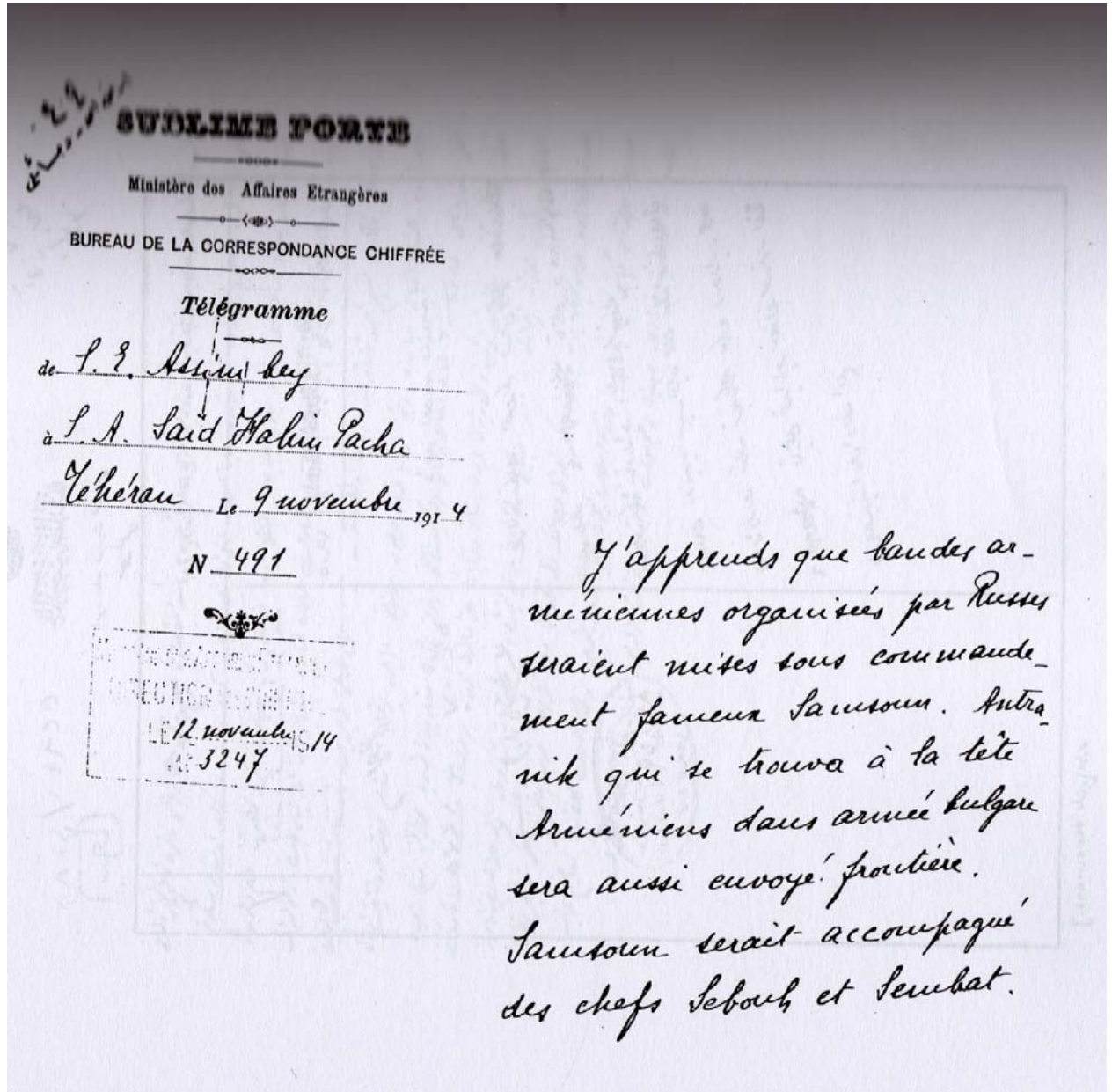
KARS VE HAVALİSİNİN SINIRI

TİTE Arşivi

EK-20

BELGE 48: RUS BİRLİKLERİNİN BOŞALTTIĞI BÖLGELERE
ERMENİLERİN YERLEŞTİKLERİNE AİT BELGE

BOA, Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III, Ankara, 2006.

EK-21

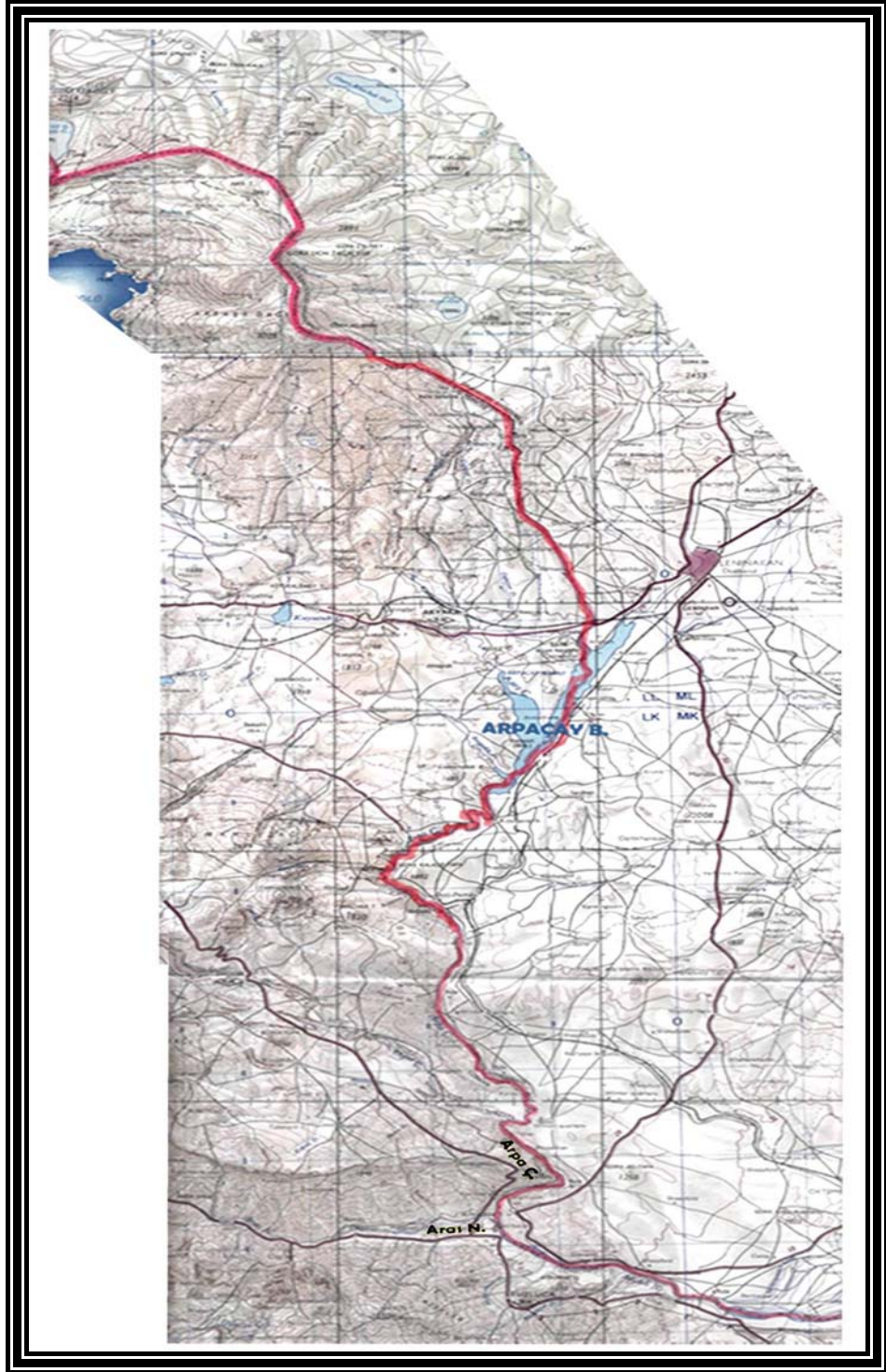
SINIR HARİTALARI
(1/250000 Ölçekli TSK Müşterek Harekat Hrt.ları)

Bugünkü Sınır Haritası – 1

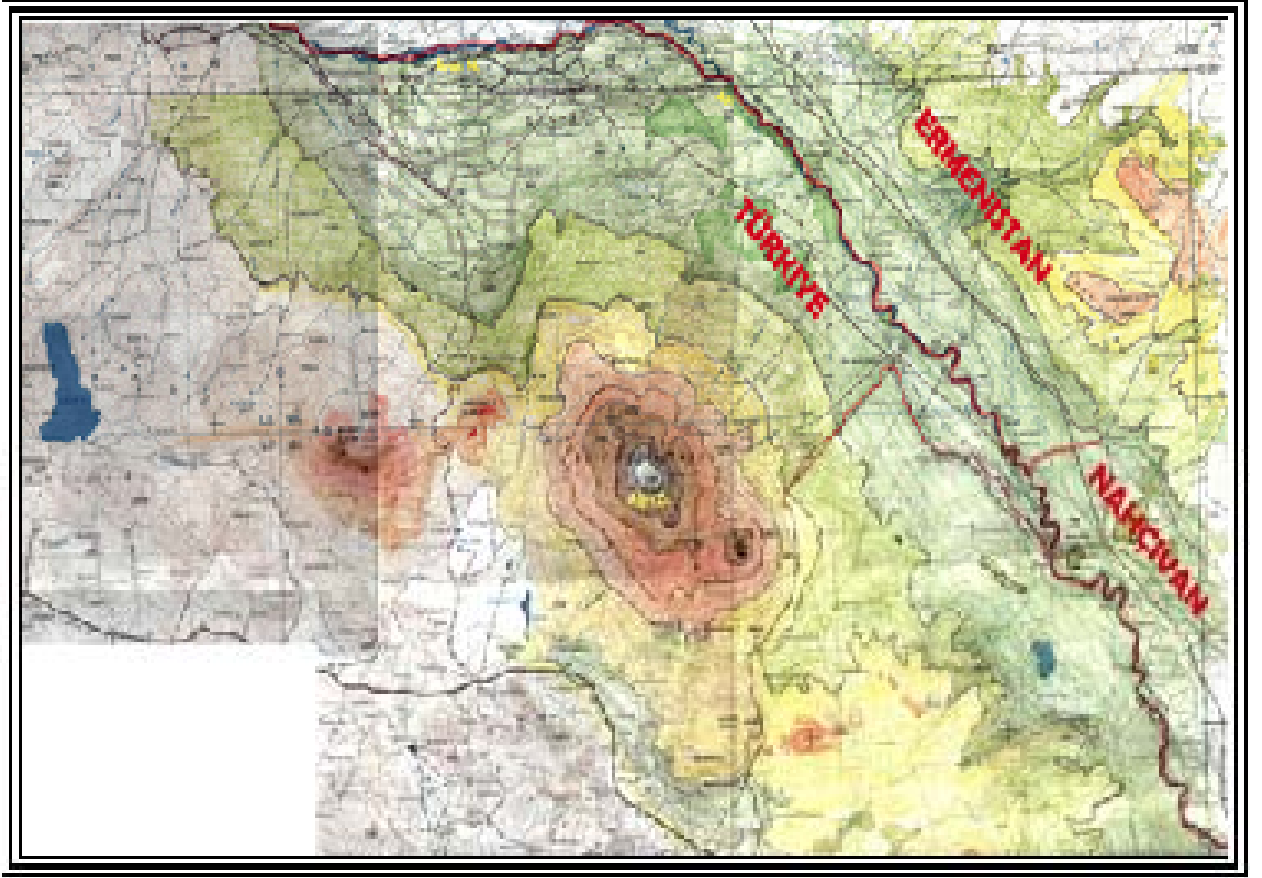
Harita Genel Komutanlığı 1/250 000 Ölçekli Haritaları

Bugünkü Sınır Haritası –2

Harita Genel Komutanlığı 1/250 000 Ölçekli Haritaları

Bugünkü Sınır Haritası – 3

Harita Genel Komutanlığı 1/250 000 Ölçekli Haritaları

ÖZGEÇMİŞ

1947 yılında Yunanistan'ın İskeçe Kazasında doğdum.1952 yılına kadar İskeçe'de yaşamış Batı Trakya Türklerindim. 1952 Yılında, Türkiye'ye göç ettikten sonra, ailem ile birlikte İstanbul'a yerleştim. 1954 yılında ilk öğrenimimi İstanbul/Ortaköy'de yaptıktan sonra, 1959 yılında açılan Selimiye Askeri Ortaokuluna girdim. 1965 yılında Kuleli Askeri Lisesinden, 1967 yılında Kara Harp Okulundan mezun olarak tankçı asteğmen rütbesiyle Tank Sınıf Okuluna katıldım. Öğrenimimi müteakip Edirne/Süleoğlu'nda kıtaya çıktım.

Çeşitli kıt'a görevlerinde bulundum ve 1975 yılında Harp Akademileri sınavını kazanarak, kurmaylık eğitim ve öğretimine başladım. 1979 yılında Kurmay Yüzbaşı olarak mezun oldum. Doğubayazıt'ta ilk kurmaylık görevine başladım. Yüksek Lisans Tezimi "Türk Silahlı Kuvvetlerinin İkmal Sisteminin İrdelenmesi" konusunda yaptım. Çeşitli kurmaylık görevlerinden sonra 1984 yılında Genelkurmay Başkanlığına atandım. Bu görevde iken; "TSK Sicil Sistemi" ve "TSK lerinde Yükselme Sistemi" konularında sistem çalışmaları yaptım. 1983 yılında Türk-Irak İrtibat Heyeti Başkanlığını yaptım. 1984 yılında doktora öğrenimine katıldım.1987 yılında Silahlı Kuvvetler Akademisini bitirdim. 1992 yılında Azerbaycan Silahlı Kuvvetlerini Kurmak ve Eğitim vermek üzere teşkil edilen bir heyete başkanlık yaptım. 2005 yılı öğrenci affından faydalanarak yarım kalan doktora tezime tekrar devam ettim. Çeşitli iç ve dış görevlerde bulundum ve İngilizce biliyorum.

Selami ŞEKERKIRAN